

"ובלכתך בדרך"

הלכות דרכים

מבוא רעיוני-הלכתי

ההלכה מתחדשת גם "בלכתך בדרך"

ברוך ה', ההלכה מתחדשת – זאת עובדה שאי אפשר להתכחש לה. מי שמוביל תהליך עצום זה הוא דווקא הציבור התורני, הדתי והחרדי (המכונה בלע"ז, אורתודוקסי), בניגוד גמור למה שאפשר היה לחשוב על-פי הסיסמאות והפולמוס השטחי.

אור תורת חוץ לארץ כבר נסתלק. רוב רובם של גדולי התורה שצמחו במזרח אירופה ובמערבה, בצפון אפריקה, בתימן ובבבל, כבר אינו עמנו. קם דור חדש, שצמח כבר בארץ ישראל, במציאות חיים שונה לחלוטין מזו שידע העם היהודי קרוב לאלפיים שנה. בהכרח, ההלכה מתעצבת מחדש.

אור תורת ארץ-ישראל החל לבקוע עם עלייתו של מרן הרא"ה קוק לארץ ישראל. הדברים ידועים בתחומי האמונה, המחשבה והמוסר, אולם גם בתחום ההלכה נפתח פרק חדש על ידי הרא"ה – שבת הארץ ומשפט כהן, פתחו זרם עצום של כתיבה הלכתית בשאלות התלויות בארץ בחיים הציבוריים. החזון איש (גם כאשר חלק על הרב קוק בשאלות הלכתיות רבות), ריא"ה הלוי הרצוג, ר"מ טיקוצ'נסקי, ר"ש ישראל, ר"ש גורן ורש"ז אורבך, זכר צדיקים לברכה, והרב עובדיה יוסף שליט"א, ורבים רבים אחרים. מאות ספרי הלכה נכתבו ונכתבים מחדש, בסגנון חדש, מתוך התמודדות עם מציאות החיים המשתנה בלי הרף.

שמירת שבת כהלכתה הוא אחד הספרים שהובילו את הקו ההלכתי המתחדש (בהשראתו ותחת סמכותו של רש"ז אורבך זצ"ל) בתחומי ההלכה הקלסיים – הוא הספר הראשון מאז המשנה והתלמוד (ועד משנה-ברורה!) שאיננו עוסק כלל בחיובי עונש על שמירת שבת, וכל המושגים של "חייב ופטור" נשארו מחוץ לשערינו. גם המבנה והסדר של הלכות שבת עוצבו מחדש – הכל כדי להתמודד עם השאלה הבווערת: **איך שומרים שבת בעידן המודרני? מה מותר ומה אסור בשבת, למי שרוצה לשמור שבת כהלכתה? בעקבותיו יצאו ספרים רבים בתחומי ההלכה הקלסיים, אך בעיצוב מחודש ובסגנון שפונה אל המוח ואל הלב, כפי שתבע הרב קוק בשעתו, בהציבו את היסודות. אחד הספרים האחרונים בכיוון זה הוא ספרו של הרב אלישיב קנוהל, איש ואשה, שזוכה בצדק להצלחה רבה, ומקובל בחוגים רחבים (יצא בישיבת הקיבוץ הדתי בעין צורים, בשיתוף פעולה עם רבני צהר). ספרי ההלכה והשו"ת שנכתבו בארץ צמחו למאות, וזכה הרב עובדיה יוסף שליט"א, שמפעלו ההלכתי יעצב את פני הדור.**

בכיוון אחר, החלו להופיע ספרי הלכה בתחומים חדשים לגמרי כמו **הלכות צבא ומלחמה**, ספרי **הלכה ורפואה** (עד לאנציקלופדיה ההלכתית-רפואית), מוסדות מחקר תורני שעוסקים בטכנולוגיה והלכה, במצוות התלויות בארץ, כלומר בחקלאות, בהלכות כלכלה ומסחר, בדיני ממונות (ועוד), וקמו ביטאונים לדיון ההלכתי המתחדש מהתורה והמדינה, נעם ותחומין, ועד צהר. רבים כבר

נושאים את עיניהם למרחוק, לסוגיות **מקדש וקודשיו** (אלא שהם עוסקים יותר בבית שני מאשר בבית השלישי, מפני שיש ידע רב יחסית על בית שני, ומעט מאד ידוע לנו על הבית הראשון ועל הבית השלישי מכל שכן, ואכמ"ל).

אולם כל היבול המפואר הזה איננו אלא **תחילת הדרך של תורת ארץ ישראל**, ואורה המלא טרם הופיע. יעידו על כך הבעיות החמורות שהוזכרו לעיל, והיעדר ההנהגה הראויה. **כל עוד לא מצאנו דרך להושיע נשים עגונות ומסורבות גט, וכל תחומי האישות, שמדינת ישראל הפקידה בידי ההלכה, עומדים בפני קריסה (חס וחלילה) בגלל המבוי הסתום בבעיות הללו, סימן מובהק הוא, שהישועה עדיין רחוקה מאוד, וחכמי ישראל שבארץ ישראל עדיין רחוקים מאד מלהתכנס יחד וליטול את האחריות.**

עם זה, אין אנחנו פטורים ממה שאפשר לעשות – להמשיך ביתר שאת את צמיחת ההלכה בכל שאלות התורה והחיים, כמו תחבורה, תקשורת, כלכלה וחברה, חוק והלכה, ועוד.

אחד התחומים, שזקוק לעיצוב הלכתי מחודש, הוא **הלכות דרכים**. אין נושא כזה בשולחן ערוך ולא ברמב"ם, אבל יש בתורה: "והיו הדברים האלה אשר אנכי מצוך היום על לבבך, ושננתם לבניך ודברת בם, בשבתך בביתך – ובלכתך בדרך – ובשכבך ובקומך" (דברים ו', ו-ז).

מציאות חיינו, שבה אנו נמצאים **בדרכים** לא פחות מאשר בבית, לא פעלה בעצמה כזאת בדורות שעברו. החיים אז היו מרוכזים יותר במעגלים הטבעיים והיציאה לדרך הייתה קצת חריגה. בוודאי, שלא נסעו אז בכלי רכב מהירים, כל כך הרבה אנשים, כל כך הרבה זמן, ושעות רבות בכל יום, ובכל מקום.

את המסגרת של הלכות דרכים צריך ליצור, לא יש מאין, אבל בהחלט יש מִיֶּשׁ, כפי שהיה צורך גמור בהלכות צבא ומלחמה, בהלכה ורפואה, בטכנולוגיה והלכה, ועוד. ברור לי, שעוד יתרבו הלכות דרכים ויתעצמו, יתפרטו ויתבררו מתוך העיון בתורה ובצורכי החיים כאחד, ולא יפחתו כלל מהלכות קריאת-שמע ותפילה, כפי שניתן ללמוד מלשון התורה – **"ובלכתך בדרך"**.

חיבור זה שאני חולם עליו שנים רבות ועוסק כבר כמה שנים בכתיבתו, (פרק אחד בו כבר כתבתי לפני 35 שנה), הוא צורך השעה והדור, ועל כן יעסקו בו רבים. ואכן, בזמן שסיימתי לכתוב את קיצורו (ונתפרסם בהמשכים ב'הצופה'), פרסם רב צעיר משיבת הכותל, רועי צבי תמיר, את ספרו **מאיר נתיבים**, שסידר אותו **בשילוב של חוקי התעבורה במדינת ישראל עם ההלכה**, כפי שגם אנכי מתכוון לעשות (בסגנון קצת שונה) ואסף על כך הסכמות מרשימות גם **מרבני הציבור החרדי**. רק על השילוב הזה כבר מגיעה לו ברכה מיוחדת מאת ה'. אחרי שקראתי את חיבורו, ראיתי שאין מלאכתי מיותרת כלל וכלל, ואף שיש ללמוד הרבה ממה שעשה וכתב, יש היבטים מרובים בדרך הניתוח והחשיבה, בדרכי הלימוד וההכרעה, ובפרט בסגנון ובעיצוב, ויהי רצון שישוטטו רבים ותרבה הדעת, והלוואי שבו בזמן יתמעטו התאונות והאסונות, בע"ה.

המשימה העיקרית שלפנינו, להאיר את אור ה' במרחבי התורה וההלכה בתוך מציאות חיינו, כבדה היא מאוד. בתחום זה של הלכות דרכים, אנו ניצבים במערכה כבירה על חייהם ובריאותם של רבבות אלפי אנשים מישראל ובני אדם בכלל, שנמצאים כל יום בסכנת נפשות עצומה בנסיעות הרבות שבכבישים.

הכלל היסודי של **"חמירא סכנתא מאיסורא"**, ו"ספק סכנתא לחומרא" (חולין ט ע"ב – י ע"א) צריך תמיד לעמוד לנגד עינינו, כי אין ספק שמחללים אפילו שבתות הרבה על ספק פיקוח נפש של איש אחד, ואם נצליח בע"ה במאמץ משותף ומתמשך לצמצם את מספר ההרוגים והפצועים בדרכים (קרוב ל-500 הרוגים בשנה במדינת ישראל!), אולי יזכה ה' אותנו, ויאיר פניו אלינו גם בכל

מערכות חיינו, כפי שאנחנו משוועים אליו בוקר וערב בתחנון "ואנחנו לא נדע מה נעשה כי עליך עינינו" (תפילת יהושפט מלך יהודה מול פני המלחמה, דה"ב, כ', יב).

את מלאכת הכתיבה הזאת ברובה, החילותי בע"ה בשש השנים האחרונות (כראש ישיבת הקיבוץ הדתי, בעין צורים), ויבואו על הברכה כל המסייעים (תודה לרב יהודה זולדן), ובפרט חנן אריאל, בוגר ישיבת ירוחם, אשר חבר אלי לסייעני בעריכת החיבור הזה. הרב מרדכי ורדי, רב הקיבוץ ראש צורים, אמר לי למקרא קיצור הלכות דרכים, שסעיף אחד באמת שכנע אותנו והשפיע על נהיגתו, והוא הסעיף של חומרה בספקות: הייתכן שתלמידי חכמים, שמחמירים מעבר לשורת הדין בספקות דרבנן, יקלו "ויקחו סיכון" בספק של עקיפה גבולית, ובעבירות על החוק, כאשר על פי ההלכה זה חמור יותר מחילול שבת?

ואם נצליח להציל אפילו נפש אחת בע"ה, דיינו להודות ולהלל, ונמשיך להתאמץ לשכנע ולהציל, עד שלא ייהרג אדם בדרכים, ואז נזכה בע"ה שמשרה שכינה בתוכנו ממש.

ראוי לסיים מבוא זה בדברי הסמ"ע (ספר מאירת עיניים, שחיברו ר' יהושע פאלק על שולחן ערוך, חושן-משפט, ונדפס לראשונה בפראג בשנת שס"ו, 1606):

...כשסיעת אנשים הולכים בדרך... כיוון שנתחברו לילך ביחד... [ויש תקלה לחמור אחד, או

לעגלה], אין חבריו רשאים ליפרד עם חמוריהם ולהניח זה עם חמורו לבדו בדרך.¹

כאן אנו למדים את העיקרון של אחריות הדדית במיוחד בדרכים, ובמיוחד לאלה שיצאו יחד לדרך. אולם האחריות ההדדית בימינו הרבה יותר מקיפה (כמו ביטוח מקיף! מפני שכל מי שנוסע בדרכים, סומך על נהיגתם של אלפי נהגים אחרים שנוסעים מולו, לפני ואחריו, ואין הוא מכיר כלל את מי שנוהג מולו וחולף על פניו, גם אין לו מושג אם הוא צלול ועירני אם לאו, אם הוא זהיר אם לאו, אם הוא צדיק אם לאו, אם הוא מבני עמנו אם לאו - ונמצא שכולם סומכים על כולם, ומפקידים את חייהם בידי כולם, ואין אחריות הדדית גדולה מזו. בשולחן-ערוך (חושן משפט סי' ער"ב, יד) מסיים שם בעניין שתי ספינות ושני גמלים בדרך צרה (=זכות קדימה), ואומר: "ובזה וכיוצא בו נאמר: בצדק תשפט עמיתך" (ויקרא י"ט, טו).

¹ סמ"ע על חושן משפט סי' ער"ב, יד, על פי התוספתא לבבא קמא פ"ב ה"י, והר"ף והרא"ש תחילת פ"ד בסנהדרין.

חלק א

סימן א' - חומרת הסכנה ודיני כפרה

סעיף א - כלי רכב הוא פְּקִלִי נשק

אחת הסכנות הגדולות ביותר בימינו היא סכנת תאונות דרכים. תאונות דרכים רבות באמת אינן "תאונות" כאילו קרו משמים, אלא מעשי רצח בשגגה או ברשלנות,² או גרימת נזק בפשיעה.

² התורה מגדירה כך את הרוצח בשגגה (במדבר ל"ה, כב-כג):

ואם בפתע בלא איבה הדפו או השליך עליו כל כלי בלא צְדִיָּה.

או בכל אבן אשר ימות בה בלא ראות וַיִּפֹּל עליו וימת והוא לא אויב לו ולא מבקש רעתו.

על הביטוי "ואם בפתע" נאמר בגמרא (מכות ז ע"ב): "פרט לקרן זוית". כך פירש רש"י (על התורה) את הביטוי "בפתע" שהגמרא דורשת:

"בפתע" - באונס. ותרוממו (=של אונקלוס): "בתכ"ף" שהיה סמוך לו, ולא היה לו שהות להזהר עליו.

כלומר, אם הרוצח והנהרג נפגשו בפתאומיות, כגון שהיו סמוכים זה לזה, והרוצח לא הספיק להבחין בנהרג לפני שפגע בו, הרי הוא רוצח בשגגה. רש"י (על הגמרא) מפרש, שהגמרא דורשת מן הפסוק שיש מצב שבו האדם אנוס עוד יותר, ואפילו גלות אינו חייב:

שלשון "פתע" הוא 'בסמוך', כדמתרגמין "בתכ"ף", פרט לקרן זוית, אם היה זה יוצא ממבוי זה ונכנס לזה לפנות לימין או לשמאל וסכינו בידו, וזה בא כנגדו בקרן זוית ולא ראהו והרגו (=שבמקרה זה של קרן זוית, שהפגישה בין הרוצח והנהרג הייתה פתאומית לחלוטין, ולא הייתה אפילו שהות מועטת לרוצח להבחין בנהרג, הרי הוא אנוס גמור ופטור אפילו מגלות).

וכן פירש הריטב"א (שם) ש"קרן זוית" מייצג מקרים שקרובים לאונס, ואין בהם גלות, כי אין בהם שגגה, כלומר רשלנות.

אולם רבנו חננאל (=תלמיד רב האי גאון הבבלי בקיירואן שבצפון אפריקה, שפירש את התלמוד על פי שיטת הגאונים לפני כאלף שנה, בפירושו שם) כתב, שקרן זוית הוא קרוב למזיד, שהיה עליו להתבונן ולהיזהר. וכך גם כתב הרמב"ם (הלכות רוצח ושמיירת הנפש פ"ו ה"י):

השונא שהרג בשגגה אינו נקלט [=בעיר מקלט] שנאמר (במדבר ל"ה, כג) "והוא לא אויב לו", חזקתו שהוא קרוב למזיד; ואי זה שונא? זה שלא דבר עמו שלשה ימים מפני האיבה.

וכן אם נכנס לקרן זוית והמיתו שם בשגגה, או שדחפו בגופו, או שנתכוון לזרוק שתיים וזרק ארבע, או שעלה על דעתו שמותר להרוג, או שנתכוון להרוג את זה והרג את זה... הרי כל אלו קרובין למזיד ואינן נקלטין [=בעיר מקלט].

על קביעת הרמב"ם לגבי תאונה בקרן זוית שגרמה מוות בשגגה, הקשה מרן רבי יוסף קארו (=מגדולי הפוסקים, מחבר בית יוסף ושולחן ערוך, גלה כילד בגירוש ספרד לליסבון, ואחר כך לטורקיה, עלה לארץ, וחי בצפת לפני כארבע מאות וחמישים שנה. חיבר גם פירוש לרמב"ם - כסף משנה) בשם מהר"ם פאדווא [דבריו מובאים בשינויים קלים]:

צריך עיון על מאי דאיתא בברייתא (=על מה שמופיע במקור התנאי שבתלמוד): "פרט לקרן זוית", שבראש פרק "המניח" (בבא קמא כז ע"ב) גבי נזיקין משמע [שמי שפגע בחברו] בקרן זוית פטור, משום דאנוס הוא, ורש"י פירש שם (כז ע"ב) שנכנס ממבוי למבוי והחזיר פניו ולא ראהו, וכענין זה פירש במקרה שנזכר בפרק "הגולין" (מכות ז ע"ב), ורבינו (=הרמב"ם) פירש משום שקרוב למזיד הוא?

ואולי דעת רבינו, משום שדבר הלמד מעניינו הוא מהמדרש "בלא איבה" הסמוך לו שהוא "פרט לשונא", שטעמו משום שקרוב למזיד, לכן דחק עצמו לפרש גם קרן זוית זה [בקרום למזיד], ולא רצה לפרשו כההיא [סוגיא] של פרק המניח, עד כאן לשונו.

על תשובה דחוקה זו הגיב הרדב"ז (=ר' דוד בן זמרא, מחכמי צפת, גדול הפוסקים במצרים לפני כארבע מאות וחמישים שנה):

ואני אומר שלא ברצון תליא מילתא, אלא בטעמא תליא מילתא, דהתם גבי נזיקין איכא למימר דאנוס הוא

על תאונות חמורות הרבה פחות מאלו המתרחשות היום, כבר כתב הרא"ש (=רבנו אשר ב"ר יחיאל, גדול הפוסקים בספרד ובאשכנז לפני כשבע מאות שנה) בתשובתו נגד רוכב סוס שפגע והזיק (שו"ת הרא"ש כלל קא סי' ה):³

שאלה: ילמדנו רבינו: חתן שיוצא מחופתו, ודרך הוא שיוצאין עמו רעיו וקרוביו חוץ לעיר, וכך עשו, שיצאו עמו, ומהם רוכבין בסוסים ומהם בפרדים, והקדים החתן לפנייהם והיו באין אחריו, ורץ אחד בסוסו ופגע בפרד שהחתן רוכב עליה הכאה (=מכה) גדולה, ובא לו הפסד לחתן מהכאה זו כגון ג' מאות זהובים, שהיה הפרד מפותי (=שייך לגוי), וכך העידו העדים. וטוען המזיק, שמאחר שברשות הרבים היה, שכל העולם רשאים ללכת בו, אינו חייב לשלם, שהיה לו [לנפגע] לשמור עצמו.

למאי מדמינן ליה (=למה אנו מדמים אותו), מאחר שהוא הכהו בסוס, כמו חציו הוא (=ויורה חץ חייב לשלם הנזק, כמו מי שהצית אש), או לְרַגֵּל (=של בהמה) מדמינן ליה (=מדמים אותו), מאחר שנעשה בשבילת האוכף (=בתחתית האוכף, שבו נתונה רגל הרוכב); או נאמר: מאחר שפָּחוּ מעורב בו, שרגלו של אדם הולך בשבילת (=בתחתית) האוכף, כאלו עשאו הוא בעצמו; ואף-על-פי שהיה אנוס, תחילתו בפשיעה היה.

תשובה: מה שטוען המזיק שהוא פטור, לפי שהיה ברשות הרבים, והיה לו רשות לרוץ, והיה לו לניזק לשמור עצמו – לאו טענה היא, שאין לו לרוץ ברשות הרבים, אפילו אדם ברגליו, אלא כדי שיכול לעמוד כשירצה. כדאיתא (=כמו שמופיע) בבבא קמא (לב ע"א): תניא: איסי בן יהודה אומר: רץ חייב, מפני שהוא מְשַׁנָּה [מהרגיל]; ופסק רבי יוחנן (=גדול האמוראים בארץ ישראל לפני כאלף ושבע מאות וחמישים שנה, ופסקו נזכר שם בתלמוד) הלכה כאיסי בן יהודה. כל שכן הרוכב על סוס, שאין לו רשות [לרוץ] במקום שבני אדם רוכבין, שמא לא יוכל לעמוד כשירצה, ופושע הוא. ומזיק בגופו הוא, כיון שהוא רוכב על בהמה והזיק בגוף הבהמה, או באוכף שעליה, כמזיק בגופו דמי... וחייב המזיק לשלם מה שישומו בית דין שנפחתו מדמי הפרד בשביל הכאה זו...

לאור דברי הרא"ש ודברי הרדב"ז דן הרב עובדיה יוסף בימינו במעמדו של נהג שגרם לתאונה קטלנית, ופוסק (שו"ת יחיה דעת חלק ה' סי' טז):

וכל שכן בנוהג ברכב במהירות מופרזת שהסכנה הרבה יותר רצינית, [מפני] שאין באפשרותו לעצור המכונית מיד כשירצה. "אשר אם עבר ורמס וטרף ואין מציל"⁴, וכן כל כיוצא בזה. וראה עוד בתשובת הרדב"ז בלשונות הרמב"ם (חלק ב' סימן שד),⁵ שההולך במרוצה וכלי משחית בידו ופגע בחבירו בלי כוונה והרגו, הוי כשוגג הקרוב למזיד, שאין הגלות לערי מקלט מכפרת עליו כדין שאר מי שרצח נפש בשגגה, שהרי היה לו להזהר מאוד ללכת בנחת, כיון שכלי משחית בידו ועלול לגרום להריגת אדם. והוא הדין לנידון דידן, שהרכב הוא כלי קטלני ביותר, ועלול מאוד לפגוע ולסכן חיי אדם. ומי שלא נזהר לנהוג במתינות כראוי, נחשב הדבר לפשיעה, וקרוב למזיד הוא,

(=שלא בכוונת הפוגע תלוי הדבר, אלא בטעם ההגיוני [שבכל המצבים] תלוי הדבר, שבעניין נזיקין יש לומר שהוא אנוס) – שהרי הנזק בא פתאום כשזה יוצא מזוית זו ונכנס בזוית אחרת, אבל לגבי מיתה אי אפשר אם לא שהיה רץ בלח וסכיניו בידו או אחד משאר כלי משחית והרג את חברו, ולפיכך הוי קרוב למזיד ולא אנוס, שהיה לו ללכת בנחת כיון שיש בידו כלי משחית, ונמצא שהרב (=הרמב"ם) טעמו ונמוקו עמו.

אם כן, מצאנו בהלכה זו של פגיעה "בקרן זווית" מצבים שונים: גם פגיעה בהפתעה גמורה, כגון אם קפץ מישהו לכביש פתאום, וזה קרוב לאנוס, וגם פגיעה פושעת שקרובה למזיד, ואין עיר מקלט יכולה לכפר עליה.

³ התוספות בסוגריים (מרובעים ועגולים) והניקוד הם שלי, ואינם במקור.

⁴ על פי מיכה ה', ז, ופשוטו של מקרא שם מוסב על ניצחונות ישראל בעמים.

⁵ ראו הערה 1, לעיל.

וכהורג בידיים הוא...

לכן על האוחז בהגה לדעת שהוא כאוחז כלי נשק בידו, ולנהוג במלוא האחריות, הזהירות והמתינות, הנדרשות על פי החוק, והמתבקשות ממצב התנועה והדרך, וממצב הנהג והרכב.

סעיף ב - דין מי שהרג נפש בתאונה

מי שהרג נפש בתאונת שוגג, **אם יש לו חלק באשמה, צריך כפרה**,⁶ וראוי לו שיגלה ממקומו כדין תורה,⁷ ושלא ינהג ברכב כלל, לפחות עד שתעבור שנה,⁸ אפילו אם לא שללו את רישיונו, ואז יתכפר לו, בעזרת ה'.

מי שהרג נפש מתוך רשלנות, וכל שכן מתוך רשלנות פושעת, **אין לו כפרה בגלות ממקומו (אף כי נכון שיגלה מרצונו, גם אם אין בזה כפרה מלאה)**. והנכון, **שלא ינהג עוד ברכב לעולם**, ויבקש כל

⁶ גם אם התאונה לא נגרמה רק באשמתו, אלא "זה וזה גורם", מפני שאף שפטור מדיני אדם, הוא חייב בדיני שמים. עיין רמב"ם הלכות רוצח ושמירת הנפש פ"ד ה"ו, ובפרק ב' הלכות ב-ד.

⁷ דין תורה אמנם נוהג רק בזמן שיש סנהדרין של שבעים ואחד דיינים שדנה דיני נפשות (ספר החינוך מצווה ת"י), כדברי הרמב"ם (הלכות רוצח ושמירת הנפש פ"ה ה"א): "כל ההורג בשגגה גולה ממדינה (=עיר) שהרג בה לערי מקלט, ומצות עשה להגלותו שנאמר (במדבר ל"ה, כח): 'וישב בה עד מות הכהן הגדול'. והוזהרו בית דין שלא ליקח כופר מן הרוצח בשגגה כדי לישב בעירו, שנאמר (במדבר ל"ה, כה): 'ולא תקחו כופר לנוס אל עיר מקלטו'". גם אחר שבטלו ערי מקלט, היו גדולי הפוסקים מורים לרוצח בשגגה לגלות ממקומו לפי חומרת המקרה, ואפילו במקרים שקרובים לאונס. וכן נכתב בתשובה המיוחסת לרב שרירא גאון (י' יודלוב ושל"ז הבלין [עורכים], תורתן של גאונים כרך ו', ירושלים תשנ"ב עמ' 390):

אחרי שלושה חודשים יצא ממקומו וילך בגלות למקומות אחרים חמש שנים. ולמה גזרו חמש שנים? כנגד חמש גלויות בקין, ואילו הן: "נע ונד" (בראשית ד, יב), "נע ונד" (שם יד), "נוד" (שם טו) - הרי חמש גלויות מכפרות עוון.

וכן פסק הרמ"א (שו"ת הרמ"א סי' לז):

ראינו כי המעשה הוא קרוב לאונס ואין לו אפילו דין שוגג כל שכן דין מזיד...לכן הסכמנו לדברי החכם שבעירו שקבע לו ענינים הנ"ל, בפרט שקבע לו ג"כ שיהיה גולה שנה תמימה לא ילין שני לילות במקום אחד.

בימינו, אין דרך לחייבו בכך, אבל יש לחייבו בהפרשה כספית קבועה לטובת הנצחת הנהרג ולעילוי נשמתו, ולטובת משפחת ההרג, במיוחד אם נפגע מטה לחמם, על פי תשובת ר' עקיבא איגר (שו"ת רע"א מהדורה תניינא סי' ג): ראשית התשובה יהיה, אחרי שנהרגו בנו ומשרתו הנער ולא עשו פירות בעולם, הוא יקים זרע להם, דהיינו שעבור בנו הנהרג יחשוב באם היה זוכה להכניסו לחופה כמה היה מוציא עליו נדן ומלבושים ושאר ההוצאות, ויפריש כפי הסך ההוא שיהיה לקרן קיימת לעולמי עולמים, ומהרווחים יוחזק בן עני לגדלו וללמדו תורה וגמרא עד שיהיה בן ט"ו שנים שיוכל לשלחו ללמוד בישיבה ואח"כ יוחזק מהרווחים תלמיד אחר, וכן לעולם.

וראה תשובת ר"י וינברג, שו"ת שרידי אש חלק א' סי' לו.

ההורג עצמו, ראוי לו שיגלה ממקומו, **בהחלטתו שלו, לשם כפרה**. הגאון הרב שאול ישראלי זצ"ל פסק למי שהרג נפש (בתאונת טרקטור), שיגלה מכפר הרוא"ה למשך שנה (ראה: גאון בתורה ובמידות: פרקים לדרכו ולדמותו של הרב שאול ישראלי, העורך: רא"י שריר, עמ' 73). וראו, הרב שלמה אבינר, "כפרה על רצח", ימי תשובה עמ' 208 - 211; הרב יעוזר אריאל, "חוקי התנועה ופיצויים על תאונות", תחומין יט (תשנ"ט) עמ' 258 - 270; הנ"ל, "פיצויים על תאונות ונזקים לרכב", קובץ הציונות הדתית (תשס"ב), עמ' 481 - 488. שמעון עודד כהן, "נהגים קטלנים לעיר מקלט", ממעין מחולה 5 (תשנ"ז) עמ' 72 - 81; וראו גם בספר מאיר נתיבים עמ' 190 - 196.

⁸ על פי תשובת הרמ"א הנ"ל, יש לראות את שנת האבל על הנהרג כשנה של קטגוריה וחשבון הנפש להורג, אפילו במקרים שקרובים לאונס. לכן **אם יש לו חלק באשמה**, יש בנהיגתו משום "**חוצפה יסג**", שהוא נוהג כרגיל כאילו לא נהרג אדם (גם) בגללו, וזה קטרוג עליו.

ימיו את פני ה' בהקמת שם ושארית לנרצח ובדאגה כלכלית למשפחתו.⁹ ואם החוק או בית המשפט אינם שוללים את רישיונו מסיבות שונות (של התחשבות במצבו או במצב משפחתו, וכדומה), מכל מקום, **מגדרי הלכה ומוסר ראוי שלא ינהג ברכב לעולם**, אולי יכפר ה' את עווננו.

סעיף ג - דין מי שהוחזק בעברות תנועה

מי שעבר ברשלנות עבירות תנועה, וכל שכן מי שהורשע שלוש פעמים בעבירות תנועה שיש בהן כדי לסכן חיים, **אסור לו לנהוג ברכב עד שיוכיח שהשתנה, כיוון שהוא מוחזק בעברה**, אפילו אם לא שללו את רישיונו.¹⁰

שופטים ושוטרים הממונים על דיני תעבורה, ש'מרחמים' על עבריינים, ומאפשרים להם לנהוג אחרי הרשעות רבות, הם שותפים בעברה¹¹ ובאחריות, ואין זו אלא דרך אכזריות כלפי הנפגעים העתידיים. גם השרים וחברי הכנסת, האחראים על החקיקה מכוח הציבור, שותפים באחריות, אם אינם דואגים לכך שבתי המשפט לא יוכלו להקל כל-כך, שהרי בידם לקבוע בחוק עונשים חמורים יותר, וחובות הרחקה מן הכביש לנהגים מועדים.

למותר לציין, שמי שעובר על חוקי התנועה במזיד, או ברשלנות מתנשאת, הוא עברין גמור, ומועד לשפיכות דמים. צא וראה כמה החמירה התורה בשפיכות דמים עד שקבעה, שמי שהשאיר גג בלי מעקה, **שם דמים בביתו** "כי יפל הַנֶּפֶל ממנו" (דברים כ"ד, ה), ועוד קבעה, שמי שאינו מציל אדם הנתון בסכנה כאילו עומד על דם רעהו (ויקרא י"ט, טז). דינו של עברין תנועה במזיד או ברשלנות חמור יותר מדינו של מי שחילל שבת במזיד, שהרי שבת נדחית מפני סכנת נפשות,¹² וחמירא סכנתא מאיסורא (סכנה חמורה מאיסור).¹³

⁹ על פי תשובת רע"א שנזכרה לעיל.

¹⁰ הגמרא בסנהדרין (דף כה ע"א) אומרת ששוחט שמכר בהמה טרפה (ואמר שהיא כשרה לאכילה, מפני שלא רצה להפסיד את דמי הבהמה) **מאבד את נאמנותו, והציבור מעבירו מתפקידו**. ותקנתו היא שילך למקום שאין מכירים אותו, ויוכיח שם שהוא מקיים מצוות גם כשהן כרוכות בהפסד ממון רב.

נחלקו ראשונים כמה מעידות נדרשות כדי להעביר אדם מתפקידו. ונראה כדעת תשובת הרא"ש, שכתב (שו"ת הרא"ש כלל כ', סימן כ"ט): "ומה ששאלתם: טבח שנמצאת טרפה תחת ידו **שתיים ושלוש פעמים**... אם הדבר מחמת שאינו בקי, יש לו תקנה, כי לא היה מחמת רשע, אלא מחמת חסרון ידיעה, ואם ילמד ויתחכם ויהיה בקי ורגיל, **יוכל לבדוק**. אבל אם היה בקי ולא חש לבדוק, והוא מוציא טרפות, נמצא שהוא רשע להאכיל טרפות, ואין להאמינו עוד, כי אין בו יראת שמים... וזה, שלא חש לבדוק והוציא טרפות מתחת ידו **שתיים ושלוש פעמים**, אם עשה במזיד, או שלא חש לבדוק כל הצורך, **רשע הוא בעיני**. ואף אם היה מקבל עליו להיות זהיר מכאן ולהבא, לא היה לבי נותן לי לסמוך עליו עוד". וכן פסק הרמ"א (שולחן ערוך יורה דעה סימן ק"ט סעיף יח; חושן משפט סימן ש"ו סעיף ח).

לפיכך, **אדם שהתרשל שלוש פעמים בנהיגה לא זהירה**, הרי הוא חשוד על שפיכות דמים, **ואסור לו לנהוג עד שיוכיח ששב בתשובה**. המשטרה ובתי המשפט חייבים להחמיר עם עברייני תנועה, על פי החוק, ההלכה והמוסר, גם יחד.

¹¹ **אחריות עקיפה בסכנת נפשות** מפורשת בתורה במקומות רבים, כמו בדין מעקה לגג, ערי מקלט, עגלה ערופה, ועוד. בפרשת עגלה ערופה מפורשת האחריות של הזקנים והשופטים למנוע דם נקי. ומפורש בתלמוד הירושלמי (סוטה פ"ט ה"ו), שהזקנים רוחצים את ידיהם ואומרים: "ידינו לא שפכה את הדם הזה ועינינו לא ראו" (דברים כ"א, ז) - **שלא בא על ידינו** [=הרוצח] **ועימעמנו על דינו**, כלומר יש לשופטים אחריות.

¹² ראו שולחן ערוך, אורח חיים, סימן שכ"ט.

¹³ זו מסקנת הגמרא חולין ט ע"ב - י ע"א; שולחן ערוך אורח חיים סימן קע"ג סעיף ב; רמ"א יורה דעה סימן קט"ז סעיף ה.

סעיף ד - התעלמות מחוקי התנועה בגלל ביטחון עצמי מופרז

רבים חושבים שאפשר לנהוג מהר ולא תמיד לפי החוק, ועדיין אין בכך סכנה, מפני שהם סומכים על עצמם ועל נהיגתם. טענה זו דומה לטענתו של מי שעובר על תקנת חכמים וסומך על עצמו שבאיסור תורה לא ייכשל. הניסיון מורה שדווקא הוא עלול להיכשל,¹⁴ וכן לימדונו חז"ל. החוקים (מלבד עצם תוקפם) הם הצטברות של ניסיון רב שנים, כמו גזרות חכמים, להרחיק את האדם מן הסכנה גם אם היא רחוקה.¹⁵

סעיף ה - איסור 'לקחת סיכון' על חשבון אחרים

אסור לנהוג 'לקחת סיכון' (בעקיפה גבולית, במהירות גבוהה מהמותר, בדיבור בטלפון נייד בזמן נהיגה בלי דיבורית וכד') גם אם הוא בטוח ביכולתו לשלוט ברכב ובמצב, מפני שהוא מסכן לא רק את עצמו, אלא מסכן גם חיי אנשים אחרים וממונם. על כך כתבו בעלי התוספות (=חכמי צרפת, תלמידי רש"י), "שיותר יש לאדם ליזהר שלא יזיק אחרים משלא יזיק" (בבא קמא כג ע"א וכז ע"ב).¹⁶

סעיף ו - נהיגה ללא רישיון וביטוח חובה

מי שנהג ברכב בלי שקיבל רישיון או אחרי שלילת רישיונו, והרג אדם - אין לו כפרה. כל מי שיכול למנוע אדם מלנהוג ללא רישיון וביטוח חובה¹⁷ - חייב למונעו. מצווה גדולה להסגירו למשטרה,

¹⁴ במשנה בשבת פ"א מ"ג נאמר שאסור לקרוא בליל שבת לאור הנר, שמא יטה את הפתילה. בתוספתא שבת פ"א ה"ג (וכן בגמרא שבת יב ע"א) מסופר: "אמר ר' ישמעאל: פעם אחת קראתי לאור הנר ובקשתי להטותו, אמרתי: כמה גדולים דברי חכמים! שאומרים אין קורין בלילי שבת לאור הנר. ר' נתן אומר: הטהו וְדִי, וכתוב על פנקסו: ישמעאל בן אלישע הטה את הנר בשבת, לכשיבנה בית המקדש יביא חטאת". וראו עוד בתוספתא כלים (בבא בתרא) פ"א ה"ב.

¹⁵ תודות לרב דוד ביגמן על סעיף זה. וראו מה שכתב הרב שמאי גרוס (ש"ת שבט הקהתי, חלק ה' סי' רמא):
ידוע מה שצויה כבוד קדושת מרן האדמו"ר מורנו הרב ר' אהרון זצ"ל (=מבעלז), לנהג אחד שבקש סגולה שלא יארע לו שום תקלה ותאונה, וצויהו שישמור כל חוקי התנועה כחומרת י' הדברות.

¹⁶ בעלי התוספות דייקו כך משתי סוגיות במסכת בבא קמא. במשנה (כא ע"ב) נאמר שאם כלב גנב חררה (=עוגת רְצִפִּים; עוגה הנאפית על גחלים), ולאחר מכן הלך לגדיש והצית אותו בעזרת החררה, ואחר כך אכל את החררה - בעל הכלב חייב לשלם לבעל החררה נזק שלם, ולבעל הגדיש - חצי נזק. הגמרא מעלה אפשרות שגם בעל החררה ישא באחריות על הצתת הגדיש, מפני שלא שימר כראוי את גחלתו. תוספות שואלים מדוע הגמרא אינה מעלה אפשרות שהתרשלותו של בעל החררה בשמירה על גחלתו, תפטור את בעל הכלב מלפצות את בעל החררה על אכילת החררה. ועל כך הם משיבים:

ונראה מכאן לדקדק דיותר יש לאדם ליזהר עצמו שלא יזיק אחרים משלא יזיק, שמחויב לשמור גחלתו מן הכלב - אע"פ שאין לו (=לכלב) רשות ליכנס לביתו - כדי שלא יזיק אחרים, ואפשר לשמור עצמו כדי שלא יכנס כלב כדי ליטול חררתו (ד"ה ולחייב בעל הגחלת).

הסוגיה השנייה שממנה מדויקים זאת בעלי התוספות היא לגבי אדם שנתקל בכדו של חברו ושברו. במשנה (כז ע"א) נאמר שאדם שנתקל בכדו של חברו שהונח ברשות הרבים, ושברו - פטור מלשלם, ואם נפצע כתוצאה משבירת הכד, חייב בעל הכד לפצותו. הגמרא (כז ע"ב) אומרת, שרק כשהנתקל היה אנוס הוא פטור מלשלם על שבירת הכד, אך אם לא היה אנוס - חייב לשלם. בעלי התוספות (ד"ה ה"ג אמאי פטור איבעי ליה לעיוני) שואלים מדוע הגמרא אינה אומרת שאם הנתקל לא היה אנוס, בעל הכד פטור מלפצותו אם נפצע מרסיסי הכד. ומתריצים: "דיותר יש לו לשמור שלא יזיק משלא יזיק". ולכן הנתקל חייב לפצות את בעל הכד על שבירת הכד, ובעל הכד חייב לפצות את הנתקל על נזקי הגוף שנגרמו לו בגלל התרשלותו בהנחת הכד ברשות הרבים.

אמנם הרשב"א (שם ד"ה אמאי פטור) סבר שאין מכאן הוכחה לשיטת התוספות, אך כך פסקו הגהות מיימוניות (הלכות נזקי ממון פ"ב ה"ז), וכן מהרש"ל (בהרחבה בים שלמה, בבא קמא פרק ב', כג, ובש"ת מהרש"ל סי' צ"ו).

¹⁷ ביטוח החובה הוא חלק מהרישיון לנהוג, ואין שום אפשרות להפריד ביניהם.

וגם לפרסם את שמו, פרטיו ואף את תמונתו בכלי התקשורת,¹⁸ מפני שפרסום כזה לוחץ על המשטרה לפעול במהירות ובתקיפות. כך הוא הדין במקרה של עברייני דרכים וכל מי שמסכן חיי אדם, שהוא כמו רודף אחרי בני אדם להורגם.¹⁹

סעיף ז - חובת לימוד חוקי התנועה

מכל האמור לעיל, נובעת חובה הלכתית ללמוד וללמד היטב כדי לשמור ולעשות את כל חוקי התנועה הנוהגים במדינת ישראל על כל פרטיהם, ולהתייחס אליהם כמו להלכות מחייבות מן התורה²⁰ ב"שולחן ערוך" שנכתב ב"דם הנפש". ייתכן, שבמקרים מסוימים ההלכה מחמירה יותר מן החוק, ולפיכך צריך להפעיל גם שיקול דעת מוסרי-הלכתי.

ביטוח החובה מפצה על נזקי גוף (ולא על נזקי ממון) שאדם גרם בעת נהיגתו. התביעה מוגשת כנגד חברת הביטוח של הנהג הפוגע (קיים הסדר מיוחד למקרים שבהם לא ידועה זהות הנהג הפוגע, או כשאינו מבוטח). ביטוח זה הכרחי לתיקון החברה, כדי להבטיח פיצוי מהיר לנפגע על ידי חברת הביטוח, בלי שייאלץ להתעמת עם הנהג הפוגע בבית המשפט, וכדי להבטיח פיצוי לכל נפגע, ללא קשר לשאלה מי אשם. הוא חיוני גם מפני שבדרך כלל ידו של אדם אינה משגת לפצות את הנפגע על נזקי הגוף שנגרמו לו. לביטוח החובה ניתן להוסיף גם ביטוח צד ג', המפצה גם על נזקי ממון שהמבוטח גרם לרכבו של חברו. וראוי שכל אדם יבטח את עצמו גם בביטוח צד ג', כדי שאם חלילה יזיק, יוכל לפצות את חברו במהירות, בלי להטריחו.

תקנה ביטוח חובה נזכרת כבר בתוספתא (מהדורת ליברמן, בבא מציעא פ"א הלכות כה-כו): "רשאיין החמרין לומר: כל מי שתמות חמורו נעמיד לו חמור אחר. מתה בבוסיא (=בפשיעה) – אין צריכין להעמיד לו חמור. דלא בבוסיא (=שלא בפשיעה) – צריכין להעמיד לו... רשאיין הספנין לומר כל מי שתאבד ספינתו נעמיד לו ספינה אחרת. אבדה בבוסיא (=בפשיעה) – אין צריכין להעמיד לו, דלא בבוסיא (=שלא בפשיעה) – צריכין להעמיד לו. ואם פרש (=בהפלגה בים) למקום שאין בני אדם פורשין – אין צריכין להעמיד לו". ברייתא זו הובאה גם בגמרא, בבא קמא דף קטז ע"ב, ושם כתבו התוספות (ד"ה ורשאיין החמרין) שרשאים גם לקנוס בממון את מי שיעבור על התקנה, וכך נפסק להלכה ברמב"ם (הלכות גזלה ואבדה פ"ב הלכות יב-ג), ובשולחן ערוך (חושן משפט סימן רע"ב סעיף טז). תקנה זו רחבה הרבה יותר מביטוח החובה שבימינו. היא ביטוח הדדי המקיף גם נכסי רכוש, ואינו מותנה בשיתוף פעולה של המזיק.

עיינ עוד במאמרו של הרב ד"ר זרח ורהפטיג, "יסוד האחריות על נזקים במשפט העברי", ספר השנה של אוניברסיטת בר אילן (ת"ג), רמת גן ה'תשל"ו עמ' 148, ובמאמרו של הרב נ"א רבינוביץ, "אחריות על ממון שהזיק", מעליות (כ"ה), מעלה אדומים ה'תשס"ה, עמ' 86 - 87. במאמרים אלה הצעות לעיצוב ביטוח חובה בימינו ברוח התקנה שבתוספתא.

¹⁸ ואין לחוש במקרים כאלה לאיסורי לשון הרע ורכילות, או לאיסור מוסר ומלשין. בעניין לשון הרע, עיינ בספר חפץ חיים (לר' ישראל מאיר הכהן) הלכות לשון הרע כלל ח' סעיף ה, שאין איסור כזה בעברייני גמור, במזיד, (ופשוט שאיסור שפיכות דמים חמור יותר מעברות שבין אדם למקום).

ובעניין איסור מוסר ומלשין, עיינ האיסור הוא נגד מסירה לגויים ולשלטונות זרים, ובמקום שיש בו חשש, אפילו רחוק, של סכנת חיים לאיש המוסגר (כלשון השולחן ערוך, חושן משפט סימן שפ"ח סעיף ט: "ביד עובדי כוכבים אנסים"). כבר פסק הרב אליעזר יהודה וולדנברג זצ"ל, בשו"ת ציץ אליעזר (חלק י"ט סימן נ"ב, אות ה), שדין מוסר אינו קיים בערכאות של ישראל כשאין כוח בית דין של תורה לדון באותו עניין, ואפילו בערכאות של גויים אינו קיים אלא במדינות שבהן מערכת המשפט מושחתת ומבוססת על כוח הזרוע, ולא במדינות נאורות. מכל מקום פשוט הדבר, שאין לחוש למסירת פרטיו של אדם שמסכן את חיי הציבור בכבישים, שהוא כמו רודף אחרי נוסעים תמימים בדרכים, להורגם ברשלנותו. וראו גם: הרב יונה פודור, "הלשנה ודיווח על עבירות תנועה, תחומין כא (תשס"א), עמ' 197-199 וראו פרק ב' סעיף ה', על חובת הדיווח של רופא על מי שמסתיר את מצבו הרפואי מהרשות האחראית.

¹⁹ ראו רמב"ם, הלכות רוצח ושמירת הנפש, פרק א' הלכה יד.

²⁰ וכן כתב הרב רועי צבי תמיר בספרו "מאיר נתיבים" בענייני זהירות בדרכים (ירושלים תשס"ד) נתיב א', עמ' 20 - 25, וכן הביא שם בשם גדולי הפוסקים החרדיים (מעמ' 209 ואילך), שספרו זכה להסכמתם. ברור שם, שחוקי התנועה מחייבים מן התורה מפני הסכנה, לפי כל הדעות שבזמננו, גם על דעתם של רבני הציבור החרדי.

סימן ב'

איסורי נהיגה וההכנות לנסיעה

סעיף א - נהג לא מנוסה

אסור לתת מפתחות לרכב לנהג צעיר, שאינו מנוסה דיו, אפילו אם יש לו רישיון, אלא חובה להתלוות אליו כנהג מבוגר - חונך, ובתנאי שהחונך אינו הרפתקן בעצמו. במיוחד יש להקפיד על כך כשחבורת צעירים רוצה לצאת יחד לטיול או לבילוי.

סעיף ב - נהיגה בעייפות

אסור באיסור חמור לנהוג בעייפות.²¹ לפני שאדם יוצא ברכבו לעבודתו ולעסקיו, או לפעילות משותפת עם בני משפחתו או חבריו, עליו לוודא שיהיה עָרְנִי לחלוטין לכל אורך הנסיעה, וגם בזמן הנהיגה בחזרה. אם לפני הנהיגה בחזרה מתברר לו שאינו עָרְנִי לחלוטין - אסור לו לנהוג, ואסור לנוסעים האחרים להניח לו לנהוג, אלא ינהג מישהו אחר, או יחזרו באוטובוס או במונית. אם הם מוכרחים להשתמש במכונית הפרטית, יעצרו במקום בטוח ויאפשרו לנהג לישון ולנוח ככל שיצטרך עד שישבו אליו כוחותיו, ורק לאחר מכן ימשיכו בדרכם. במיוחד יש להחמיר בצעירים היוצאים בחבורה לטיול או לבילוי, ולפעמים סומכים על עצמם יותר מדי, וכן בנהגים החוזרים הביתה אחרי יום עמוס מאוד. גם יש להקפיד שמשפחות הנוסעות להתארח בשבת וממהרות להגיע או לשוב לביתן, יאפשרו לנהג לנוח די הצורך לפני הנסיעה.

סעיף ג - נהיגה בשכרות

אסור באיסור חמור לנהוג אחרי שתיית אלכוהול,²² אפילו אם שתה רק 'קצת'.²³ רבים חושבים

²¹ "אדם מועד לעולם בין ער בין ישן" (משנה בבא קמא פרק ב', משנה ו'; בבא קמא כו ע"א).

הרב עובדיה יוסף נשאל על נהג שנרדם בנסיעה וגרם לתאונה, וכתוצאה מכך נגרם נזק לנוסע שהיה איתו ברכב (ש"ת יביע אומר, חלק ט חושן משפט סי' ה):

הוברר לנו שהנהג לא ישן ככל הצורך בלילה שלפני הנסיעה, ולכן נרדם על ההגה וגרם לתאונה... והואיל ולא ישן ככל הצורך קודם הנסיעה, מה שנרדם על ההגה הוא פשיעה, וחייב לשלם דמי ריפוי ושבת... וכשהרגיש בעצמו שהוא עייף היה לו להפסיק את נהיגתו במכונית, ולנוח איזה זמן, עד שייכונן בעצמו שהוא יכול כבר לנסוע מבלי חשש שתחטפנו שינה, והרי הנוסע עמו, ואילו הוא נושא את נפשו, ואחריות הנהג גדולה בזה הרבה יותר משומר שכר, שהרי יכול היה הדבר להסתיים באסון ממש, וכשנרדם בשעת הנסיעה הוי כחובל בידים.

אמנם הרב שמואל הלוי וואזנר, ש"ת שבט הקהתי חלק ח' סי' שא, חילק בין נהג שנרדם בתחילת נסיעתו, שמעשהו קרוב לפשיעה מפני שיצא לדרך והוא עייף, לבין נהג שנרדם בנסיעה ארוכה באמצע הדרך או לקראת סופה, שמעשהו קרוב לאונס. ואולם הרב עובדיה יוסף חלק על כך, מאחר שגם נהג שנהג זמן רב, איננו נרדם באופן פתאומי. בשלב מסוים הוא רגיש שהוא מתעייף, ואז הוא חייב לעצור בצד הדרך כדי לנוח ולהתרענן ורק אז להמשיך. נראה שנהג שגרם פציעה מפני שנרדם יהיה חייב לשלם דמי ריפוי ושבת. ואם גרם להריגה, יש לראותו כשוגג שקרוב לפשיעה, וצריך כפרה בדרגה שגלות איננה מועילה לה. אמנם, אם נרדם בפתע פתאום, בלא שהיה בידו לעצור ולהתרענן, יש לומר שהוא קרוב לאונס.

²² התורה אסרה על שיכור לעסוק בעניינים הדורשים כוונה, תודעה ושיקול דעת, כגון כניסה למקדש והוראת הלכה. עיין כריתות יג ע"ב; רמב"ם הלכות ביאת המקדש פ"א ה"ג; רמ"א יורה דעה סימן רמ"ב סעיף ג.

²³ לפי סעיף 169 לתקנות התעבורה, תשמ"ב - 1982, אסורה נהיגה ברכב כאשר ריכוז האלכוהול בדם עולה על 50

ששתיית מעט יין או בירה אינה משפיעה על הנהיגה. זאת טעות חמורה, שסופה עלול להיות שפיכות דמים.²⁴ אלכוהול מקטין את שדה הראיה של הנהג. כתוצאה מכך, מבחין הנהג ברכב או הולך רגל מתקרב מאוחר יותר. כמו כן מאריך האלכוהול את זמן התגובה של הנהג. (לדוגמא: איחור בתגובה של רבע שנייה, במהירות של 90 קמ"ש, יתבטא בהארכת מרחק העצירה בשישה מטרים לפחות).

הזמן שבו מנת אלכוהול (כוס יין, פחית בירה ומשקאות אחרים בעלי אותו ריכוז אלכוהול) מתפרקת בדם הוא 45 דקות. לכן יש לחשב את מספר מנות האלכוהול כפול 45 דקות, ולא לנהוג קודם לכן.²⁵ למשל, מי ששתה שלוש כוסות יין צריך להמתין לפחות שעותיים ורבע עד שיוכל לנהוג.²⁶

סעיף ד - נהיגה תחת השפעת תרופות

אסור לנהוג ברכב תחת השפעת תרופות שגורמות לעייפות, טשטוש, חוסר ריכוז או חולשה. מי שנוטל תרופות כאלה חייב לברר היטב את השפעותיהן עם רופא, אחות או רוקח, או בקריאה

מיליגרם של אלכוהול במאה מיליליטר של דם, או 240 מיקרוגרם בליטר אוויר נשוף.

²⁴ הרמב"ם פסק בעקבות המשנה (בבא קמא פרק ו' משנה ב; בבלי כו"א), ששיכור מועד לעולם (הלכות חובל ומזיק פ"א ה"א):

אדם מועד לעולם בין שוגג בין מזיד בין ער בין ישן בין שיכור. אם חבל בחבירו או הזיק ממון חבירו משלם מן היפה שבנכסיו.

ויש להעיר, כי התוספת "בין שיכור" שבדברי הרמב"ם אינה מופיעה בנוסחי המשנה והגמרא שלפנינו.

יש אמנם סוגיה בתלמוד (עירובין סה ע"א) שנראה ממנה שהכל תלוי ברמת השכרות:

שיכור מקחו מקח וממכרו ממכר, עבר עבירה שיש בה מיתה - ממתין אותו, מלקות - מלקין אותו, כללו של דבר: הרי הוא כפיקח לכל דבריו, אלא שפטור מן התפלה. ...אמר רבי חנינא: לא שנו אלא שלא הגיע לשכרותו של לוט, אבל הגיע לשכרותו של לוט - פטור מכלום.

מבחינת זו ניתן להבין לכאורה, שכלל שרמת השכרות גבוהה יותר, כך חיובו של השיכור קטן יותר. כך אכן הקשה ר' יואל סירקיס (שו"ת בית חדש ישנות, סימן סב) כשדן במקרה שאדם שיכור זרק זכוכית על הקיר בעת חתונה, ורסיס ממנה פגע בעין חברו וסימא אותה:

ולא היא. דלא קאמר תלמודא (=שלא אמר התלמוד) דבהגיע לשכרותו של לוט פטור, אלא להני דקא חשיב (=לאותם מקרים שנזכרו) בברייתא בפירוש: מקח וממכר, מיתה ומלקות. אבל לגבי נזיקין אין ספק דחייב. דהיה לו להזהר מתחלה שלא ישתכר כלוט ולהזיק את הרבים, דמי (=שמי) אנסו להשתכר כל כך עד דלא ידע מה קעביד (=מה הוא עושה). וכיון דאונס דמחמתיה (=שבגללו) הוא, דאיהו הוא דגרים לנפשיה (=שהוא גרם לעצמו) חייב בנזיקין. ואפילו ישן דאי אפשר בלא שינה, אפילו הכי חייב בנזיקין, כל שכן בשיכור דהוה פושע גמור.

כך פסקו גם מהרש"ל (ר' שלמה לוריא, ים שלמה בבא קמא פ"ג סי' ג) ור' עקיבא איגר (בהערות לשולחן ערוך חושן משפט רל"ה, כב) וכך יש להורות.

נראה, שכיום העילה לחייב נהגים שיכורים לשאת במלוא האחריות חזקה אף יותר מדברי הפוסקים הנ"ל. נהגים מוזהרים שוב ושוב שלא לשתות לשכרה, אם הם צריכים לנהוג אחר כך. הנהגים מתבקשים לתאם מראש שאחד מבני החבורה לא ישתה, והוא ינהג ברכב ויסיע את חבריו לבתייהם. הסיסמה המפורסמת "אם שותים - לא נוהגים" נותנת אמנם לגיטימציה לשתיה, אם נזהרים לא לנהוג אחריה. עדיף היה לומר: "אין שותים - ונוהגים בבטחה". מכל מקום ברור, שהשתייה היא בבחירתו המודעת של האדם. ואם שתה נהג וגרם נזק, או חלילה מוות, על אף האזהרות המרובות שלא לנהוג בשכרות, יש לראותו כפושע ולא כאנוס.

²⁵ אמנם בתלמוד (עירובין סד ע"ב) נאמר שהליכה ורכיבה מפיגים את השפעת היין, אך לא מדובר שם על נהיגה ברכב, שבה העייפות והטשטוש גוברים.

²⁶ על פי האתר של משטרת ישראל: http://www.police.gov.il/districtmain.asp?path=/web_atan/alcchol.xml

דקדקנית של העלון לצרכן המצורף לכל תרופה. רופא שרושם תרופות כאלה חייב להזהיר את המטופל, שאסור לו לנהוג, ולהורות לו כמה זמן אסור לו לנהוג אחרי נטילת תרופה כזאת.

סעיף ה - נהיגה במצבי מחלה

אסור למי שחולה באחת מעיניו, או שעינו חבושה לנהוג, וכן אחרי טיפולי עיניים עד שהראייה חוזרת לתקנה. אסור לאדם שעלול לאבד את הכרתו באופן פתאומי (כגון חולה אפילפסיה) לנהוג, וכן לאדם מעורער בנפשו. חולה במחלות אחרות, אם הוא חש בראשו, או שיש לו חום גבוה, או שמרגיש חולה, אסור לו לנהוג.

רופא, שיודע על חולה שאסור לו לנהוג, והוא נוהג, חייב להודיע על כך לרשויות מבלי להסס,²⁷ ואינו חייב לגלות לחולה שדיווח לרשויות.

סעיף ו - תכנון זמן הנסיעה בערב שבת

חכמים התירו להפליג בספינה למקום קרוב ("מצור לצידון") אפילו בערב שבת (שבת דף יט ע"א). ואם צורכי שבת מוכנים לו, פסק בשולחן ערוך (אורח חיים סימן רמ"ט סעיף א) שמותר לצאת לדרך, אפילו ארוכה, בערב שבת. אולם ברור שחייבים לצאת לדרך בעוד היום גדול. על הלכה זו כתב רבי ישראל מאיר הכהן (=מגדולי הפוסקים לפני כמאה שנה, מחבר "חפץ חיים" על הלכות שמירת הלשון, ו"משנה ברורה" על שולחן ערוך אורח חיים):

ובהרבה אחרונים ראיתי שכתבו... [ש]צריך ליזהר לכתחלה שלא ילך או יסע עד סמוך לערב מפני שכמה פעמים נכשלים על ידי זה, ובאים לידי חילול שבת... וגם כמה פעמים יארע דלא יגיע למלון ולביתו מבעוד יום עד שחשכה ממש... ולכן כל זה ישים האדם ללבו וימהר לשבות אפילו בכפר, ולא יסיתנו היצר לומר עוד היום גדול והדרך טוב (סימן רמ"ט ס"ק ג).

בימינו יש לקחת בחשבון עיכוב ב"פקק תנועה" לא צפוי, או תקלה ברכב, שעלולים לגרום ללחץ זמן ולנהיגה לא זהירה. לפיכך יש לתכנן להגיע אל היעד לא פחות משעה לפני שבת בנסיעה זהירה בנחת. ואם נוסעים ליעד מרוחק, יש להאריך את טווח הביטחון של הזמן, בהתאם.

סעיף ז - תקינות הרכב

אסור לנסוע ברכב שאין ידוע מה טיבו, או ברכב שידוע כי יש בו תקלה כלשהי בחלקים החיוניים (כגון: מנוע, צמיגים, בלמים, הגה, הילוכים, חגורות בטיחות, פנסים ומערכות החשמל, מראות ומגבים בחורף).²⁸

חובה לבצע בזמן את בדיקות הרישוי השנתי ("טסט"), ואת הטיפולים השוטפים על פי הוראות

²⁷ ראו דברי הרב עובדיה יוסף בשו"ת 'חנה דעת חלק ד' סימן ס', שכתב שאם אינו מדווח הרי הוא עובר על "לא תעמד על דם רעך".

²⁸ נאמר בתורה לגבי אחריותו של רוצח בשגגה (דברים י"ט, ה): "ואשר יבא את-רעהו ביער לחטב עצים, ונדחה ידו בגרזן לכתר העץ, ונשל הברזל מן העץ והכה את רעהו ומת - הוא ינוס אל-אחת-הערים-האלה וחי". נחלקו רבי וחכמים (מכות ז ע"ב) האם הפועל "ונשל" הוא פועל עומד (=להב הברזל נשטט מקת הגרזן העשויה מעץ, וזו דעת חכמים) או פועל יוצא (=להב הגרזן ישיל פיסת עץ מן העץ שהחוטב כורת, וזו דעת רבי). כאמור לעיל, לדעת רבי, אם נשטט הברזל מקתו אינו גולה. וביאר רבנו חננאל: "רבי אומר אינו גולה, דהאי (=שזה) קרוב למזיד הוא, שאילו לא היה רפוי (=חיבור הלהב לקת) לא היה נשטט (=להב הגרזן)". מכאן, שלדעת רבי, מי שלא דאג לוודא את תקינות הגרזן לפני צאתו לחטוב עצים, הוא רוצח קרוב למזיד, שאינו גולה לעיר מקלט. ולדעת חכמים (וכך נפסקה ההלכה), לרוצח כזה יש כפרה, והוא גולה לעיר מקלט. ומכל מקום, למדנו מכאן שהתורה דורשת מהאדם לוודא את תקינות כלי מלאכתו לפני שהוא משתמש בהם, ובכלל זה תקינות רכבו.

יצרן הרכב (טיפול כל עשרת אלפים ק"מ, וכדומה). ראוי להדר במצווה, ולהשתתף במבצע "הכן רכבך לחורף", ולבדוק את הרכב בתחילת החורף במוסך מורשה.²⁹

סעיף ח - בדיקת הרכב לפני הנסיעה

לפני שיוצאים לכל נהיגה ברכב, חובה לבדוק שהרכב תקין.³⁰ אמנם יש חזקה, שאם הרכב היה תקין בנסיעה הקודמת, וכעת שום נורה אדומה אינה מהבהבת – מן הסתם הרכב תקין, ואנו רגילים לסמוך על רוב סטטיסטי ואיננו חוששים למיעוט שאינו מצוי, גם ביחס לסכנות.³¹ אולם

²⁹ הבדיקה מתבצעת בחינם או בתשלום סמלי בשנת תשס"ז, החליטו איגוד המוסכים וגורמים אחרים על עריכת הבדיקות חינם אין כסף, כדי לעודד את הנהגים להשתתף בהן (בשנים קודמות, כשהנהגים נדרשו הנהגים לשלם סכום סמלי וזניח תמורת הבדיקה, השתתפו במבצע רק 100,000 מתוך 2,500,000 נהגים).

³⁰ נאמר בגמרא במכות ז ע"ב:

היה עולה בסולם ונשמטה שליבה מתחתיו - תני חדא: חייב, ותניא אידך: פטור (=שני תנאים נחלקו: אחד אמר - חייב, והשני אמר - פטור).

סוגית הגמרא מציגה שתי אפשרויות להסבר הדעות הסותרות, ואחר כך מעלה אפשרות אחרת, שלפיה הדין "חייב" או "פטור", מתייחס לשאלה אם חייב או פטור מגלות:

הא והא לגלות, ולא קשיא: הא דאתליע, הא דלא אתליע (=זו לגלות, ולא קשה [הסתירה לכאורה]: זו בשליבה שנכנסו בה תולעים ונחלשה זו כשלא התליעה). ואיבעית אימא: הא והא דלא אתליע, ולא קשיא: הא דמיהדק, והא דלא מיהדק (=ואם תרצה אמור הסבר אחר: זו בשליבה מהודקת וחזקה זו בשליבה רופפת).

ופירש ר' מנחם המאירי

אם היה שם דבר הראוי להעלות על ליבו שפן, כגון שהתליעה השליבה ונפסקה, או שלא היו ראשיה תחובים יפה בנקבי הסולם ונשמטה, **גולה.** אף על פי שדרך עלייה היא, **אין זה אונס וגולה.** ואם אין שם אחת מאלו, הרי זה קרוב לאונס ואינו גולה.

פירוש הדבר, שיש כאן שלושה מצבים: (א) מצב שבו הסולם רעוע, והדבר ניכר וידוע, ואז יש לראותו כקרוב למזיד. (ב) מצב ביניים שבו היה ראוי להעלות על לבו שמשוה לא תקין בשלבי הסולם, ובדיקה מעמיקה יותר הייתה מגלה שהשלב מתולע או לא מחובר היטב. (ג) מצב שלישי הוא אם אין מקום להעלות על הדעת כלל שמשוה לא תקין, והשלבים נראים מהודקים וחזקים כמו תמיד, ובכל זאת הם התפרקו וְאַחַר נפגע, ואז יהיה המטפס שהרג בשגגתו פטור. ואכן, הרב יצחק אריאלי (עינים למשפט על אתר) מעיר, שאם אכן יתברר אחר כך שהשלב התליע מבפנים ולא היה ניכר הדבר מבחוץ, ייחשב ההורג לאנוס, על פי הסוגיה העוסקת בכיסוי בור שהתליע (בבא קמא יב ע"ב), שאם התליע מתוכו הרי זה **אנוס.**

אמנם רש"י בפירושו, וגם הרמב"ם בהלכות רוצח ושמירת הנפש פ"ו ה"ד אינם מבחינים כמו המאירי בין מקרים שונים, ומבארים את הסוגיה על פי עיקרון אחר. ייתכן שסברו, שסולם ושלבי אינם נחשבים כחפץ שעלול להזיק, ולכן אין סיבה לבדוק באופן מיוחד את תקינותם (אכן ביחס לנזיקין, הבחין הרמב"ם אם השלב מהודק, ראה הלכות חובל מזיק פ"ה ה"ד, ראב"ד ומגדל עוז שם, ושו"ת הרדב"ז ח"ה שם). אולם ברכב, שבו בודקים מדי פעם את תקינות המערכות, והכל יודעים שתקינות זו קובעת חיי אדם, מסתבר שכולם יודו לפירושו של המאירי.

מהלכה זו ניתן ללמוד מה דינו של נהג שנסע ברכב לא תקין. אכן, ישנן תקלות שגילויין אינו מונע את המשך השימוש ברכב, ואינן משפיעות על בטיחות הנהיגה, אך ישנן תקלות שעלולות לסכן את הנהג וגם את הסביבה. נהג שמועד לכך שמשוה לא תקין ברכב, גם אם הוא איננו יודע בוודאות מהי מהות התקלה (כגון ששומע רעשים לא מוכרים מהמנוע, או שנדלקות נורות אזהרה מסוימות, או שצמיגיו לא לגמרי תקינים), וכתוצאה מתקלות כאלו (שהיה צריך לגלותן בבדיקה לפני הנסיעה, ולא עשה כן) נהרג אדם בגללו, יהיה חייב גלות. במקרים שבהם התקלה הייתה בולטת והתעלם ממנה, יהיה דינו כקרוב למזיד, שאפילו גלות אינה מכפרת עליו.

³¹ עיין בשבת קכט ע"ב (ובמקבילות: יבמות יב ע"ב; שם עב ע"א; שם ק ע"ב; כתובות לט ע"א; עבודה זרה ל ע"ב; נידה לא ע"א; שם מה ע"א): "כיון דדשו ביה רבים (=רבים הלכו בדרך זו) - שומר פתאים ה'", וכדעת חכמים שאינם חוששים למיעוט (עבודה זרה מ ע"ב, ועיין בדבריו של הרב הראשי לישראל, ר' יצחק אייזיק הלוי הרצוג זצ"ל בשו"ת

הדרך הראויה היא לבדוק בתחילת הנסיעה שהמערכות החיוניות פועלות כראוי, לפני שיוצאים לדרך-ראשית, או לפני שמשתלבים בתנועה.

כמו כן, יש להתבונן בצמיגים לפני הנסיעה, או בכל פעם שמתדלקים, ולראות שלחץ האוויר שבהם תקין.

יש חשיבות מיוחדת בבדיקת הרכב לפני נסיעה כשמחליפים נהגים, וכשנכנס נהג (ברשות וברישיון, כמובן) לרכב שאינו שלו. במקרים אלה חייב הנהג הנכנס לוודא שהוא שולט היטב במערכות הרכב (בפרט בהילוכים), ולכוון את מרחק הכיסא, ואת המראות, לפני היציאה לדרך.

סעיף ט - חגורת בטיחות

אסור לצאת לדרך, אפילו קצרה ובתוך השכונה או היישוב, עד שכל הנוסעים יהיו חגורים בחגורות בטיחות. מי שאינו חגור עלול לסכן בזמן תאונה גם את חייו שלו וגם את חיי הנוסעים האחרים, אם הוא נהדף עליהם.

במיוחד יש להקפיד על חגירת ילדים קטנים במושב בטיחות מתאימים. **אסור לסמוך על הנס גם נסיעה קצרה, כגון הסעת ילד למעון או לגן.**

סעיף י - כניסה לרכב החונה בצד הכביש

כשרכב חונה בצד הכביש, והנהג מוכרח להיכנס אליו מצד התנועה הזורמת – חובה להיזהר מאוד, ולהיכנס בזריזות ובמהירות. אסור להכניס ילדים ומטען כבד מצד התנועה הזורמת, ובוודאי שאסור לעמוד שם ולדבר עם נהג אחר או עם נוסע, או לשוחח בטלפון נייד.

סימן ג'

הולכי רגל וסכנתם

סעיף א - סכנתם של הולכי רגל

רבה סכנתם של הולכי רגל שהולכים בכבישים מסכנת הנהגים, והיא כפולה – סכנה להם, וסכנה לנהגים שנאלצים לעצור בפתע פתאום, או לסטות מנתיבם, בגלל הולכי רגל שיורדים ממדרכה, או מצדי הכביש אל הכביש. הדבר שכיח בפרט בכבישים צדדיים, ובתוך שכונות מגורים ויישובים, ובמקומות שאנשים רגילים ללכת או לרוץ שם לבריאותם. לכן הולכי רגל חייבים ללכת על המדרכה או בצדי הכביש, לעבור במעבר חצייה, ובמקום שאין מעבר – לעבור על פי כללי הזהירות הנהוגים, ולהזהיר על כך ילדים, זקנים, נכים, בני משפחה וחברים שמתקשים בהליכה.

סעיף ב - שמירה על ילדים

אסור לאפשר לילד קטן לחצות את הכביש לבדו, כי אומדן המרחק והסכנה שלו עדיין אינם מפותחים דיים עד לגיל זה. בדרך כלל מקובל שהגיל המאפשר לילד אומדני מרחק נכונים הוא גיל תשע, אולם הורים ומורים צריכים לבחון כל ילד ולוודא שהוא כשיר לכך, לפני שמתירים לו לחצות כביש לבדו.

סעיף ג - סיוע למתקשים במעברי הכבישים

מצווה גדולה מן התורה לסייע במעברי הכבישים, בפרט כשאין מעבר חצייה. אם רואים אדם שקשה לו לעבור – חייבים ללכת ולסייע לו. כך כתב הרמב"ם בסיכום מצוות "עזב תעזב עמו":
אם מצאו נבהל במשאו מצוה לפרוק ולטעון עמו ולא יניחנו נוטה למות שמא ישתהה בשביל ממונו ויבא לידי סכנה, והתורה הקפידה על נפשות ישראל...

(הלכות רוצח ושמירת הנפש פי"ג ה"ד)³²

סעיף ד - זהירות במעברי חצייה

חובה להיזהר מאוד גם במעברי חצייה, ולהסתכל היטב לשני הכיוונים לפני שחוצים, מפני ששכיחים (לאסוננו) נהגים שאינם נזהרים, או שאינם שמים לב, וכבר קרו אסונות רבים גם במעברי חצייה. גם חציית מעבר חצייה מרומזר דורשת ערנות רבה. לפעמים מתחילים נהגים עבריינים לנסוע

³² אמנם בהקשר שם מדובר בעזרה גם לעוברי עברה, אולם ברור שם, שעיקר החובה לעזור בדרך היא שאסור להשאירו נבהל, שמא תיגרם לו סכנה, למשל על ידי שודדים, וקל וחומר לסכנות שבימינו.

באור צהוב, כשהולכי רגל עדיין עוברים, ולפעמים מנסים נהגים עבריינים לעבור בצומת ברגע האחרון, וגם אחריו, והם מגיעים לצומת במהירות רבה, ועוברים כשזכות המעבר כבר נתונה להולכי הרגל. למרבה הצער, יש הכרח לקחת זאת בחשבון, ולהיזהר גם מנהגים עבריינים. אסור בהחלט לעבור כביש באור אדום, גם כשהכביש פנוי ממכוניות לגמרי, מפני הדוגמה הרעה שנותן לאחרים, ובפרט לילדים, שילמדו ממנו, ולאנשים שנגררים אחריו בחוסר דעת, או בחוסר תשומת לב. ואם הוא ניכר לאחרים כבן-תורה יש בכך גם סכנת חילול השם.³³

סעיף ה - הליכה בלילה

בזמן הליכה בלילה רצוי מאוד להצטייד במחזירי אור, או באפוד זוהר, כדי שנהגים יוכלו לזהות את ההולכים. ואם הולכים על הכביש (במקום שאין מדרכה, ואין שוליים, ואין בִּרְה) – חייבים להצטייד במחזירי אור.

סעיף ו - חצייה במקום מסוכן

מי שהולך על הכביש במקום שיש מדרכה או שוליים, או מי שחוצה כביש שלא במעבר חצייה במקום שישנו (מפני טורח, או רווח זמן, או מפני שהוא מזלזל בסכנה) מסכן לא רק את עצמו אלא גם את זולתו, מפני שהוא מבלבל נהגים שעלולים לסטות ולפגוע במישהו אחר, שהולך או נוסע כחוק, בתום לב.

ועוד – מי שהולך כך, לא רק שהוא עובר עברה, אלא שיש לו דין "רץ ברשות הרבים"³⁴ שנחשב פְּמִשָּׁה (=מהכללים הנהוגים) ברשות הרבים", ואם נגרמת תאונה בגללו, יש לו אחריות על הפגיעה והנזק – לעתים אחריות משותפת עם הנהג הפוגע, ולעתים אחריות בלעדית.

סעיף ז - הליכה בין המכוניות

אסור בהחלט ללכת בין המכוניות העומדות לפני רמזור אדום (או בפקק תנועה) כדי לבקש צדקה או הסעה (ואין להיענות להם), גם לא כדי להביע דעה בענייני הציבור, או לכל מטרה אחרת, פרט להצלת חיים דחופה, ואף בזה יש להיזהר מאוד, שכן זכותם של שלוחי מצווה, ואף של היוצאים להציל, לא תמיד עומדת להם במקום שהסכנה שכיחה.³⁵ כל פעילות חריגה של הולכי רגל חייבת להיעשות על פי החוק, ובמרחק בטוח מן הכביש עצמו.

סעיף ח - הכנות לרכיבה על אופניים

רוכבי אופניים חייבים להיזהר במיוחד, מפני שלא תמיד נהגים שמים לב אליהם, ובפרט בלילה. לפיכך, הם חייבים לוודא שהפנסים ומחזירי האור תקינים, ורצוי שיצטיידו גם במחזירי אור על גופם, כדי שיזהו אותם בקלות. כמובן, שהם חייבים לחבוש קסדות מגן, על פי החוק. הורים חייבים לשמור על ילדיהם כשהם יוצאים לכביש באופניים או בגלגֶשֶׁת (skateboard).

³³ ראו רמב"ם הלכות יסודי התורה פ"ה ה"ט: "ויש דברים אחרים שהן בכלל חילול השם, והוא שיעשה אותם אדם גדול בתורה ומפורסם בחסידות דברים שהבריות מרננים אחריו בשבילם, ואף על פי שאינן עבירות הרי זה חילל את השם... לפי גדלו של חכם צריך שידקדק על עצמו ויעשה לפנים משורת הדין".

³⁴ ראו בבא קמא לב ע"א; שולחן ערוך סימן שע"ח סעיף ח. ראו גם תשובת הרא"ש שהובאה בסימן א' סעיף א.

³⁵ בקידושין לט ע"ב מקשה הגמרא: "והאמר רבי אלעזר: שלוחי מצוה, אינן נזוקין לא בהליכתן ולא בחזירתן!" ומתרת: "סולם רעוע הוה, דקביע היזיקא (=שהנזק קבוע), וכל היכא דקביע היזיקא לא סמכינן אניסא (=וכל שההזק קבוע אין סומכים על הנס)".

האחריות על התנהגות הילדים בדרכים מוטלת (גם) על הוריהם.³⁶

סעיף ט - כללי רכיבה על אופניים

רוכבי אופניים חייבים לנסוע רק בנתיבים המורשים להם, לשמור על היצמדות לימין הדרך, ולהיזהר גם מפני הולכי דרכים, בפרט כשהם רוכבים על מדרכות, במעברי חצייה ובשבילים. אסור לרוכבי אופניים לשנות בפתע פתאום, ולעבור מנתיב הכביש למדרכה או למעבר חצייה, ולהפך. חייבים לעצור לרגע, ולוודא שהמעבר לא יגרום הפתעה מסוכנת לנהגים או להולכי רגל.

³⁶ אפילו הוא "גדול וסמוך על שלחן אביו – זהו קטן" (בבא מציעא יב ע"ב; רמב"ם הלכות גזלה ואבדה פ"ז ה"ג).

סבלנות בדרכים

סעיף א - סבלנות בנהיגה

כשיוצאים לדרך בנסיעה, צריך לקחת בחשבון את הזמן, ולהתאזר בסבלנות, וראוי להוסיף על זמן הנסיעה בגלל הלחץ בכבישים כדי שלא ימהר ויסתכן בעצמו, ויסקן אחרים. סיבה עיקרית לתאונות דרכים קשות, שבהן נהרגים עשרות אנשים בכל שנה ונפצעים מאות, היא הלחץ הנפשי של נהגים ממהרים. נהגים ממהרים עוקפים מימין ומשמאל, עוקפים בכביש לא פנוי בתקווה להספיק, חוצים צמתים בצורה מסוכנת, אינם שומרים מרחק מהרכב שלפניהם, ומסכנים את חייהם וחיי אחרים.

הלחץ הנפשי הלוחץ על הדוושה יש בו שני מרכיבים:

א. "אני ממהר!" "אני מאחר!" "מחכים לי!" "יש לי ישיבה חשובה!" "דיון דחוף!" "שיעור חיוני" וכיוצא בזה. שום דבר מכל אלה לא מתיר לסכן חיי אדם או לפצוע אחרים, וגם לא לגרום נזק או הפסד ממון. לכן חייב הנהג ללמד את עצמו, כי הלחץ הנפשי נגמר עם תחילת הנהיגה. **אין שום אפשרות להגיע מהר יותר.**³⁷ אם אדם מאחר, או מפסיד משהו חשוב, עליו להרגיל את עצמו לחשוב ולומר שיהיה הדבר **כמו כפרת עוונות**,³⁸ ו"כל מה דעביד רחמנא – לטב עביד" (= כל מה שעושה הקדוש ברוך הוא – לטובה הוא עושה).³⁹

³⁷ כבר ביאר ר' אברהם אבן עזרא בביאורו לאיסור "לא תחמוד" שבעשרת הדיברות (שמות כ', יג), כי המעצור המוסרי צריך להיות שווה ערך למעצור הפיזי: "אנשים רבים יתמהו על זאת המצווה, איך יהיה אדם שלא יחמוד דבר יפה בלבו כל מה שהוא נחמד למראה עיניו. ועתה אתן לך משל. דע, כי איש כפרי שיש לו דעת נכונה, והוא ראה בת מלך שהיא יפה, לא יחמוד אותה בלבו שישכוב עמה, כי ידע כי זה לא ייתכן. ואל תחשוב זה הכפרי שהוא כאחד מן המשוגעים, שיתאווה שיהיה לו כנפיים לעוף השמים, ולא ייתכן להיות – כאשר אין אדם מתאווה לשכב עם אמו, אף על פי שהיא יפה, כי הרגילות מנעוריו לדעת שהיא אסורה לו. ככה כל משכיל צריך שידע, כי אשה יפה או ממון לא ימצאו אדם בעבור חכמתו ודעתו, רק כאשר חלק לו ה'... ובעבור זה, **המשכיל לא יתאווה ולא יחמוד**. ואחר שידע שאשת רעהו אסרה השם לו, יותר היא נשגבה בעיניו מבת מלך בלב הכפרי, על כן הוא ישמח בחלקו ואל ישים אל לבו לחמוד ולהתאוות דבר שאינו שלו, כי ידע שהשם לא רצה לתת לו, לא יוכל לקחתו בכחו ובמחשבותיו ותחבולותיו, על כן יבטח בבוראו שיכלכלנו ויעשה הטוב בעיניו". ואנו נוסיף לאור דבריו: משך הנסיעה אינו תלוי בנהג, אלא בתנאי הדרך שהקב"ה מזמן לו. ואם יבין הנהג **שאין שום אפשרות להגיע מהר יותר**, הוא יירגע וייסע בבטחה.

³⁸ כפי שיעץ ר' יהודה הלוי בספר הכוזרי (תרגום ר' יהודה אבן שמואל, מאמר ג' אות יא): "[החסיד] יִישֵׁב בלבו את עניין צידוק הדין למען יהיה לו למגן ולמחסה מן הפגעים והצרות המתרחשים בעולם הזה... ומי שנתיישב כל זה בדעתו, יגיע למדרגה המסופרת על נחום איש גז, אשר על כל צרה שהייתה באה עליו היה אומר: גם זו לטובה. ויחיה חיי נחת תמיד, כי תקלנה בעיניו הצרות, **וייתכן כי ישמח בהן, בהרגישו כי חטא שהיה עליו נתכפר בכך**, כאשר ירגיש אדם הפורע חובו כי הוקל לו, והוא שמח בזה".

³⁹ המשנה (ברכות פ"ט מ"ב) קובעת: "חייב אדם לברך על הרעה כשם שמברך על הטובה, שנאמר: 'ואהבת את ה' אלהיך בכל לבבך' וגו'. 'בכל לבבך' - בשני יצריך, ביצר טוב וביצר הרע; 'ובכל נפשך' - אפילו הוא נוטל את נפשך, 'ובכל מאדך' - בכל ממוןך. דבר אחר: 'בכל מאדך' - בכל מדה ומדה שהוא מודד לך הוי מודה לו". הברכה גם על מאורעות קשים מבטאת את קבלת הדין של הקב"ה ואת האמונה בהשגחתו על ברואי.

התנא נחום איש גז (כנראה, בן העיר גִּמְזוּ בשפלת יהודה) לימד כיצד מצדיקים את הדין גם במצבים קשים. וכך מספרת עליו הגמרא (תענית כא ע"א): "אמרו עליו על נחום איש גז זו שהיה סומא משתי עיניו, גִּדְם משתי ידיו, קיטע משתי רגליו, וכל גופו מלא שחין, והיה מוטל בבית רעוע ורגלי מוטתו מונחין בספלין של מים כדי שלא יעלו

חשוב מאוד להקפיד ולהודיע שהוא מאחר או לא מגיע, כדי שלא להוסיף גם גנבת דעת על האיחור.

ב. **"מעצבן** לנסוע אחרי משאית עמוסה" במהירות של חמישים-שישים קמ"ש, ואפילו במהירות של שבעים-שמונים קמ"ש. מיצוי היכולת של הרכב ושל הכביש מביא לתחושת סיפוק עמוקה של היצר: תחושת כוח ועוצמה, תחושה של הישג, כמו ניצחון בתחרות או במאבק כוח. מי שנוהג כהלכה אף נתפס כחסר ניסיון, "פראיר", ושאר כינויי הבל. הדחף לעקוף ולחתוך בצורה מסוכנת בא מן היצר, ולא מן השכל.

דרכה של תורה, והדרכת המוסר האנושי בכלל, היא תמיד להתגבר על היצר, להשליט את השכל, את המידות הטובות ואת הרצון המוסרי על היצר הפראי. **"איזהו גיבור – הכובש את יצרו"**.⁴⁰ וכאן תוכחה מגולה לרבים, ובני תורה ותלמידי חכמים ביניהם, שכל חייהם כובשים את יצרם בתאוותיהם, תאוות נשים ואוכל ודיבור, אבל כשהם נוהגים ברכב, היצר לוחץ על הדוושה, והם נהנים עד מאוד "לטוס כל כך נמוך". לעיתים אף מתגאים בכך בפני עצמם ובפני זולתם, ושוכחים כלל יסודי בהלכה: **"חמירא סכנתא מאיסורא"** (=סכנה חמורה מאיסור).⁴¹ אילו חשבו שנהיגה לא זהירה דומה להרהורי עברה, וחמורה כמו גילוי עריות, בלי שום ספק היו נוהגים אחרת. לפיכך צריך לחנך לזהירות בדרכים, גם מכוח המוסר וההלכה.⁴²

עליו נמלים. פעם אחת. בקשו תלמידיו לפנות מטתו ואחר כך לפנות את הכלים. אמר להם: בני, פנו את הכלים ואחר כך פנו את מטתי. שמובטח לכם שכל זמן שאני בבית – אין הבית נופל. פנו את הכלים ואחר כך פנו את מטתו, ונפל הבית. אמרו לו תלמידיו: רבי! וכי מאחר שצדיק גמור אתה, למה עלתה לך כך? – אמר להם: בני, אני גרמתי לעצמי. שפעם אחת הייתי מהלך בדרך לבית חמי, והיה עמי משוי (=משא) שלשה חמורים, אחד של מאכל ואחד של משתה ואחד של מיני מגדים. בא עני אחד ועמד לי בדרך, ואמר לי: רבי פרנסני. אמרתי לו: המתן עד שאפרוק מן החמור. לא הספקתי לפרוק מן החמור עד שיצתה נשמתו. הלכתי ונפלתי על פניו, ואמרתי: עיני שלא חסו על עיניך – יסומו, ידי שלא חסו על ידיך – יתגדמו, רגלי שלא חסו על רגליך – יתקטעו. ולא נתקררה דעתי עד שאמרתי: כל גופי יהא מלא שחין. אמרו לו: אי לנו שראינוך בכך! אמר להם: אי לי אם לא ראיתוני בכך. ואמאי קרו ליה (=ומפני מה קראו לו) נחום איש גז – דכל מילתא דהוה סלקא ליה (=שכל דבר שאירע לו). אמר: **"גם זו לטובה"**.

על רבי עקיבא, תלמידו של נחום איש גז, (ראו חגיגה יב ע"א), מסופר (ברכות ס ע"ב): **"אמר רב הונא, אמר רב משום רבי מאיר, וכן תנא משמיה (=שנה משמו) דרבי עקיבא: לעולם יהא אדם רגיל לומר: "כל דעביד רחמנא לטב עביד". כי הא דרבי עקיבא (=כמו מעשה זה של רבי עקיבא), דהוה קאזיל באורחא (=שהיה הולך בדרך), מטא להאיא מתא (=בא לאותה העיר), בעא אושפיזא לא יהבי ליה (=ביקש מקום ללון ולא נתנו לו). אמר: "כל דעביד רחמנא לטב". אזל ובת בדברא (=הלך ולן בשדה), והוה בהדיה תרנגולא וחמרא ושרגא (=והיו עמו תרנגול וחמור ונר). אתא זיקא כבייה לשרגא (=בא הרוח וכיבה את הנר), אתא שונרא אכליה לתרנגולא (=בא החתול ואכל את התרנגול), אתא אריה אכלא לחמרא (=בא האריה ואכל את החמור). אמר: **"כל דעביד רחמנא לטב"**. ביה בלילא אתא גייסא, שבייה למתא (בו בלילה בא גייס, ושבה את בני העיר). אמר להו (=להם): לאו אמרי לכו (=כלום לא אמרתי לכם): **"כל מה שעושה הקדוש ברוך הוא – הכל לטובה!"**. ונדגיש כאן, שהאמירה **"כל דעביד רחמנא לטב"** אין משמעה ביטחון בכך שהמאורע הרע העכשווי יתברר בעתיד כדבר טוב. קבלת הדין היא גם כשאיננו מבינים את תכליתו. צא ולמד מרבי עקיבא עצמו, שהצדיק את דינו בשעת יציאת נשמתו, כשסרקו הרומאים את גופו במסרקות של ברזל (ברכות סא ע"ב). לעתים, אדם זוכה להבין את דינו של הקב"ה, ולעתים אינו מבין.**

⁴⁰ כדברי המשנה, אבות פ"ד מ"א.

⁴¹ חולין י ע"א, וראו עוד בהערה הראשונה בפרק ה'.

⁴² וראו במאמרו של הרב יעקב אריאל "תאונות הדרכים בהלכה" [מובא גם בתוך: שי ויינר, ובלכתך בדרך, זהירות בדרכים לאור המקורות, חלמיש תשס"ז], על עשרה מקומות בתורה שבהם הוזהרנו על הדבר: "וחי בהם" (ויקרא י"ח, ה; יומא פד ע"ב); "לא תרצח" (שמות כ', יב; דברים ה', טז); "לא תעמד על דם רעך" (ויקרא י"ט, טז); והשבותו לו

סעיף ב - איסור לנהוג בלחץ ובעיירות

אסור לנהוג בלחץ נפשי, לא "בעצבים", וכנזכר לעיל – לא בעיירות. יש להצטייד במשקה ובמאכל מתאים (כגון פירות ופיצוחים) כדי לשמור על רגיעה ועל ערנות. נהג לחוץ או עייף חייב לעצור בצד הדרך במקום בטוח, לרדת מן הרכב, להתרענן, לשנות, לרחוץ פנים, ואף לישון זמן מה ואחר כך לשנות ולרחוץ פנים – ורק אחר-כך להמשיך בדרכו. אם אחר יכול לנהוג במקומו, אל יתבייש ואל יירתע מהחלפתו בנהיגה, כי בזה הוא מציל חיים, וכל אדם – עולם מלא.

סעיף ג - תרופות לחוסר סבלנות

סבלנות חשובה כמו דלק! טוב לו לנהג שיסיר, או שיאזין לשירים מוקלטים או משודרים, כדי להרגיע את עצמו, וכדי לשמור על ערנותו. זכותו הבלעדית של הנהג לקבוע מה שומעים בנסיעה, כי ההאזנה חשובה קודם כל עבורו. כל נוסע אחר – ואפילו איש נכבד – חייב לבקש רשות בעדינות מן הנהג להדליק את המכשיר, לכבותו, לשנות תחנה או להחליף תקליטור, לשמוע שיר או חדשות, להגביר או להחליש את עצמת הקול, אולם רק הנהג קובע. יחד עם זה, אסור לנהג לטפל במכשירים בשעת נהיגתו, ועליו לבקש מהנוסע שלידו לסייע בכך, או להמתין לשעת כושר בעצירה בתחנה, ברמזור או ב'פקק'.

כל נהג חייב לזכור כי חיי, חיי אהוביו, משפחתו וחבריו, נתונים בכף המאזניים שבידיו להטות, ממש כמו היה הרגע הזה יום הדין הגדול והנורא, ראש השנה, ימים נוראים: "מי יחיה? ומי ימות? מי בקצו? ומי לא בקצו? מי באש? מי בחיה? ומי במגפה?".

סעיף ד - "ואהבת לרעך כמוך" – בכבישים

כבר לימד אותנו הלל הזקן פירושה של מצוות וְאֶהְבֶּתְּ לְרֵעֶךָ כְּמוֹךָ (ויקרא י"ט, יח): "דעלך סני לחברך לא תעביד" – מה ששנוא עליך לחברך לא תעשה!⁴³ כשאדם עוקף בצורה מסוכנת ו'חותך' לפני רכב אחר באופן שמחייב אותו לבלום בלימת חרום – עליו לחשוב כיצד היה מגיב לו נהג אחר היה נוהג עמו בדרך זו. עליו להבין, כי מלבד הסכנה שהוא מסכן את עצמו ואת זולתו, הוא גם מפר את מצוות "ואהבת לרעך כמוך". עברה זו שכיחה מאוד בכבישים.

כך הדבר גם כשנהג נצמד לרכב שלפניו, או מסנוור את הנוסעים מולו או לפניו באורות גבוהים, או בולם לפתע ללא סיבה מוצדקת. אם זועמים על אדם נהגים אחרים, עליו לזכור כמה הוא עצמו

(דברים כ"ב, ב; סנהדרין עג ע"א); ואהבת לרעך כמוך (ויקרא י"ח, יט); לפני עור לא תתן מכשול (ויקרא י"ט, ד; מנחת חינוך מצוה רלב); "ולא תשים דמים בביתך" (דברים כ"ב, ח; בבא קמא טו ע"ב); "ולא ישפך דם נקי... והיה עליך דמים" (דברים י"ט, י; מועד קטן ה ע"א); "פן יוסיף להכותו"; חיובי נזיקין (כגון שור, בור ואש, טור חושן משפט סי' שפט).

⁴³ כפי שמספרת הגמרא בשבת לא ע"א: "שוב מעשה בנכרי אחד שבא לפני שמאי, אמר לו: גירני על מנת שתלמדני כל התורה כולה כשאני עומד על רגל אחת. דחפו באמת הבנן שבידו. בא לפני הלל, גיריה (=גירור). אמר לו: דעלך סני לחברך לא תעביד - זו היא כל התורה כולה, ואידך - פירושה הוא, זיל גמור (=וכל שאר דברי התורה פירושה של מצווה זו הוא, לך ולמד).

וכתב הרמב"ם בספר המצוות (מצוות עשה ר"ו, תרגום הרב יוסף קאפח): "הציווי שנצטוונו לאהוב זה את זה כמו שאנו אוהבים את עצמנו... וכל מה שרצה לעצמי ארצה לו כמוהו, וכל מה שלא ארצה לעצמי או לידדי, לא ארצה בשבילו כמוהו". ובהלכות דעות (פ"ו ה"ג) כתב: "מצוה על כל אדם לאהוב את כל אחד ואחד מישראל כגופו, שנאמר: 'ואהבת לרעך כמוך'. לפיכך צריך לספר בשבחו ולחוס על ממונו כאשר הוא חס על ממון עצמו ורוצה בכבוד עצמו, והמתכבד בקלון חבירו אין לו חלק לעולם הבא".

זועם במצבים דומים. אדם צריך לנהוג כלפי חברו כמוהו, ומה ששנוא עליו אל יעשה לאחרים.⁴⁴

סעיף ה - ביטחון עצמי מופרז

רבים נוהגים בביטחון עצמי מופרז, ולא תמיד לפי החוק, מפני שהם סומכים על עצמם ועל נהיגתם. יש בהתנהגות זו שלוש שגיאות חמורות:

א. היכולת לבלום, להשלים עקיפה, ולתמך בין כלי רכב נוסעים במהירות גבוהה מותנית לחלוטין במצב הרכב ובכביש – אבן או בור קטן בכביש, נֶקֶר בצמיג, או בעיה אחרת ברכב, והנהג עלול לאבד שליטה.

ב. כל נהג חייב לקחת בחשבון טעות של נהגים אחרים (וראה להלן סימן ו').

ג. גם אם הכול תקין, מחשבה זו דומה לטענתו של מי שעובר על תקנת חכמים וסומך על עצמו שבאיסור תורה לא ייכשל. הניסיון מורה **שדווקא הוא עלול להיכשל**, וכן לימדונו חז"ל.⁴⁵ החוקים הם הצטברות של ניסיון רב שנים (כמו גזרות חכמים) להרחיק את האדם מן הסכנה גם אם היא רחוקה.⁴⁶

כל נהג חייב להשאיר מרחב לזולתו, ובכלל זה גם **מרחב לטעות קטנה של זולתו**. נהג שלוקח בחשבון את טעויות זולתו הוא נהג **זהיר וצדיק**. נהג שלוקח בחשבון רק את מרחב הטעות של עצמו – זו **מידה בינונית**. נהג שסומך על עצמו בלי שום מרחב לטעות או לתקלה – **מסכן חיי אנשים, וזו "דרך חטאים"**.

סעיף ו - איסור לקחת סיכון 'מחושב'

פעמים רבות כשאדם ממחר הוא מוכן להסתכן בעקיפה לא זהירה, בנהיגה במהירות מופרזת, בדיבור בטלפון הנייד ללא דיבורית וכדומה, כי הוא חושב שבידו לשלוט במצב, "ולי דבר רע לא יקרה". – בכל מקרה, לדעתו, זכותו לקחת סיכון, כאשר הוא משוכנע ביכולתו לשלוט בכל מה שיתפתח.

כל מחשבה כזאת היא בגדר טעות! וכן כתב הרמב"ם (הלכות רוצח ושמירת הנפש פ"א ה"ה): "הרבה דברים אסרו חכמים מפני שיש בהם סכנת נפשות, וכל העובר עליהן **ואמר הריני מסכן בעצמי ומה לאחרים עלי בכך, או איני מקפיד על כך, מכין אותו מכת מרדות**".

על הסתכנות כזאת כבר למדנו מבעלי התוספות (=חכמי צרפת, תלמידי רש"י), **"שיותר יש לאדם ליזהר שלא יזיק אחרים משלא יוזק"**.⁴⁷ כדי להמר על רכושו ועל ביטחונו, צריך אדם לערוך חשבון נפש בינו ובין הקדוש ברוך הוא, שאוסר על אדם לסכן את עצמו.⁴⁸ אך כשהימור שלו עלול לפגוע גם בזולתו, יש בזה עברה מוסרית חמורה עוד יותר.⁴⁹ אסור לנהג 'לקחת סיכון' לסכן את עצמו,

⁴⁴ תודתי לרב חנוך גמליאל על סעיף זה.

⁴⁵ שבת יב ע"א. המקורות הובאו לעיל, בפרק א' סעיף ד.

⁴⁶ תודתי לרב דוד ביגמן על הערה זו.

⁴⁷ בעלי התוספות דייקו כך משתי סוגיות במסכת בבא קמא (כג ע"א וכז ע"ב) שצוטטו לעיל, פרק א', הערה 14.

⁴⁸ כדברי הרמב"ם בתחילת הלכות רוצח ושמירת הנפש (פ"ב הלכות ג-ה): **"ההורג את עצמו... שופך דמים הוא ועוון הריגה בידו... ומניין שכן הוא הדין? שהרי הוא אומר: ...את דמכם לנפשותיכם אדרוש" – זה ההורג עצמו**. וראה עוד לקמן הערה 11.

⁴⁹ וראו בעניין זה גם מה שדייקנו בהקדמה מדברי הסמ"ע (חושן משפט סי' ער"ב, אות כ) על השותפות והערבות ההדדית של המשתמשים בדרך, ומחויבותם המוסרית זה לזה.

וכל שכן שאסור לו לסכן אחרים, וכל ספק סכנה לחומרא.⁵⁰

סעיף ז - מריבות בין נהגים

נאמר במשלי (כ"ו, ד): "אַל תַּעַן כְּסִיל כְּאֻלְתּוֹ פֶּן תִּשְׁוֶה לוֹ גַּם אֶתָּה".⁵¹ על כן, אסור בהחלט לריב עם נהג אחר או לקללו, אפילו אם עבר עברה חמורה, ואף אם פגע בנהג אחר או באדם אחר. מריבות בין נהגים עלולות להביא גם לידי רשע של אלימות ("וַיֹּאמֶר לְרִשָּׁע לָמָּה תִּכָּה רֵעֶךָ"),⁵² ואף לסכנת חיים.

מותר בהחלט, ואף מצווה, להצטייד במצלמה, ולצלם נהג מתפרע כדי להגיש תלונה. אם יש ריב בין נהגים, מותר להפעיל מכשיר הקלטה כדי להקליט, ולהעיד נגד מי שפשע. אבל אסור להתערב במריבה מחשש סכנת נפשות. אם יש חשש נזק או סכנה, חייבים להזעיק מייד את המשטרה. מותר ומצווה לצעוק שהמשטרה בדרך. אין מצווה לסכן את חייו כדי להציל את זולתו כאשר הסיכון הוא גבוה, ברור ומוחשי.⁵³

⁵⁰ חולין ט, וראה להלן סימן ה'.

⁵¹ והפסוק שאחריו, שאומר להפך, מדבר בדרך של חכמה (רש"י וראב"ע) או בדברי תורה (שבת ל ע"ב). עוד נאמר שם (כ"ו, יז): "מִחֲזִיק בְּאֶזְנֵי כָלָב – עֶבֶר מִתְּעַבֵּר עַל רֵיב לֹא לוֹ". ולא כל אחד יכול לפעול כמשה רבנו, ולהתערב לטובת הצד הצודק בכל ריב (שמות פרק ב').

⁵² שמות ב', יג. ודרשו חכמים (סנהדרין נח ע"ב): "אמר ריש לקיש: המגביה ידו על חברו, אף על פי שלא הכהו - נקרא רשע, שנאמר 'וַיֹּאמֶר לְרִשָּׁע לָמָּה תִּכָּה רֵעֶךָ', 'למה הכית' לא נאמר, אלא 'למה תכה', אף על פי שלא הכהו נקרא רשע". ועוד נאמר שם בסוגיה: "רב הונא אמר: תיקצץ ידו, שנאמר (איוב ל"ח, טו): 'זרוע רמה תשבר'. רב הונא קץ ידא (קצץ ידו של מי שהכה)". ואולי למד זאת מדין "וְקִצְצָהּ אֶת כַּףּהּ" (דברים כ"ה, יב) של אישה שמתערבת במריבה בין אנשים, ורוצה לסרס אחד מהם (כפי שדרשו חכמים במשנת נדה פ"ב מ"א מפסוק זה בעניין אחר, עיין בבבלי ובירושלמי שם).

⁵³ ראו בדברי הרא"ה קוק בתשובותיו לרש"י פינס בשו"ת משפט כהן (ענייני ארץ ישראל) סי' קמ"ג. ותורף דבריו שם הנוגעים לענייננו הוא שכשיש רק חשש סכנה אדם מחויב להציל את חברו, שהרי אנשים מכניסים עצמם לספק סכנה בשביל פרנסה (עיין בבא מציעא קיב ע"א). וכשהסכנה ודאית אדם אינו חייב להציל את חברו, שהרי יכול המציל לומר 'מאי חזית' (=מה ראית לומר שדמו של החבר אדום יותר מדמו של המציל, כסברת רבא בסנהדרין עד ע"א). אולם לדעת הרב קוק, רשאי אדם (אף כי אינו חייב) להשליך את נפשו מנגד כדי להציל את חברו, אם נפשו יקרה בעיניו יותר מנפשו, אפילו לדעת הרמב"ם האוסר להיהרג ולא לעבור במקום שחכמים הורו לעבור (הלכות יסודי התורה פ"ה ה"א).

יוצאים מכלל זה שני מקרים: שעת מלחמה, שדיניה מבוססים על משפטי המלוכה ולא על הדינים הרגילים, וכן הצלת כלל ישראל (האריך לדון בתשובות אלו פרופ' נחום רקובר, בספרו: מסירות נפש - הקרבת היחיד למען הרבים, ירושלים תש"ס).

סימן ה' - ספק סכנה

כלל יסודי בהלכות דרכים: כל ספק סכנה לחומרא!⁵⁴

אם יש ספק קל אם ניתן להשלים עקיפה – אסור לעקוף! בתנאי ראות לקויה, כגון בזמן ערפל או כששדה הראייה מוגבל – אסור לעקוף!

נהגים רבים, ובכללם גם תלמידי חכמים, מרשים לעצמם לעקוף כששדה הראייה קצר, בתקווה שלא יבוא רכב, וזו עברה חמורה ועיוורון גמור (כאילו רכב שאין רואים כרגע, אינו יכול להופיע).

אם יש ספק קל אם ניתן לחצות צומת בביטחון, או לפנות – חובה לעצור ולחכות. אסור לנסות לעבור ברגע האחרון כשרמזור כבר התחלף לצהוב. אסור לזנק לצומת באור צהוב. וכמובן, שאסור לעבור באדום, וזו פשיעה ממש.

אם יש ספק קל אם אפשר לבלום בשעת הצורך, במרחק של הרכב מזה שלפניו – חובה להאט ולהגדיל מרחק.

אם יש ספק קל לגבי תגובתו של נהג אחר, שעלול לסכן את הרכב הנוסע (ואת עצמו) בשעת עקיפה, פנייה, מפגש בצומת וכדומה – חובה לקחת טווח ביטחון, ולהתרחק מספק סכנה.

אם יש ספק קל להולך רגל אם ניתן לחצות כביש בביטחון – חובה לחכות, או למצוא מעבר בטוח. אם יש ספק קל, אם אפשר ללכת בכביש – חייבים למצוא דרך אחרת.

⁵⁴ כלל פשוט בדברי הגמרא הוא (ביצה ג ע"ב): **"כל ספיקא דאורייתא – לחומרא"** (=כל ספק שמן התורה – להחמיר).

וכאן הספק הוא לגבי **איסור רציחה ואיסור סכנת נפשות**, שהם מהעבירות החמורות שבתורה. ולא עוד, אלא שאף במקום **שהקלה התורה בספק איסור, החמירה בספק סכנה**. וכך נאמר בגמרא בחולין ט ע"א-ע"ב: **"בעא מיניה (=שאל) רבי אבא מרב הונא: בא זאב ונטל בני מעים (=של בהמה שנשחטה כהלכה) ... והחזירן כשהן נקובין, מהו (=הדין)? מי חיישין (=האם חוששים) שמא במקום נקב נקב (=ובהמה זו היא טרפה, מאחר שהנקב שבגופה היה לפני השחיטה), או לא (=חוששים, ותולים את הנקב בזאב)?** אמר ליה: אין חוששין שמא במקום נקב נקב. איתיביה (=השיב על דבריו): ראה צפור המנקר בתאנה, ועכבר המנקר באבטיחים – חוששין שמא במקום נקב (=של נחש, שיש בו סכנה) נקב! אמר ליה: מי קא מדמית איסורא לסכנתא (=האם אתה מדמה איסור לסגנה)? **סכנה שאני"** (=סכנה שונה, ויש להחמיר בה יותר מאשר באיסור טרפה).

ובירושלמי (תרומות פ"ח ה"ג) מסופר על אדם שחשב לזלזל בסכנה כדי לקיים מצווה: **"חד בר נש איגלי ליה גרב דחמר (=אדם אחד התגלה לו גרב של יין [ונאסר בשתייה מפני סכנה]).** אזל בערובת צומא רבא, למישפכיניה (=הלך בערב יום הכיפורים לשופכו). חמתיה חד, אמר ליה: הביה לי נישתייה (=ראהו איש אחד, אמר לו: תן לי ואשתה אותו). אמר ליה: לאו מגלי הוא (=אמר לו: ולא מגולה הוא)? אמר ליה: הביה לי ומריה דצומא ליקום (=אמר לו: תן לי, והאדון הבורא שציווה לצום ביום הכיפורים ולאכול ולשתות היום לקראתו – יעמוד לי שלא אנזק). לא אספק מישתי עד דאיתחלחל" (לא הספיק לשתות כולו עד שהורעל מארס שהיה ביוין).

וכן פסק הרמ"א (שולחן ערוך, יורה דעה סי' קט"ז, סעיף ה): **"ויש לחוש יותר לספק סכנה מלספק איסור, ולכן אסור לילך בכל מקום סכנה"**.

סימן ו' - נהיגה במצבים שונים

סעיף א - איסור הסחת דעת בנהיגה

אסור לנהג להסיח דעתו מנהיגתו אפילו לרגע קט. אסור להתבונן בנוף, ולא בשלטים שבצד הדרך, ואסור לדבר בטלפון נייד או במכשיר קשר בשעת נהיגה, אלא באמצעות דיבורית.

מי שאין לו דיבורית ברכב, יכבה את המכשיר הנייד שלו בתחילת נסיעתו, כדי שלא יוטרד בצלולים תוך כדי נהיגה. אם הוא צריך לקבל שיחה דחופה לצורכי הנסיעה עצמה, או לצורך דחוף אחר, יעצור בצד הדרך באופן בטוח, ואז ידבר, או ייתן את המכשיר לחבר או בן משפחה, או כל אדם שנוסע עמו והלה ידבר.

אם אדם מתקשר אל חברו, והלה אומר לו שהוא נוהג ואין לו דיבורית, יאמר "אתקשר אחר כך", וינתק מייד, אלא אם הנהג עוצר בצד הדרך, וידברו רק אחרי שיעצור.

אין לנהג להאריך בדברים, ולהעמיק לדון בנושאים שדורשים תשומת לב מרובה, גם בדיבורית, כדי שלא ינהג על פי התחושות והאינסטינקט בלבד.

אסור לטפל בכל מיני בעיות טכניות שברכב תוך כדי נהיגה – לא יפתח מגרה, ולא יוציא ניירות ומסמכים, ולא יכין שיעור או נאום או מסמך, וגם לא יעסוק בכיול מכשירים ואפילו רדיו, אלא ילחץ קלות על כפתור התחנה שרוצה לשמוע. כל שאר העיסוקים יכול לבקש ממי שיושב לידו לעשותם.

סעיף ב - התחשבות בטעויות אפשריות

זהירות בנהיגה היא חיוב גמור מן הדין, ולא מידת חסידות. נהג זהיר לוקח מרווח ביטחון, שכולל גם את האפשרות לטעות סבירה, שלו או של אחרים.

אמנם אי אפשר לקחת בחשבון כל טעות או שגיאה, שאם כן, אי אפשר כלל לנהוג בכבישים, והנהוג בדרך המקובלת, (גם) עליו נאמר "שִׁמְר פְּתָאִים ה" ⁵⁵. אולם יש חובה לקחת בחשבון טעויות סבירות וצפויות, כגון שמירת מרחק מספיק מרכב שנוסע לפניו, כדי שייספיק לבלום, אם זה שלפניו סוטה או בולם לפתע, או אם רכב מאחוריו עוקף ונכנס לפניו, וכגון נהיגה במהירות שתאפשר לו לבלום, או להגיב לאירועים פתאומיים, כמו תאונה, פגמים ומפגעים בכביש, או התפרצות הולכי רגל לכביש (במקומות המועדים לכך).

סעיף ג - נהיגה בדרך קשה ובמזג אוויר קשה

מרווחי הביטחון חייבים לגדול כאשר הדרך צרה או משובשת, וכן בלילה, במיוחד בדרך חשוכה, ובתנאים קשים של מזג אוויר, כמו גשם (בפרט גשם ראשון, אחרי תקופת יובש), ערפל, קרה ושלג, ולא כל שכן כשנשפך שמן או דלק על הכביש.

סעיף ד - נהג שאינו מנוסה במצבים קשים

נהג שאינו מנוסה דיו בתנאים קשים של דרך או מזג אוויר, אסור לו לנהוג במצבים אלו (גם אם מותר לו על פי החוק), וייתן לאחר לנהוג, או יעצור וימתין לשיפור במזג האוויר, או ייסע בדרך חלופית (טובה יותר); ואם אין עמו נהג אחר, ואין דרך חלופית, וגם אינו יכול להמתין, ישאיר את

⁵⁵ תהלים קט"ז, ה; וראו לעיל, סימן ב', סעיף ח בהערה.

הרכב במקום בטוח, וייסע לדרכו בתחבורה ציבורית, או ברכב של נהג מנוסה.

סעיף ה - הדלקת אורות

בתנאי ראות קשים, כגון בלילה, בערפל, בגשם (ובמשך כל תקופת החורף, כפי שמחייב החוק), חובה להדליק אורות מתאימים למצב הראות, גם כדי לראות, וגם כדי להיראות. אסור להדליק אור גבוה, שעלול לסכן נהגים אחרים, אלא כאשר הכביש פנוי לגמרי, או כשאין יכול לראות אחרת. אם התקלקלו האורות, ואפילו רק פנס אחד, אסור להמשיך בנהיגה, אלא יעצור את הרכב במקום בטוח, ויתקן את האורות. הנוהג ברכב כשפנס אחד כבוי, מסכן את חייו ואת חיי זולתו, מפני שהוא נדמה מרחוק כאופנוע.

סעיף ו - התנהגות בצמתים

אסור להיכנס לצומת בלי לבדוק היטב מי נמצא בו, ומי עומד להיכנס אליו מצד זה או אחר. צריך להיזהר במיוחד כשחוצים צומת. אין להיכנס לצומת שאינו פנוי, או במקרה שהצומת ייחסם אם ייכנס אליו. בצומת מרומזר חובה לפעול בדיוק על-פי האורות. אור צהוב איננו אור ירוק! גם אם נוסע להצלת נפשות, מותר לעבור באור אדום רק אם אין שום חשש סכנה בכך, מפני שאין ספק סכנה אחד דוחה ספק סכנה אחר.

סעיף ז - איתות

נהג חייב לאותת (באור המיועד לכך) על כוונותיו - תחילת נסיעה, עצירה, האטה או פנייה. האיתות חייב להינתן זמן מספיק לפני הביצוע, כדי שנהגים אחרים יוכלו להגיב בעוד מועד. נהג חייב לכבד איתות של רכב שלפניו, ולאפשר לו לפעול בלי הפרעה. נהג שפונה או עוצר מבלי לאותת (או נכנס לכביש, או מחליף נתיבים) - מסכן את חייו ואת חיי זולתו, ועובר על כל האיסורים הכרוכים בשפיכות דמים מתוך רשלנות פושעת.

סעיף ח - נסיעה לאחור

אוסר להסיע רכב לאחור מבלי לוודא שהדרך פנויה, ושם ילד לא משחק שם. חובה לבדוק זאת במיוחד בעת יציאה מחנייה או בהתחלת נסיעה. במצבים מסובכים רצוי לשלוח מישהו שיכוון את הנהג מאחור. אין לסמוך על הצפירה בעת נסיעה לאחור, בפרט ברכב גדול, כי ילדים קטנים אינם מבינים את משמעותה, או אינם מסוגלים להגיב בזמן.

סעיף ט - צפירות אזהרה

יש להשתמש בצופר כדי להזהיר נהגים והולכי רגל מפני סכנה, אבל אין לצפור יותר מן הדרוש או ההכרחי. רעש מוגדר כנזק חמור על פי ההלכה,⁵⁶ ולכן מותר לצפור רק כשיש סכנה.

⁵⁶ ראו משנה בבא בתרא פ"ג מ"ג:

חנות שבחצר יכול למחות בידו ולומר לו איני יכול לישן מקול הנכנסין ומקול היוצאין. עושה כלים יוצא ומוכר בתוך השוק. אבל אינו יכול למחות בידו ולומר לו איני יכול לישן לא מקול הפטיש ולא מקול הרחים ולא מקול התינוקות.

וכן פסק הרמב"ם (הלכות שכנים פ"ו ה"ב):

חנות שבחצר יכולין השכנים למחות בידו ולומר לו אין אנו יכולין לישן מקול הנכנסים והיוצאין, אלא

הקדמה לסימן ז' – דיני זכות קדימה – "בצדק תשפט עמיתך"

בגרסה שלפנינו בגמרא (סנהדרין לב ע"ב) נאמר:

דריש לקיש רמי: כתיב (ויקרא י"ט) בצדק תשפט עמיתך וכתיב (דברים ט"ז) צדק צדק תרדף (=וקשה), שלפי הפסוק בספר ויקרא משמע שבית הדין אינו צריך לדקדק כל כך, ולפי הפסוק בדברים משמע שצריך לדקדק הרבה - צדק צדק),
הא כיצד? כאן - בדין מרומה (=צדק צדק), כאן - בדין שאין מרומה (=בצדק).
רב אשי אמר: ...אחד לדין ואחד לפשרה.

(רש"י: ד"צדק צדק" לאו לדרישה ולחקירה אתי, אלא צדק דין שלך וצדק פשרה שלך, לפי ראות עיניך, ולא תרדוף את האחד יותר מחבירו)

כדתניא: "צדק צדק תרדף" - ("צדק") אחד לדין ו("צדק") אחד לפשרה. כיצד? שתי ספינות עוברות בנהר ופגעו זה בזה, אם עוברות שתיהן - שתיהן טובעות, בזה אחר זה - שתיהן עוברות. וכן שני גמלים שהיו עולים במעלות בית חורון ופגעו זה בזה, אם עלו שניהן - שניהן נופלין, בזה אחר זה - שניהן עולין. הא כיצד? טעונה ושאינה טעונה - תידחה שאינה טעונה מפני טעונה. קרובה ושאינה קרובה - תידחה קרובה מפני שאינה קרובה. היו שתיהן קרובות, שתיהן רחוקות - הטל פשרה ביניהן, ומעלות שכר זו לזו.

לפי הגרסה שלנו, יש ייתור בפסוק "צדק צדק תרדף", שממנו לומדים שיש שני סוגים של 'צדק':

יש 'צדק' של דין ויש 'צדק' של פשרה.

לעומת זאת, הר"ף גרס בברייתא אחרת:

תניא: "צדק צדק תרדוף" וכתיב: "בצדק תשפט עמיתך", אחד לדין ואחד לפשרה.

כלומר, הפסוק "צדק צדק תרדף", שבו יש דרישה לדקדוק רב בעשיית הצדק עוסק בדין, והפסוק "בצדק תשפט עמיתך" עוסק בפשרה.

הבאתי את גרסת הר"ף מכמה טעמים:

א. כך פסקו הרמב"ם והמחבר.

ב. לפי גרסה זו הדרשה פשוטה יותר (אין כאן לימוד מיותר, אלא לימוד ענייני יותר).

ג. גרסה זו מתאימה לסוגיה בשבועות ל ע"א:

עושה מלאכתו בחנותו ומוכר בשוק. אבל אינן יכולין למחות בידו ולומר לו אין אנו יכולין לישן מקול הפטיש או מקול הרחיים שהרי החזיק לעשות כן. וכן יש לו ללמד תינוקות של ישראל תורה בתוך ביתו ואין השותפין יכולין למחות בידו ולומר לו אין אנו יכולין לישן מקול התינוקות של בית רבן

ועוד פסק הרמב"ם (על פי הגמרא בבא בתרא כג ע"א), כי לנזקי רעש לא מועילה חזקה (הלכות שכנים פ"א ה"ה):

מי שהחזיק לעשות מלאכת דם או נבילות וכיוצא בהן במקומן, ויבואו העורבים וכיוצא בהן בגלל הדם ויאכלו, והרי הן מצרין לחבירו בקולם וצפצופם או בדם שברגליהם שהן יושבין על האילנות ומלכלכין פירותיהם, אם היה חבירו קפדן או חולה שצפצוף הזה מזיקו או שפירות שלו נפסדין לו בדם - חייב לבטל אותה המלאכה או ירחיק עד שלא יבא לו היזק מחמתו, שהיזק זה דומה לריח בית הכסא וכיוצא בו שאין לו חזקה. וכן בני מבוי או בני חצר שנעשה אחד מהן אומן ולא מיחו בו שהרי הוחזק והיו העם נכנסין ויוצאין לקנות ושתקו לא החזיק בדבר זה ויש להם בכל עת לעכב ולומר אין אנו יכולין לישן מקול הנכנסין והיוצאין שזה היזק קבוע הוא כמו העשן והאבק וכזה הורו הגאונים.

וכן נפסק בשולחן ערוך חושן משפט סי' קנה, לט. וראו מה שכתב נחום רקובר, איכות הסביבה - היבטים רעיוניים ומשפטיים במקורות היהודיים, ירושלים תשנ"ד עמ' 77 - 84.

ת"ר: (ויקרא י"ט) "בצדק תשפוט עמיתך" - שלא יהא אחד יושב ואחד עומד, אחד מדבר כל צרכו ואחד אומר לו קצר דברך.

ד"א: בצדק תשפוט עמיתך - הוי דן את חברך לכף זכות (אולי דרשה זו קשורה להקבלה שיש בין צדק וזכות, כמו 'זכות ומישור לפני כסאו' = צדק ויושר; 'בצדקם חון חשרת מים' = בזכותם; על היחס בין צדק וזכות כתב נפתלי וידר מאמר ארוך, ושם גם עיון בשאלה מתי החל החילוף בין צדק וזכות).
תני רב יוסף: בצדק תשפוט עמיתך - עם שאתך בתורה ובמצות השתדל לדונו יפה.
מסוגיה זו רואים, שהפסוק "בצדק תשפט עמיתך" קשור להתחשבות בזולת. וראו גם מדרש תהלים (בובר) מזמור נח:

דבר אחר: אמר להם בצדק רדפתם אחרי, שהתורה אמרה צדק צדק תרדוף (דברים טז כ), או בצדק שפטתם אותי, שהתורה אמרה בצדק תשפוט עמיתך (ויקרא יט טו),

בחרתי את הגרסה שמלמדת שהצדק מחייב לתת לחברינו זכות, אם זו 'כף זכות' ואם זו 'זכות קדימה'. וראוי להשתמש בפסוק הזה כמקור גם לעניין תרבות הנהיגה, שמתחשבת באחר ודואגת לו (לעיל בפרק ו' סעיף ז העניין נדון רק בקצרה).

סימן ז'

דיני זכות קדימה – "בצדק תשפט עמיתך"

סעיף א' – התחשבות ופשרה

על פי ההלכה, ובמקום שאין מנהג, יש זכות קדימה לרכב מלא או טעון לפני הריק, לרכב הקרוב לצומת או למעבר צר לפני הרחוק, ובמקום ששניהם שווים יש לחתור לפשרה, כולל פיצוי על הפסד סחורה, או זמן-שוק. כל זה כלול במצוות התורה: "בצדק תשפט עמיתך" (ויקרא י"ט, טו).⁵⁷

⁵⁷ בבלי סנהדרין לב ע"ב על פי גרסת הר"ף (י ע"ב בדפי הר"ף): "תניא: 'צדק צדק תרדף' וכתבי: 'בצדק תשפט עמיתך', אחד לדין ואחד לפשרה. הא כיצד? שתי ספינות שהיו עוברות בנהר ופוגעות זו בזו, אם עוברות שתיהן בבת אחת – טובעות; בזו אחר זו – עוברות. וכן שני גמלים שהיו עולין במעלות בית חורון ופגעו זה בזה, אם עוברין שניהן בבת אחת – נופלין; בזה אחר זה – עולין. טעונה ושאינה טעונה – תידחה שאינה טעונה מפני טעונה, קרובה ושאינה קרובה – תידחה קרובה מפני שאינה קרובה. היו שתיהן קרובות, שתיהן רחוקות, שתיהן טעונות – ה"טיל פשרה ביניהן ומעלות שכר זו לזו". וכן פסק הרמב"ם, הלכות רוצח ושמירת הנפש פ"ג ה"ב, ובשולחן-ערוך, חושן משפט סי' ער"ב סע' יד. וראו תוספתא (מהד' ליברמן) בבא קמא פ"ב ה"י.

הבאנו את הסוגיא בגירסת הר"ף, שמובאת להלכה ברמב"ם ובשולחן-ערוך (ולא את גירסת רש"י), מפני שהציווי "בצדק תשפט עמיתך" מבטא את רעיון ההתחשבות בזולת באופן יותר ברור, וכך נתפרש במדרשי חז"ל, ראה בבלי שבועות ל ע"א; ואילו הפסוק "צדק צדק תרדף" מתייחס לחובת הזהירות והאחריות של השופטים בבתי המשפט על פי ההקשר, ולעדיפות 'לרדוף' אחרי בית דין שידוע בצדק שלו, ראה שם בסוגיית סנהדרין לב ע"ב, וברש"י לדברים ט"ז יח-כ. לפיכך הדרש של רש"י על שני סוגי צדק בפסוק, נראה דחוק, בעוד הציווי "בצדק תשפט עמיתך", מכון כולו לפשרה ולהתחשבות.

צריך לקחת בחשבון, שזמן המתנה של גמל במעלה בית חורון העתיק (הוא הדרך הראשית לירושלים בעת העתיקה), עלול להימשך שעות רבות, ולהיות כרוך בהפסד כספי ניכר. לכן, נאמר בסוגיית הגמרא, שיש פיצוי כספי על ההמתנה – "ומעלות שכר זו לזו". בימינו, יכולה להיות הלכה כזאת, רק במקרים נדירים, בהמתנה ארוכה מאד. השאלה היא כמובן, ממי מותר בימינו לתבוע פיצוי כספי?!

מכאן יש ללמוד עד כמה צריך כל אדם בישראל להשתדל ולהתאמץ לא לחשוב רק על עצמו, ולהתחשב באחרים, שכן התחשבות זו כלולה ברדיפת הצדק.

סעיף ב' – זכות קדימה לפי החוק

במקום שיש מנהג קבוע, וכל שכן כשיש חוק מדינה, חובה לתת זכות קדימה על פי החוק או המנהג, (והרמזור או השוטר), ומקיימים בזה את המצווה "בצדק תשפוט עמיתך" (ויקרא י"ט טו), גם במקום שאין סכנה.

במקום שיש סכנה, אין זו רק רדיפת צדק אלא הצלת חיים ומניעת שפיכות דמים, וחל בזה האיסור "ולא תשים דמים בביתך" (דברים כ"ב, ח), והציווי "וחי בהם" (ויקרא י"ח, ה), שדוחה כל עברות שבתורה פרט לשלוש העברות החמורות.

דרך אגב, המשל הישראלי הידוע על 'עגלה מלאה ועגלה ריקה', מהמפגש בין דוד בן-גוריון שהלך אל החזון-א"ש, מבוסס על סוגיא זו, אלא שהחזון-א"ש לא דיבר על עגלות, אלא על גמלים, כלשון הגמרא. כך שמעתי מנשיא מדינת ישראל לשעבר, יצחק נבון, שהיה מזכירו האישי של דוד בן גוריון, ונכח בעצמו בפגישה היסטורית זו.

סימן ח'

הסעת נוסעים ומטען

סעיף א - חגירה

אסור להסיע ילדים קטנים ותינוקות (אפילו למרחק קצר) בלי כסא מיוחד עם רתמת קשירה מתאימה לגילם ולמשקלם. אסור להסיע אדם מבוגר שאינו קשור בחגורת בטיחות. הנהג אחראי לכך שכל הנוסעים יהיו חגורים. אסור להכניס לרכב כסא לא תקני. ברכב ציבורי חדש, כולל אוטובוסים, מותקנות כבר חגורות בטיחות. חובה לחגור חגורות אלו ולא לסמוך פְּעוֹר על מיומנות הנהגים.⁵⁸

סעיף ב - הסעה ציבורית

נהג שמסיע נוסעים, בפרט ילדים בהסעות תלמידים וכדומה, חייב באחריות מיוחדת, על פי החוקים והכללים המקובלים. עליו לוודא למשל, שכולם יושבים בבטחה, וחגורים, ואין זקנים או נכים או נשים הרות או ילדים קטנים שעומדים במעבר בצורה מסוכנת. בכל אלה (וכן בהמשך) חל האיסור – "ולא תשים דמים בביתך, כי יָפֹל הַנֶּפֶל מִמֶּנּוּ" (דברים כ"ב ח), וחלה מצוות עשה של "ועשית מעקה לגגך" (שם) – וכתב הרמב"ם⁵⁹ – "וכן כל מכשול שיש בו סכנת נפשות, מצוות עשה להסירו, ולהישמר ממנו, והיזהר בדבר יפה יפה ... ואם לא הסיר, והניח המכשולות המביאין לידי סכנה, ביטל מצוות עשה, ועבר על לא תשים דמים". מי שנתפס פושע בכללי הזהירות המיוחדים שלוש פעמים, אסור לו להסיע נוסעים, וחובת השלטונות וחברות ההסעה להפסיק מיידית את עבודתו כנהג שמסיע נוסעים.

⁵⁸ אמנם נהגים בתחבורה ציבורית מיומנים בדרך כלל יותר מנהגים רגילים, אולם תאונה ברכב ציבורי עלולה להיות מסוכנת יותר, ולגרום למספר רב יותר של נפגעים; העיקר הוא, שאין שום טורח או קושי בחגירת החגורה באוטובוס, חוץ מזה שבינתיים לא התרגלו בכך, ואם יתחילו להקפיד – יתרגלו, כמו שקרה בחגורת הבטיחות בכלל, שבתחילה נחשבה לטירחה יתירה, ולהפרזה של חששנים מופלגים, ואחרי הסברה וחינוך, והקפדה על החוק, התרגלו כמעט כולם, ואף השתכנעו שזה מציל חיים בוודאות, כמעט בכל המקרים.

⁵⁹ הלכות רוצח ושמירת נפש, פרק י"א-ד. וראה ספר החינוך פרשת כי-תצא, עשה ז (תקלח); ולא-תעשה ט (תקס"ז).

סעיף ג - דלתות הרכב

הנהג חייב לדאוג לכך שדלתות הרכב תיסגרנה לפני תחילת הנסיעה, ושכל גופם של נוסעיו וכל זרועותיהם בתוך הרכב. אסור לפתוח דלתות של רכב בתנועה (פרט לסכנת חיים, שמחייבת יציאה גם מרכב נע), ואסור לפתוח דלתות באופן שמסכן עוברי אורח. הנהג אחראי לכל מה שקשור בפתיחת הדלתות ובסגירתן, בין אם הוא עצמו סוגר את הדלתות ובין אם הנוסעים סוגרים אותן.

סעיף ד - הובלת מטען

בקשירה חזקה ומאובטחת.

מטען אסור לו לסכן עוברי אורח, ולא להסתיר את פנסי הרכב, או להגביל את שדה הראייה של הנהג ושל נהגים אחרים, ואסור שיחסום כניסה לרכב או יציאה ממנו.

סעיף ה - מטען מסוכן

אסור להוביל מטען שיש בו סכנה לרבים או לדרך, אלא ברכב שמיועד לכך, ושיש לו האישורים הדרושים.

סעיף ו – העמסת סחורה ופריקתה

מותר להעמיס סחורה ולפרוק, רק במקומות המיועדים לכך. כל סוחר, בעל עסק או מפעל, חייב לדאוג ולסדר מקום מתאים לטעינה ולפריקה, באופן שלא יפגע, לא בתנועה, ולא בהולכי רגל, ולא יעכב אותם. אם אין מקום כזה, או שהמקום תפוס מכל סיבה שהיא, מותר לעמוד רק לזמן קצר מאד, כדי להעמיס או לפרוק חבילה אחת, או ארגז אחד, ולא יותר. הוא הדין בעצירה קצרה להורדת נוסע, או להעלאת נוסע⁶⁰.

רכב שעומד באמצע הדרך, או חוסם מדרכה, כדי להעמיס או לפרוק, גוזל את הרבים בזה שמעכב אותם, מכריח אותם לנסוע בדרכים עוקפות, כופה על הולכי רגל לרדת לכביש ולהסתכן בפגיעת רכב חולף, או לעמוד ולהפסיד זמן, לאחר לפגישות, להרצאות או לעבודה, ויש מקרים רבים של הפסד כספי.

מי שניזוק כספית במצבים כאלה, רשאי לתבוע פיצוי, והנהג המפריע לרבים (או החברה שמעסיקה אותו), יהיו חייבים לשלם פיצוי⁶¹.

⁶⁰ בעצירה קצרה כזאת יש מחילה הדדית של כלל העוברים בדרך, כי כולם נזקקים לזה, כל אחד בזמנו. כעין זה כתב הסמ"ע (=ספר מאירת עיניים, ראה לעיל בסוף המבוא) על הגהת הרמ"א בשולחן ערוך חושן משפט, סימן תי"ז, לעניין 'ביבין ומרתפים תחת רשות הרבים, שמא תשקע רשות הרבים', וכתב הרמ"א "וכלם מוחלים על כך, מאחר שכן נהגו". על זה כתב הסמ"ע – "וכלם מוחלים על כך, שהיום או מחר יצטרך גם הוא או בניו לעשות כך" (וכל זה במקום שאין רישוי מסודר של מהנדס עיר). אבל המחילה, שיסודה בהבנה ובהתחשבות הדדית, יש לה משך זמן קצר מאד בעצירות להורדת נוסעים וסחורות, ואם העיכוב נמשך יותר, מתחילים נהגים לצפור ולהתרגז. הצפירות הן סימן מובהק, שעבר זמנה של המחילה, והגיע זמנו של גזל הרבים.

⁶¹ מן הגמלים במעלות בית חורון, או הספינות במעבר צר בנהר (ראה בסימן ז' לעיל), יש ללמוד קל וחומר – נאמר שם בגמרא (סנהדרין לב ע"ב) – "היו שתייהן קרובות [אין שתייהן רחוקות, הטל פשרה ביניהן, ומעלות שכר זו לזו]. הנה גם כאשר נוהגים כולם כדין, ואחד נאלץ לחכות זמן רב עד שהשני יעבור, ובינתיים הוא מפסיד זמן ושוק וקונים, הוא זכאי לפיצוי כספי. קל וחומר, כאשר רכב חוסם נתיב תחבורה שלא כדין למשך זמן ניכר, וגורם נזק לרבים, שהוא חייב לפצות, אם יהיה מי שיתבע. אך, גם אם לא תבוא תביעה כספית, מפני שאנשים נוטים לוותר על תביעות כאלה מחוסר זמן ומתוך חשש, נשאר המעשה עצמו בגדר עבירה מוסרית, וגזל הרבים (וראה להלן בסימן הבא).

סימן ט

דיני חנייה, סכנות ואיסורי גזל

סעיף א – חנייה כחוק, והחונה שלא כחוק

מותר לחנות בכל מקום, רק על פי החוק.

החונה שלא כחוק, אם הוא פוגע בתנועת כלי רכב, הולכי רגל, או בזכויות חנייה שמורות, נוסף לעבירה על החוק, עובר גם על איסורי גזל⁶², של יחידים, או של הרבים⁶³. בחנייה של בית משותף, יש מחילה הדדית, ומותר לחנות בכל מקום פנוי⁶⁴, אלא אם הציב אחד מהשותפים גדר או שרשרת, ולא מחו שותפיו, שאסור לסלקה כדי לחנות. גזל של יחידים ניתן לתיקון ולהשבה על ידי השבת הגזלה (ויקרא ה' כג), או אם הנגזל מוחל בלב

⁶² ראו רמב"ם הלכות גזלה ואבדה, פרק ג' טו-טז – "השואל שלא מדעת הבעלים, הרי זה גזלן ... החוטף משכון מיד הלוןה שלא ברשות בית דין, הרי זה גזלן, אף-על-פי שהוא חייב לו; ואין צריך לומר, אם נכנס לתוך בית חברו ומשכנו, שהוא גזלן, שנאמר: "בחון תעמד, [והאיש אשר אתה נִשֶּׂה בו, יוציא אליך את העבוס החוצה]" (דברים כ"ד י"א). אמנם, הראב"ד חלק שם על הרמב"ם, כשהוא לוקח את מה שמגיע לו, ומפרשי הרמב"ם שם דחו השגת הראב"ד. אבל, אם נכנס לחצר חברו שלא ברשות, והעמיד שם בהמה או תנור, ריחיים וכיריים, אפילו אם שתקו הבעלים ולא מחו שנים רבות, אין לו חזקה (משנה בבא-בתרא נז ע"א), והסוגיה (שם ע"ב) מפרשת את המשנה בחצר השותפין, שלא מקפידים כל כך אם מדובר על העמדה בלבד. ברור, שאין הבדל בין חניית רכב, להעמדת בהמה או תנור, והנה מתבאר שם בסוגיה, שאם הבעלים מקפידים, אסור להעמיד, והרשב"ם פירש שם (נז ע"ב), שזה כמו "שואל שלא מדעת, גזלן הוי" (=שהוא גזלן).

⁶³ ויכוח נוקב, מימי התלמוד ועד פוסקים אחרונים, התנהל על השאלה אם מותר לבנות סוכה ברשות הרבים, ואם יוצאים בה ידי חובת המצווה של ישיבה בסוכה. בתלמוד הירושלמי (סוכה פרק ג' א) מוגדרת סוכה "גזולה-פסולה, כל שהוא נכנס בתוך סוכתו של חברו, שלא מדעתו", ומיד אחר כך מסופר על "גמליאל זוגא", שעשה סוכה בשוק, ועבר שם ר' שמעון בן לקיש ואמר לו – 'מי התיר לך?!' – לעומת זה בתלמוד הבבלי (סוכה לא ע"א) הדבר נראה כמחלוקת: "סוכה גזולה, והמסכך ברשות הרבים, רבי אליעזר פוסל, וחכמים מכשירין". דעת חכמים מוסברת שם בסוגיה על יסוד העיקרון ש"קרקע אינה נגזלת", והשימוש הזמני של הקמת סוכה ברשות הרבים הוא בגדר 'שואל', ויוצאים ידי חובה בסוכה שאולה (בשונה מלולב).

לדעת הגר"א בביאורו לשולחן ערוך (אורח חיים סימן תרל"ז-ג), יש מחלוקת בין התלמודים, והלכה כחכמים בתלמוד הבבלי, שסוכה ברשות הרבים איננה פסולה. אולם הרמ"א (ב'דרכי משה' על הטור, אורח חיים סימן תרל"ז, ובהגהת הרמ"א לשולחן ערוך שם, בעקבות דברי 'אור זרוע'), מפרש שהסוכה אמנם כשרה בדיעבד כדעת חכמים בבבלי, אבל אסור לעשות כך לכתחילה כדברי הירושלמי, ואין מחלוקת.

ב'מגן אברהם' (על שולחן ערוך שם) האריך לדון בשאלה אם בני העיר מוחלים על כך, מפני "שכל ישראל ראויים לישיב בסוכה אחת" (סוכה כז ע"ב), אך טוען שיש גם גויים בעיר, והם אינם מוחלים, והוא מסכם ואומר, שלכתחילה אסור להקים סוכה ברשות הרבים בלי אישור, ואף שהיא כשרה בדיעבד, אסור לבודד עליה, משום שהזכרת שם שמיים על מצווה הבאה בעבירה יש בה חומרה מיוחדת (כדברי הגמרא והתוספות, סוכה ל ע"א), כי ה' אוהב משפט ושונא גזל (לפי הפסוק בישעיהו ס"א ח), ואין כאן ברכה לה, אלא נאצה, ולדעת 'מגן אברהם' זו גם ברכה לבטלה.

כל זה במצוות סוכה, שבה יש צד של מחילה מסתברת לפחות במקום שהציבור יהודי, וכולם מרגישים שייכות למצוות סוכה, אבל בחנייה באיסור על חשבון הציבור לזמן ניכר, אין שיקול כזה, ולדעת כולם זהו 'גזל של הציבור'.

⁶⁴ לפי הסוגיה הנ"ל (בבא-בתרא נז), אין שותפים מקפידים בהעמדת בהמה או תנור. מאותה סיבה, אין שום זכות קבועה בחנייה משותפת, ואף אחד לא יכול לטעון נגד מי שחנה במקום שהוא רגיל לחנות בו, אלא אם בנה חיץ או הציב שרשרת לחנייה פרטית, ולא מחו שותפיו.

שלם, אבל אם אין הגזלה קיימת בעין (כמו בגזלת מקום חנייה), ורצה הגזלן לעשות תשובה, יפצה בכסף⁶⁵, או יבקש מחילה⁶⁶, ויש אומרים, שאין במקרים כאלה פיצוי כספי בגלל תקנת חכמים, ומבקשים מן הנפגע למחול⁶⁷.

גזל הרבים אין לו תקנה, כי אין למי להשיב את הגזילה, ודרך התשובה היחידה היא, להתנדב לטובת הציבור הרחב במה שיועיל לכלל⁶⁸, לפחות בשיעור הגזילה, כאומדן הפגיעה.

סעיף ב – זהירות בכניסה לחנייה, וביציאה

בזהירות מיוחדת חייב נהג בתמרוני כניסה לחנייה, וביציאה, שמא יש שם ילד משחק, וכבר נדרשו לידים רבים למוות דווקא על ידי הורה או אח, במצבים טרגיים כאלה. לכן יש להורות לנוסע נוסף ברכב לצאת ולהשגיח (או לחבר או שכן, שעומד בחוץ), וגם לכוון את הנהג, עד היכן יכול לתמרן.

סעיף ג – חנייה מדויקת

חנייה חפוזת ובלתי מדויקת גורמת לתקלות – מפריעה לתנועה בכביש או במדרכה, מסתירה תמרורים, חוסמת יציאה של כלי רכב סמוכים, או תופסת מקום חנייה וחצי, ומונעת מרכב אחר לחנות. חשוב להקדיש עוד דקה לשם חנייה מדויקת.

סעיף ד – חנייה מסוכנת

רכב שחונה בצורה מסוכנת לכלי רכב או להולכי רגל – אם המשטרה מתעכבת, מותר להזיז או לדחוף אותו בסיוע של כמה אנשים, ואם נגרם נזק בדחיפה, פטורים מלשלם⁶⁹. אבל אסור לגרום

⁶⁵ ראו בבא-קמא צז ע"ב – "מחזירין [דמי גזלות], לצאת ידי שמים".

⁶⁶ לשון הרמב"ם בהלכות חובל ומזיק, פרק ה'ט – "אינו דומה מזיק חברו בגופו, למזיק ממנו; שהמזיק ממנו חברו, כיוון ששילם מה שהוא חייב – נתכפר לו [ואינו צריך גם תשלום וגם מחילה]; אבל חובל בחברו (=חבלת גוף), אף-על-פי שנתן לו חמישה דברים [=נזק, ריפוי, צער, שְׁבֵת (=ביטול ימי עבודה), בְּשֵׁת], אין מתכפר לו ... ולא נמחל עונו, עד שיבקש מן הנחבל, וימחול לו".

⁶⁷ רמב"ם הלכות גזלה ואבדה, פרק א'יג; אבל בעלי התוספות (בבא-קמא צז ע"ב, ד"ה 'בימי רבי נשנית משנה זו') סברו, שתקנת רבי למנוע החזר כספי, כדי לאפשר לגזלנים לעשות תשובה, נאמרה רק לאותו הדור (רבינו תם), או שנאמרה רק לאלה שמלאכתם כרוכה בגזל בקביעות, כמו מוכסים, רועים, מלווים בריבית, וכד' (ר"י הזקן).

⁶⁸ ראה בבא-קמא צז – "ושאין מכירין (=את הנגזלים, ואין למי להחזיר דמי גזלות), יעשה בהם צורכי ציבור ... בורות, שיחין ומערות" (=מתקני מים).

⁶⁹ הגמרא (בבא-קמא כח ע"א) מביאה מקרה בו – "הממלא חצר חָבְרוּ כדי יין וכדי שמן, בעל החצר משבר ויוצא, משבר ונכנס", והרמב"ם (הלכות חובל ומזיק, פרק ו'ה) פסק דין זה כך – "הרי שמילא חצר חָבְרוּ כדי יין ושמן ... הרי זה (=בעל החצר) נכנס ויוצא כדרכו, וכל שישתבר מן הכדים בכניסתו וביציאתו, הרי הוא פטור עליהן. ואם שברם בכוונה, אפילו הכניסם בעל הכדים שלא ברשות, הרי זה חייב לשלם, וכן כל כיוצא בזה". (מחלוקת הראב"ד והרמב"ם שם על המכניס את הכדים ברשות, אינה נוגעת לענייננו, שהוא חנייה אסורה על חשבון רבים).

מקרה נוסף בגמרא (בבא-קמא כז ע"ב) מתפרש (לדעת רב) "בממלא רשות הרבים כולה חביות", וגם על זה נאמר שם (לדעת רב נחמן), "עביד איניש דינא לנפשיה" (=עושה אדם דין לעצמו), וכך פסק הרמב"ם (הלכות סנהדרין פרק ב'יב), כלומר, שמותר לנקוט יוזמה ולסלק מפגע, במקום שהדין ברור וחד-משמעי, אם אין דרך אחרת. כך מפורש גם בשולחן ערוך (חושן משפט סימן ת"ב-ב, ובסמ"ע שם), ש"אם מילא כל הדרך כדים" – אם אפשר לעבור מן הצד, אסור לשבור בידיים, אבל אם "אי אפשר לעבור, אפילו שברו בידיים, פטור".

לו נזק בכוונה, והמזיק בכוונה חייב לשלם, אלא אם מדובר בסכנת חיים ברורה, למשל, להולכי רגל שנאלצים לרדת לנתיב תנועה מסוכן⁷⁰.
בכל מקרה, אסור לנקום בבעל הרכב על ידי הוצאת אוויר מגלגליו⁷¹, וכד'.

סעיף ה – חנייה בפינה חשוכה

מי שחונה בפינה חשוכה (= "בקרן זוית"), או באופן אחר שקשה לזהותו, וכלי רכב או הולכי רגל עלולים להיתקל בו, מותר לסלקו (כאמור לעיל) אם אין דרך אחרת, ויש עליו גם חיובי נזק של 'בור ברשות הרבים'⁷², כך שהוא יהיה חייב לשלם לנזקים, שגרם רכבו לנתקלים.

סעיף ו – מי שלא מצא מקום חנייה

- מי שלא מצא מקום לחנות, או שמקום חנייתו הקבוע תפוס, יעשה שלושה דברים –
- 1) יודיע על עיכוב בואו, או ישלח נציג במקומו (או ישאיר במקומו נהג אחר, מיומן), כדי שלא ידאגו לו, והוא לא יפעל מתוך לחץ;
 - 2) ימתין או יחפש בסבלנות, מקום אחר, ולא יחנה בצורה מסוכנת, חוסמת או אסורה;
 - 3) יצלם וידווח למשטרה על כלי רכב אחרים, שחונים בצורה מסוכנת, ושלא כחוק.

סעיף ז – דמי חנייה

מי שחונה בחנייה ציבורית בלי לשלם, אינו גוזל רק את מנהלי המקום, אלא נחשב כגוזל את הרבים⁷³. מי שחונה בלי רשות, בחנייה פרטית שמשלמים עליה, גוזל את הבעלים⁷⁴.

בספר 'מאיר נתיבים' (שכתב הרב רועי צבי תמיר, ירושלים תשס"ד, עמ' 74-77), מובאות דעות שונות של פוסקי ימינו בשאלה אם מותר לדחוף את הרכב המסכן את התנועה. אולם המעיין היטב יראה, שהרוב מסכימים לדחיפת הרכב, אם אין דרך אחרת (כהסבר הסמ"ע הנ"ל), כלומר, אם הדרך סתומה, והמשטרה איננה מגיעה.

⁷⁰ אף שאסור להציל את עצמו בממון חֲבֵרו (בבא-קמא ק"ז ע"ב; רמב"ם הלכות חובל ומזיק, פרק ח"ג), זהו כשנמצא שם ברשות, ולא הוא המזיק, אבל מי שמניח כלים במקום שאין לו רשות ונשברו שלא בכוונה, השובר פטור (רמב"ם הלכות נזקי ממון, פרק י"ג-ה).

⁷¹ הוצאת אוויר מהגלגלים איננה עוזרת אלא מקשה על פתרון הבעיה, ולכן היא בגדר נקמה, והתורה אסרה לנקום (ויקרא י"ט יח). אולם אין בזה חיוב כספי, כי אין בזה נזק ממשי.

⁷² משנת "המניח את הכד ברשות הרבים..." (בבא-קמא פרק ג"א), קובעת שהנחת כלי כמכשול ברשות הרבים מחייבת את המניח בנזיקין כדיני 'בור', וההסבר בגמרא (שהתקבל להלכה), "לפי שאין דרכם של בני אדם להתבונן בדרכים" (בבא-קמא כז ע"ב). אולם רכב חונה רואים אותו בני אדם בדרך כלל, ולכן, אין לו דיני 'בור' במצב רגיל. אבל הגמרא הביאה מקרים נוספים של במקומות שקשה להבחין בהם במכשול – "באפלה"; "בקרן זוית" (=פינה, שאין רשות להעמיד שם כלים); או "בממלא רשות הרבים כולה חביות" – ודין זה חל גם על רכב שחנה בהיתר, אם קשה להבחין בו, כפי שפסק הרמב"ם (הלכות נזקי ממון, פרק י"ג-ה-ו), כי הקושי להבחין ברכב הופך אותו למי שחנה בלי רשות (כסף-משנה על הרמב"ם שם); וכן נפסק בשולחן ערוך (חושן-משפט, סימן תי"ב-א-ב).

לפיכך, הדיון הנרחב ב'מאיר נתיבים' (עמ' 5-74, ראו לעיל הערה 13), והוויכוח (לכאורה, שם) בין פוסקי ימינו, אם יש לרכב כזה דיני 'בור ברשות הרבים', איננו מוצג באופן מדויק, כי הכל תלוי בצורת החנייה – אם אפשר להולכי רגל, ולנהגים, להבחין ברכב החונה, או לא. במקום שקשה להבחין בו, ברור, שיש לרכב החונה דיני 'בור', ואם הוא נראה ברור, אין דיני 'בור', ואין בזה שום מקום למחלוקת.

⁷³ כפי שכתב ב'מאיר נתיבים' (לעיל הערה 13, עמ' 79), בצדק. השבת גזל הרבים אפשרית רק בהתנדבות לטובת הציבור, כמו שכתבנו לעיל בסוף סעיף א, ובהערה 12.

סעיף ח – חנייה חפזה ומסוכנת לצורך תפילה

מי שחונה בצורה חפזה, פוגעת ברבים או מסוכנת, כדי להתפלל או לעלות לתורה (וכד'), אין תפילתו רצויה ואינה מתקבלת⁷⁵. אם ידוע לציבור מדוע הוא חונה כך, יש בדבר גם חילול השם⁷⁶.

⁷⁴ ראו הערה 6, לעיל.

⁷⁵ כפי שכתבנו לעיל בהערה 7, ראה בפרט דברי 'מגן אברהם' (על שולחן ערוך אורח-חיים, סימן תרל"ז), שאוסר לבודק על סוכה ברשות הרבים (לפי הגמרא והתוספות בסוכה ל ע"א). גם האחרונים שחלקו על 'מגן אברהם' בסוכה (ראו 'משנה ברורה' אורח-חיים תרל"ז-י, ובביאור הלכה שם), סברו שבני העיר מוחלים על סוכות ברשות הרבים, מתוך ההבנה של מצוות החג וזמניות הסוכה שם, אבל כולם יודו שאין מחילה בחנייה מפריעה לשם תפילה או קריאת התורה (אלא אם כל בני העיר ההיא נוהגים מנהג גרוע זה, בקביעות), וכל שכן אם יש בה סכנה. על מצוות כאלה נאמר בנבואת ישעיהו (א' יא-יז) – "... גם כי תרבו תפלה, אינני שמע ..."; ונאמר בתהילים (י' ג) – "וּבִצֵּעַ בְּרֶדְךָ, נֶאֱמָר ה'", כלומר, המברך את ה' על בצע וגזל, "אין זה מברך אלא מנאץ" (בבא-קמא צד ע"א).

⁷⁶ קל וחומר ממה שכתב הרמב"ם על התנהגות ראוייה של תלמידי חכמים (הלכות יסודי התורה, פרק ה'-יא; והלכות תלמוד תורה, פרק ג'-י). וראו מה שכתב הרא"ה קוק ב'אדר היקר' (יפו תרס"ו / ירושלים תשכ"ז, עמ' מ"ג), שמעשים כאלה הם הסיבה הפנימית-האמיתית לגל הכפירה והחילון, בדורות אלה.

סימן י'

"עזב תעזב עמו" בדרכים (=עזרה לתקועים בדרך)

סעיף א - מצוות פריקה ומצוות טעינה

נצטוונו בתורה (שמות כ"ג, ה): "כִּי תֵרָאֶה חֲמֹר שֹׁנֵאֵךְ רֹבֵץ תַּחַת מְשָׁאוֹ וְחִדַּלְתָּ מֵעֲזֹב לוֹ? עֲזַב תֵּעֲזֹב עִמּוֹ!", וזו מצוות פריקה. ועוד נצטוונו (דברים כ"ב, ד): "לֹא תֵרָאֶה אֶת חֲמֹר אֲחִיךָ אוֹ שׁוֹרוֹ נִפְלִים בַּדֶּרֶךְ וְהִתְעַלְמָתָּ מֵהֶם הֵקֵם תִּקְיָם עִמּוֹ", וזו מצוות טעינה. וכתב הרמב"ם (הלכות רוצח ושמירת הנפש, פ"ג הלכות א-ב):

מי שפגע בחבירו בדרך ובהמתו רובצת תחת משאה, בין שהיה עליה משא הראוי לה בין שהיה עליה יתר ממשאה, הרי זה מצווה לפרוק מעליה, וזו מצות עשה, שנאמר (שמות כ"ג, ה): "עֲזַב תֵּעֲזֹב עִמּוֹ". ולא יפרוק ויניחנו נבהל וילך, אלא יקים עמו, ויחזור ויטעון משאו עליה, שנאמר (דברים כ"ב, ד): "הֵקֵם תִּקְיָם עִמּוֹ", זו מצות עשה אחרת. ואם הניחו נבהל, ולא פרק ולא טען, ביטל מצות עשה ועבר על מצות לא תעשה, שנאמר (שם): "לֹא תֵרָאֶה אֶת חֲמֹר אֲחִיךָ...והתעלמת מהם".]

סעיף ב – פריקה וטעינה באדם

אדם הרובץ תחת משאו או שמשאו נפל, חייבים הרואים אותו לעזור לו בפריקה וטעינה,⁷⁷ ועוון גדול⁷⁸ הוא להתעלם ממנו, גם מפני הצער⁷⁹ והבהלה,⁸⁰ וגם מפני הפסד ממון,⁸¹ כהשבת אבדה. אולם, יש פוסקים⁸² שסברו כי חובה זו כלולה במצוות השבת אבדה (בממון), ובאיסור "לא תעמד

⁷⁷ לשון הרמב"ם ביחס לפירוש המילה "שנאך" (שמות כ"ג, ה): "אם מצאו נבהל במשאו, מצוה לטעון ולפרוק עמו... שמא ישהה בשביל ממנו ויבוא לידי סכנה, והתורה הקפידה על נפשות ישראל". מלשון זו ברור, שהעיקר במצווה זו הוא צער האדם, וחשש סכנה לנפש מתוך בהלה על אבדן רכוש, ומכאן למדו שאדם כלול במצוות פריקה וטעינה. ואכן כך כתב הרמב"ם במפורש בספר המצוות (מצווה יג): "היא שציונו להקים המשא על הבהמה או על האדם כשהיה לבדו, אחר שהורידו זולתנו...". והדברים ברורים כבר במכילתא דרבי שמעון בן יוחאי (משפטים כ"ג, ה): "עמו" – לרבות משוי שעל כתפר".

כך פסק גם הרשב"א (שו"ת הרשב"א חלק א סי' רנב, רנו-רנז) שבוודאי יש חובת פריקה וטעינה באדם – מקל וחומר ומסבירא. וראה בהרחבה דברי הרב עובדיה יוסף בשו"ת יתנה דעת חלק ה סי' סה.

⁷⁸ זו לשון הרדב"ז: "...עוון גדול הוא אם הניחו בהול במשאו והלך לו, ושמא יבוא לידי מיתה, כי מטעם זה כלל הרב (= הרמב"ם) שתי מצוות אלו בכלל הלכות רוצח ושמירת נפש" (שו"ת הרדב"ז חלק ב סי' תשכח).

⁷⁹ כלשון הרשב"א: "משום צערא דישאל" (שו"ת הרשב"א חלק א סי' רנב).

⁸⁰ כלשון הרמב"ם הנ"ל, בתחילת פרק יג מהלכות רוצח ושמירת נפש, ובסופו.

⁸¹ כהגדרת הרשב"א על פי הגמרא – "חסרון כיס". וכתב הרשב"א: "ואפילו בטעינה איכא (=יש) משום צערא, ומשום חסרון כיס" (שו"ת הרשב"א חלק א סי' רנב).

⁸² ראש להם הוא הרדב"ז שכתב: "ובאדם לא אמרו 'צער האדם' לפי שהוא בעל שכל ולא היה לו לטעון עצמו יתר מן הראוי לו, דמהאי טעמא אמרין, שהטעון על האדם יותר מן הראוי לו והוזק – פטור, דכיון שהוא בעל שכל היה לו להשליך המשא מעליו, מה שאין כן בטעון על הבהמה. ומכל מקום מודה אני שהוא בכלל גמילות חסדים, בכלל

על דם רעך" (בחשש סכנה), ולא במצוות פריקה וטעינה.⁸³

סעיף ג - פריקה וטעינה כשאין צער בעלי חיים

מן האמור למעלה ברור, שמצוות טעינה ("הקם תקים עמו") אינה קשורה לצער בעלי חיים (אדרבה, הבהמה מצטערת כשטוענים עליה את המשא). וגם במצוות פריקה, השאלה אם צער בעלי חיים מן התורה נתונה במחלוקת תנאים ופרשנים.⁸⁴ הגורם העיקרי במצוות פריקה וטעינה הוא, לפיכך צער האדם, והבהלה שהוא עלול להיות נבהל באבדן רכושו, העלולה לסכן את נפשו במעשים פזיזים.

וכך הסיק גם ר' יחיאל הלוי אפשטיין, בספר **ערוך השולחן** (חושן משפט, סי' רע"ב, סעיף ח):
במדינתנו שנוסעים ומוליכים משא בעגלה והסוס קשור לעגלה, אם פגע (=פגש) **בעגלה שנשקעה ברפש וטיט**, מחוייב לסייע לעגלון לפרוק המשא ולהוציא את העגלה והסוס למקום יבשה, וזהו מצוות פריקה. ואחר כך להטעינו כראוי, וכן אם נפל המשא מהעגלה מחוייב לסייע להטעינו, וזהו מצוות טעינה. וכן אם נשבר אופן מהעגלה, או היד שהאופן מתגלגל בו, מחוייב לסייע ולתקן בכל מה שאפשר, וללוותו מעט, שיראה שהולכת יפה, וזהו גם כן ממצוות פריקה וטעינה.
ערוך השולחן קובע, שהמצוות חלות גם על עגלות רתומות לסוסים, וגם על שבר אופן בעגלה. התורה דואגת לעגלון (הוא הנהג), ולא רק לסוס ולחמור.

"ואהבת לרעך כמוך", אבל שיהיה בכלל עשה דטעינה ופריקה לא מסתברא לי. ומה שכתב הרשב"א ז"ל 'ועוד דאפילו במשאוי הראוי מה נעשה לנתקל (=אדם) ורובץ תחת משאו'... – גם בעל הדין מודה דחייב להציל אותו מרעתו ולהשיב לו אבדת גופו, אי נמי (= או גם) משום 'לא תעמוד על דם רעך'... אבל אינו בכלל עשה דטעינה ופריקה".
וכן כתב בשו"ת חוות יאיר (סי' קכא) וכן כתב בעל כנסת הגדולה (חושן משפט סי' ער"ב, הגהות הטור א) הביאם הרב עובדיה יוסף (יחזה דעת חלק ה סי' סה), וטען נגדם מדברי הרשב"א, מדברי המכילתא ומדברי אחרונים, אלא שציון שחובת העזרה אינה תלויה בוויכוח זה, וכדברי הרדב"ז המובאים לעיל הערה 2.

⁸³ הרב עובדיה יוסף בתשובתו הנ"ל מוסיף ואומר כי בכל מקרה, בו לא שייך הטעם שאדם היה בעל שכל, והיה לו להשליך משאו הכבד יותר מיכולתו לשאת – שוב יודה גם הרדב"ז שחלים בו גם דיני פריקה וטעינה. ואני מוסיף למשל, אם טען יותר מן הראוי לו מפני יראתו מהממונים עליו (וזו דומה לעבד), או מפני הבושה, או מפני הכבוד למי שביקש ממנו, וכיוצא באלה, חלים בו דיני פריקה וטעינה.

⁸⁴ במסכת בבא מציעא (לב ע"א-לג ע"א) מובאת מחלוקת בין חכמים ורבי שמעון, אם מותר ליטול שכר על מצוות טעינה. הגמרא אומרת, שחכמים סוברים שמצוות טעינה בשכר, מפני שרק כך אפשר להסביר מדוע לא כתבה התורה רק את מצוות טעינה, והיינו לומדים ממנה ב'קל וחומר' את מצוות פריקה: "ומה טעינה שאין בה צער בעלי חיים, ואין בה חסרון כיס (אם לא יפרוק את המשא מהבהמה, הבהמה תמות, אך אם לא יטען את המשא, לא ייגרם לבהמה נזק) - חייב, פריקה שיש בה צער בעלי חיים וחסרון כיס - לא כל שכן?". מכאן מנסה הגמרא להוכיח שצער בעלי חיים דאורייתא. בהמשך הסוגיה מבררת הגמרא, שלדעת רבי יוסי הגלילי צער בעלי חיים דרבנן, ואינה מכריעה מה דעת רבי שמעון וחכמים בשאלה זו.

להלכה, רוב הפוסקים (הגאונים והר"ף המובאים בנימוקי יוסף, בעל המאור, הרמב"ן, הר"ן, הרשב"א, הרא"ש, הטור והרמ"א על שולחן ערוך חושן משפט סי' רע"ב, ט) סוברים שצער בעלי חיים דאורייתא. אולם כמה מפוסקי אשכנז (המרדכי, עבודה זרה פרק א סי' שצט, ור' אליעזר ממיץ, ספר יראים סי' שנב) קבעו שצער בעלי חיים מדרבנן. דעת הרמב"ם בעניין זה נתונה במחלוקת – לדעת ר' יוסף קארו (בית יוסף, חושן משפט סי' רע"ב) הרמב"ם סובר שהאיסור מדאורייתא, וכן נראה שדעתו להלכה, ולדעת הגר"א (בביאורו לשולחן ערוך חושן משפט סי' רע"ב סעיף קטן יא) – מדרבנן. הרבה אחרונים סברו כהגר"א, ואולם הרש"ז מלאדי, בעל התניא, פסק (בהלכות עובדי דרכים וצער בעלי חיים סעיף ח), שצער בעל חיים – דאורייתא.

סעיף ד - פריקה וטעינה בימינו

עולה מן הדברים, שמצוות פריקה וטעינה חלות גם על כלי רכב "שנתקעו" בצד הכביש.⁸⁵ המצוות עוסקות לא רק במשאית שהתהפכה, והסחורה התפזרה בצד הדרך, אלא גם בנקר בגלגל (פנצ'ר), במנוע רותח, במיכל דלק שנתרוקן, ובתקלות רבות אחרות.

מהם התנאים המחייבים כל נהג הנוסע בדרך לעצור ולעזור? בראש ובראשונה עולה שאלת ההפסד והפיצוי. הנהג העוצר מפסיד זמן, ולפעמים הוא מפסיד זמן עבודה או עבודה ממש, ואף הפסד רווח יכול להיות.

כאן מתבטא ההבדל בין פריקה לטעינה, מפני שהגמרא (שם) קובעת שהתורה חייבה אותנו לפרוק בחינם, אבל לטעון רק בשכר. בפירוש העניין נחלקו ראשונים.⁸⁶ דעת רוב הפוסקים היא שמצוות פריקה בחינם, רק אם איננו עובד באותו הזמן, ואם הוא עובד, יש לו פיצוי חלקי, כמו בהשבת אבדה (כי גם הפסד ממון שלו הוא בכלל השבת אבדה).⁸⁷ ואילו טעינה בשכר פירושה בשכר מלא, אם בעל המטען מוכן לשלם, אלא שהתורה חייבה לעצור ולהציע לבעל המטען טעינה בשכר. וכן נפסק להלכה.⁸⁸ אולם הר"ן והמאירי פירשו, שפריקה בחינם היא לגמרי בחינם, ואילו טעינה בשכר היא כמו השבת אבדה, בפיצוי חלקי, אם הוא עובד באותו זמן.

בימינו, פריקה מוגדרת כמניעת נזק לרכב וחרדה גדולה לנהג ("חסרון כיס" בלשון הגמרא, ו"בהלה" בלשון הרמב"ם), וטעינה - כהכשרת הרכב להמשך הנסיעה. ולהלכה, אדם חייב לפרוק בחינם, אך על הטעינה מותר לו לדרוש שכר מלא, כדעת רוב הפוסקים, ובעל מידות מוסריות וירא שמים ינהג כדעת הר"ן ולא ידרוש שכר אם אינו מפסיד כתוצאה מהיחלצותו לעזרה.

סעיף ה - אדם חשוב ואדם שאינו יכול להתעכב

אם הוא עצמו לא היה מטפל ברכב שלו, מפני מעמדו, או מפני שבאותה שעה הוא ממחר מאוד, כגון לפגישה חשובה או לחופה, הרי הוא פטור מן המצווה כדין "אדם חשוב".⁸⁹

סעיף ו - הנחיות מעשיות

נהג שפוגש נהג תקוע בדרך מסיבה כל שהיא, חייב מן התורה לעצור כדי להגיש עזרה דחופה, וכך מחייב גם החוק הישראלי. חיוב זה נובע מהגדרת הרמב"ם, שאסור להשאיר אדם נבהל וחרד

⁸⁵ כך כתבתי כבר לפני כשלושים ושמונה שנה בבטאון 'עלון שבות' של ישיבת הר-עציון; וכן היא מסקנתו של הרב עובדיה יוסף בשו"ת יחוה דעת חלק ה סי' סה.

⁸⁶ סיכום הדעות ראה בבירור הלכה (מסכת בבא מציעא עם הלכה ברורה של מרן הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל בצירוף בירור הלכה, ירושלים ה'תש"ס) על הסוגיה במסכת בבא מציעא.

⁸⁷ ראו בשולחן ערוך חושן משפט, סי' רס"ה. דין זה, שהפסד ממון שלו קודם, נלמד מן הפסוק "אפס כי לא יהיה בך אביון" (דברים ט"ו, ד) כלומר, שאדם לא יביא את עצמו לידי אביונות, ודרשו חז"ל (בבא מציעא לג ע"א) "שלך קודם לשל כל אדם". אמנם הזהירו שם חז"ל, שלא ירבה אדם להתחמק בדרך זו ממצוות גמילות חסדים, ואמרו: "כל המקיים בעצמו כך, סופו בא לידי כך". ופירש רש"י: "ואם תמיד מדקדק (= על שלו) פורק מעליו עול גמילות חסד וצדקה, וסוף שיצטרך לבריות". ועוד כתב רש"י שם, כי "יש לאדם ליכנס לפניו משורת הדין ולא לדקדק שלי קודם, אם לא בהפסד מוכיח (=ברור)".

⁸⁸ זו דעת הר"ד, הריטב"א, הרא"ש, הטור, הרמ"א, ונראה שכן דעת ר' יוסף קארו (שולחן ערוך חושן משפט סי' רע"ב). וראה דיון יסודי בספר שם דרך על בבא מציעא לרב שמחה ז' בריודא, ראש ישיבת חברון, שיעורים ע"ב-ע"ג.

⁸⁹ כדברי הגמרא בבא מציעא ל ע"ב: "אמר רבא: כל שבשלו מחזיר (=אבדה) - בשל חברו נמי מחזיר, וכל שבשלו פורק וטוען - בשל חברו נמי פורק וטוען". והגמרא שם מספרת שחכמים נזהרו להשיב אבדה גם כשלא היו חייבים בכך. וכן נפסק בשולחן ערוך חושן משפט סי' רע"ב סעיף ג.

בדרך, והוא קשור לשמירת נפשות ולחובת הצלה. אם אינו יכול לעצור בשום פנים, כגון שהוא חושש בעצמו (והוא לבדו או היא לבדה ברכב), חייב על כל פנים להתקשר למשטרה או למוקד חירום, ולהודיע על מיקומו של הרכב התקוע.

סעיף ז – דרך שרבים עוברים בה והעזרה שם מצויה

בדרך שרבים עוברים בה, וכאשר הנהג התקוע אינו מבקש עזרה, אין חובה לעצור (מפני שבוודאי העזרה מצויה, או שהמחלצים בדרכם לעזור), אבל יש חובה להודיע. ומכל מקום, נכון לעצור ולשאול אם יש צורך בעזרה.

סעיף ח – זהירות בשעת היחלצות לעזרה

העוצר לעזור צריך להקפיד שלא לסכן את הנהגים האחרים בעצירה פתאומית. הוא חייב לרדת מן הדרך לשולי הכביש, להדליק אורות חירום, להציב משולש איתות אזהרה וללבוש אפוד זוהר, כדי שלא להוסיף סכנה.

סעיף ט – עזרה דחופה

עזרה דחופה כוללת הזעקת מד"א ומשטרה לפי הצורך, או עזרה בפינוי נפגעים אם יש צורך, ועל זה חלה אזהרת "לא תעמד על דם רעך" (ויקרא י"ט, טז). אמנם, חייב המסייע להיזהר שלא להזיז נפגעים באופן לא מקצועי מחשש פגיעה בעמוד השדרה (למשל), אלא אם כן יש סכנת שרפה, או פיצוץ. עזרה דחופה כוללת גם יצירת קשר עם גרר או הסעת הנהג התקוע למקום שממנו יוכל להתקשר ולטפל בבעיות. בכל אלה, אין שאלה של הפסד ופיצוי, והכל חייב להיעשות בחינם גמור, שהרי מדובר בהצלת נפשות.

סעיף י – תיקון קל

אם צריך לבצע תיקון קל בזמן קצר, והנהג העוצר יכול לסייע, חייב לסייעו בחינם (כדין פריקה) אם אינו עובד ואין לו הפסד, וכך ראוי להורות. אם הוא עובד ויש לו הפסד (למשל, נהג מונית), רשאי להתנות את עזרתו בפיצוי כספי. אם הנהג התקוע אומר שהוא מסתדר בעצמו, ואין צורך לסייע, מותר להמשיך לנסוע, אולם ראוי לבדוק היטב, שמא הנהג התקוע אומר כך מפני שהוא מתבייש, ולא נעים לו להטריח אנשים, ובאמת, הוא מסובך בבעיות.

סעיף יא – סיוע ממושך

אם דרוש סיוע ממושך ומקיף, שדורש זמן, מאמץ או מיומנות מקצועית, והנהג העוצר (או מי שנוסע איתו) יכול לסייע, מגיע לו שכר כראוי (כדין טעינה, וכדעת הרא"ש ורוב הפוסקים), ויסכימו ביניהם לפני הסיוע, על גובה השכר. אבל אם אחרי הסיוע הוא מבקש שכר, אין לו אלא פיצוי חלקי על הפסד הזמן או העבודה שלו (כדין משיב אבדה). כמובן, שכר "כראוי", פירושו כראוי לאותה מלאכה, מבלי לנצל את המצוקה לשכר מופקע.

סעיף יב - לוויה

אחרי התיקון חייב המסייע ללוות את הרכב שתוקן עוד כחמישה ק"מ ("מדדה עימו עד פרסה" בלשון חז"ל, בבא מציעא לג ע"א), כדי לראות שהוא נוסע ולא 'נתקע' שוב. על הליווי מגיע

סעיף יג – שיעור המרחק שממנו מתחייבים לסייע

ממרחק ראייה של כ-150 מטר, כבר מתחייבים לעצור לנהג תקוע בצד הדרך, כדי להגיש עזרה דחופה או סיוע, כמפורט לעיל. כך פירשו חז"ל את הביטוי "כי תפגע" (=תפגוש) ואחריו "כי תראה" שבתורה, בתחילת הציווי "עזב תעזב עמו" (שמות כ"ג ד-ה).⁹¹

סעיף יד – "עמו"

אם הנהג התקוע אינו מוכן לעבוד בעצמו, פטור המסייע מלעזור לו, אבל אם הוא זקן או חולה, חייבים לעזור לו.⁹²

סעיף טו – אדם חשוב

אם המסייע איש מכובד, ואין הדבר לפי כבודו, פטור מלסייע, להוציא 'עזרה דחופה', שחייב בה כל אדם. אולם הפטור הזה נקבע לפי השאלה אם גם ברכב שלו היה נמנע מלתקן מפני כבודו. אם ברכב שלו היה מחליף גלגל בעצמו, חייב לעשות כן גם לחברו, ולפנים משורת הדין ראוי לעזור לזולת תמיד, גם אם הוא נשיא, ראש ממשלה, שופט בכיר או רב ידוע ומפורסם.

סעיף טז – דין אדם חשוב באנשים שאינם יכולים להתעכב

לדעתנו, פטור זה חל גם כאשר אדם היה נמנע מלטפל ברכבו שלו באותה שעה בגלל פגישה חשובה, או אירוע חשוב, או ילדים שאחריותם עליו, מפני שהפטור מוגדר על פי השאלה אם בשל עצמו פורק וטוען או לא (ראו לעיל סעיף ה).

סעיף יז – תגובה לפנייה לעזרה

אם עוצר נהג ומבקש 'עזרה דחופה' חובה לעזור לו בכל מקרה. אם הוא מבקש מידע או כתובת יש להדריכו בקיצור ובבהירות, ואסור להטעותו. אם הנשאל איננו בטוח או שאיננו יודע, עליו לומר זאת בבירור, ולא ידריך אנשים במידע מסופק, בשום אופן.⁹³

⁹⁰ בבלי, בבא מציעא לג ע"א; שולחן ערוך סי' רע"ב, ד.

⁹¹ זוהי "ראייה שיש בה פגיעה" (בבלי בבא מציעא לג ע"א), וכן נפסק בשולחן ערוך חושן משפט סי' רע"ב, ה.

⁹² כמבואר במשנה בבא מציעא לב ע"א: "הלך וישב לו (=בעל המטען), ואמר (=למסייע): הואיל ועליך מצנה, אם רצונך לפרוק פרוק - פטור, שנאמר 'עמו'. אם היה זקן או חולה - חייב". וכן פסקו הרמב"ם (הלכות רוצח ושמירת הנפש פ"ג ה"ח), והשולחן ערוך (חושן משפט סי' רע"ב סעיף ז).

⁹³ כדברי חכמינו (ברכות ד ע"א): "למד לשונך לומר איני יודע, שמא תתפדה ותאחז (=שמא יתברר שדבריך היו בדויים, ולא נכונים, ותילכד בגללם)".

הסעת חינוך (טרמפ) ומבקשי דרך (טרמפיסטים)

סעיף א – מעלת הצעת הסעת חינוך

נהג העוצר מרצונו להסיע ברכבו מבקשי דרך (=טרמפיסטים) מקיים מצוות הכנסת אורחים מכוח הכנסת אורחים של אברהם אבינו,⁹⁴ בדרגה שכמעט אי אפשר להגיע אליה בבית, מפני שעיקר המצווה של הכנסת אורחים הוא לתת מחסה ומעון (ומזון) למי שאין לו מקום ללון (ואין לו מה לאכול). הרכב הוא בית נוסע, ומי שאין לו רכב באותה שעה ומבקש לנסוע, הרי הוא אורח שזקוק לבית בשעה זו. יחד עם זה מקיים הנהג העוצר גם מצוות "ואהבת לרעך כמוך" – די לו אם יחשוב על עצמו (=כמוך), כשהוא "תקוע" באחת הדרכים הנידחות. מאידך, אף כי מותר, אין מצווה לבקש הסעת חינוך, בפרט אם יש תחבורה ציבורית זמינה, וידו משגת לשלם את דמי הנסיעה.

סעיף ב – היש חובה להציע הסעת חינוך?

אי אפשר לחייב נהג לעצור למבקשי דרך, מפני שנגרם לו הפסד קל במחיר הנסיעה (דלק) ובבלאי הרכב, ולפעמים יש אפילו נזק גדול. במקרים שבהם "זה נהנה וזה לא חסר" אנו אומרים ש"כופים על מידת סדום"⁹⁵ (כלומר, שאדם לא ינהג במידת סדום), אבל אי אפשר לכפות על הכנסת אורחים,⁹⁶ בפרט כשיש למארח הפסד, אפילו קל.⁹⁷ על כן, אם הנהג ממחר מאד, או אם צריך לדבר עם אשתו, או עם מישהו אחר ב"ארבע עיניים", או אם יפסיד בעצירתו משהו, אינו חייב לעצור.⁹⁸ אף על פי כן, ראוי לכל נהג לחשוב, שהכנסת אורחים גדולה מהקבלת פני השכינה,⁹⁹ והסעת חינוך של מבקשי דרך, היא היא הכנסת אורחים

⁹⁴ כדברי הרמב"ם (הלכות אבל פ"ד ה"ב): "שכר הלוויה (=הליווי) מרובה מן הכל, והוא החוק שחקקו אברהם אבינו ודרך החסד שנהג בה, מאכיל עובדי דרכים ומשקה אותן ומלווה אותן, וגדולה הכנסת אורחים מהקבלת פני שכינה, שנאמר "וירא והנה שלשה אנשים", וליוויים יותר מהכנסתן, אמרו חכמים: כל שאינו מלווה כאילו שופך דמים". כשאדם מציע הסעה, הוא גם מכניס אורחים וגם מלווה אותם לדרכם, וגם מציל אותם מפני אנשים שאינם הגונים (מחבלים, סוטים ועברייני תנועה) שעלולים להציע להם הסעה.

⁹⁵ לשון הרמב"ם: "...וכן כל דבר שזה נהנה בו ואין חברו מפסיד, ולא חסר כלום – כופין עליו" (הלכות שכנים פ"ז ה"ח וראו גם פ"ב ה"א וה"ג). לפיכך, לא יכול נהג ברכב פרטי לגבות כסף על הסעת אנשים ברכבו, אפילו היו חוקי המדינה מאפשרים זאת, כדין הגר בחצר חברו שאינה עומדת להשכרה, שפטור מלשלם (בבא קמא כ ע"א-ע"ב; שולחן ערוך חושן משפט ש"ג, ו).

⁹⁶ פשוט הוא בסוגית "זה נהנה וזה לא חסר" שמדובר כשכבר נהנה בדיעבד, ולא לכתחילה. וכך כתבו בתוספות (בבא בתרא יב ע"ב): "הא דכופין על מידת סדום... היינו כשכבר דר בחצר חברו, שאינו מעלה לו שכר. אבל הא פשיטא (=זה פשוט) שיכול למחות בו שלא ייכנס לדור בביתו". וכך נפסק בשולחן ערוך חושן משפט ש"ג, ו-ח.

⁹⁷ כמו השחרת הקירות בעקבות המגורים בבית (בבא קמא כ ע"ב; שולחן ערוך חושן משפט ש"ג, ז).

⁹⁸ פשוט בסוגית בבא בתרא יב ע"ב שהלכה כרב יוסף, וכל טענה של נזק מועט ואי נוחות או חשש עתידי דוחה את הכפייה.

⁹⁹ כדברי הגמרא בשבת קכז ע"א: "אמר רב יהודה אמר רב: גדולה הכנסת אורחין מהקבלת פני שכינה, דכתיב (בראשית י"ח, ג): 'ויאמר א-דני אם נא מצאתי חן בעיניך אל נא תעבר [מעל עבדך]'. אברהם הפסיק את שיחתו עם הקב"ה והלך לקבל את פני האורחים שבאו אליו.

השכיחה ביותר בימינו.

סעיף ג – בקשת הסעה והעלאת נוסעים במקום בטוח

אסור לעצור ולקחת נוסעים, ואסור לבקש הסעה ברמזור, וכן בכל מקום שאינו מורשה, במקום שעלול לסכן אותו ואת הנהגים, או באופן שהוא כופה על הנהג לעצור בגללו, והנהג עלול לשלם על כך. גם אסור לבקש, ואסור לתת צדקה, ולא לחלק עיתונים, עלונים ודגלונים, ליד רמזורים, מפני הסכנה.

על הנהג להקפיד לא להעלות נוסעים או להורידם באופן פתאומי, ולא לחצות מסלולים ברגע האחרון כדי לעצור, שמא תיגרם תאונה בגלל הבלימה הפתאומית והסטייה החדה ממסלול הנסיעה.

סעיף ד – קדימות בעלייה לרכב

לכתחילה, הנוסע (=האורח) צריך היה לפרש לאן הוא מבקש להגיע, והנהג (=בעל הבית) יחליט אם הוא רוצה להעלותו. אבל מפני הסכנה, ועקב ניסיונות חטיפה, נקבע, שהנהג מודיע לאן הוא נוסע, ומבקשי הדרך מחליטים אם היעד מתאים להם.

מכל מקום, ייזהרו שלא יטריחו את הנהג שעצר בגללם (במיוחד אם יוצא לעבודתו), ולא יתחילו להתלבט או להתווכח, ולעכב את הנהג, עד שיחליטו אם הם עולים לרכב ומי עולה. הזכות הרגילה לעלות היא לפי התור, אבל רשאים למחול, והנהג רשאי להעלות חבר או קרוב שבו הוא חפץ, מפני שהוא בעל הבית.

נהגת יכולה להעדיף נשים ברכבה מפני הסכנה, או לבקש שהנוסעים יישבו מאחור, אבל אינה חייבת בכך.

סעיף ה – התנהגות אורחים בזמן הנסיעה

מבקשי דרך חייבים לנהוג כאורחים שגמלו עמם חסד, ולא ינהגו כאילו זו זכות שמגיעה להם. נוסעים (=אורחים) לא יעשו דבר שחורג מעצם הנסיעה בלי רשותו של הנהג (שהוא בעל הבית) – לא יאכלו, ולא יעשנו, ולא יפעילו רדיו או מכשיר מרעיש אחר, גם לא ינהלו שיחה ארוכה בטלפון נייד, אלא אם יבקשו מהנהג ויקבלו רשות בלב שלם.

נוסעים (=אורחים) חייבים לפרש בברור היכן רוצים לרדת, זמן ניכר לפני כן, ולא יטריחו על הנהג לעצור להם בשניים או שלושה מקומות סמוכים, אלא במקום מרכזי. אף על פי כן, אם רוצה נוסע (=אורח) לרדת בכל מקום שהוא, חייב הנהג לעצור לו, אלא אם יש שם סכנה, ויעצור מיד כשיכול.

נוסעים (בכלל) ייזהרו מאוד שלא יזיקו לרכב, לא יקרעו ריפוד ולא ישברו דבר, ואם הוא חייל, ייזהר בנשק בפרט. אם הזיק האורח (אפילו כלשהו, אפילו בטעות) – חייב לשלם ("אדם מועד לעולם"). אם הנהג מוחל לו על תשלום ינסה לשכנעו, ואם הוא מתעקש, ייתן צדקה תמורת הנזק לזכות הנהג.

סעיף ו – שעת סכנה

כשיש סכנה של חטיפות וטרור, ובפרט כאשר יש הוראה מפורשת של המשטרה, אסור לעלות על רכב (להסעת חינם), וייסע בתחבורה ציבורית, אלא אם מכיר את הנהג או מזהה אותו, או אם עולה בתחנת איסוף שבתוך מקום מוגן (ישוב, או בסיס צבאי, או מתחם מוגן).

אם חייב לנסוע ואין תחבורה ציבורית, וגם אי אפשר לעלות במקום מוגן, או לזהות את הנהג, חייב לדבר עם הנהג לפני שעולה לרכב, ולשמוע את קולו בברור, כדי לבחון "הִלְנוּ הוּא אִם לַצְרִינָה".¹⁰⁰

אסור בהחלט לעלות לרכב בשעת סכנה, אם יושבים אנשים מאחור ומקום פנוי לידם או לפניהם. רק אם המושב האחורי פנוי לגמרי, הנהג נשמע סביר, ויש ביד הנוסע טלפון נייד, מותר לעלות כשאין דרך אחרת.

צריך לשים לב בשעת הנסיעה לכל דבר חשוד, ואם הנהג פונה לדרך צדדית, או מתנהג באופן חשוד, חובה לדרוש ממנו לעצור מייד, ולרדת. אם הנהג אינו עוצר, יש לחייג מיד את מספר החרום של המשטרה (100), ולהודיע לפני הכול מה המיקום (למשל: "אני נמצא ברכב בין תל אביב לירושלים בכביש מודיעין-בית חורון, כחמש דקות אחרי מודיעין, הנהג חשוד ומסרב לעצור, קוראים לי...יצחק"). אם הנהג ממשיך לנסוע במהירות בדרך לא מוכרת, יש לנסות לפתוח את הדלת כשהוא מאט בסיבוב, או בצומת, ולהתגלגל החוצה. פציעה עדיפה על חטיפה.

חייבים לנהוג על פי הוראות הביטחון בשעת סכנה, ואין אומרים בסכנה כזאת "כבר דשו בה רבים, ושומר פתאים ה'",¹⁰¹ שלא נאמר כלל זה אלא בסכנות הדרך הרגילות, כמו סכנת התאונות. בוודאי שלא נאמר כלל זה בסכנת חטיפה, שהיא סכנה לאומית, ועלולה אף לגרום לשחרור רוצחים – וזו סכנה לרבים – ובכל מקרה גורמת לפעולות צבאיות ולהוצאות כבדות.¹⁰² לפיכך, במקום שיש התראה ממוקדת על סכנה, חייבים להישמע להוראות. חיילים ושוטרים חייבים לנסוע רק על פי הפקודות שבידם.

סעיף ז – ייחוד במכונית – איש ואשה, בדרכים שונות

אין מצב של ייחוד גמור ברכב כל עוד הוא נוסע, אלא חשש לייחוד, וזאת, כל עוד הנהג או הנהגת מחזיקים בהגה ועסוקים בנהיגה, והרי זה דומה לחדר שדלתו פתוחה, בפרט בדרכים שנוסעים בהם רבים. לכן, מותר מעיקר הדין לאשה לנסוע עם נהג גבר (ולהפך), כל עוד הוא עסוק בנהיגה, ובדרכים הרגילות. אולם ברגע שנהג עוצר שלא כצפוי, או יורד לדרך צדדית הרי זה כמי שנעל את הדלת. במקרה כזה חובה לחייג מיד למי שיכול לעזור או להרתיע, למוקד זמין, או למספר החרום המשטרתי (100), ולהודיע מיקום ופרטים, כנ"ל.

¹⁰⁰ על פי יהושע ה', יג.

¹⁰¹ שבת קכט ע"ב ובמקבילות, וראו עוד בהערה לסעיף ח' בסימן ב'. לולי נאמר כלל זה, היה אסור בכלל לצאת לדרך שיש בה סכנת דרכים.

¹⁰² יש בהלכה הבחנה ברורה בין סכנה ליחיד ובין סכנה ציבורית. בעוד שהיחיד יכול לסמוך על ההסתברות הסטטיסטית הנמוכה שהסכנה לא תתממש, הציבור אינו יכול להתחשב בנתונים הסטטיסטיים. הסיבה לכך היא שמה שנחשב כספק עבור היחיד נחשב עבור הציבור כוודאי. כך הסביר הרשב"א בחידושו למסכת שבת (מב ע"א) מדוע התיר שמואל צידת נחש, שהיא מלאכה דאורייתא משום היזק: "דאי אפשר לרבים ליזהר ממנו, דאם זה יזהר – זה לא יזהר ממנו" (וראו גם בתשובתו, שו"ת הרשב"א ח"ד סימן שכו, בעניין ההיתר לתקן את המרחצאות בחול המועד למרות שיש בכך איסור תורה מפני החשש הרחוק שאדם שלא יתרחץ במשך שבוע ילקה בשחין). עיקרון זה הוא היסוד לרבים מפסקי ההלכה בדורנו. ראו בעניין זה את דברי הרב שאול ישראלי בעניין פעילות סיור שגרית של שוטרים בשבת בספרו עמוד הימיני, שער א' סימן יז. דיון רחב בעיקרון זה ראה במאמרו של חנן אריאל, "תחבורה ציבורית – חובה הלכתית ומוסרית", צהר טו (תשס"ג) עמ' 15–22; וראו גם במאמרו של הרב ד"ר מרדכי הלפרין "דרכו של הגרש"ז אויערבך זצ"ל בהלכות רפואה ופיקוח נפש" עמ' 200–201 ובפרט הערה 18 שם. לפיכך, כשיש חשש סכנה לציבור, אין סומכים על ההסתברות הנמוכה לסכנה, ומתייחסים לספק כאל מציאות וודאית.

בדרך ארוכה, שנוסעים בה מעטים, או שמרובים לאורכה דרכי עפר, יערות ופרדסים, וקל לרדת מן הדרך אליהם, יש להחמיר בחשש ייחוד. לפיכך, נכון לעלות על רכב בדרכים כאלה, שניים או שלושה ביחד, שמא ירד הנהג לדרך צדדית, וגם כשהחשש נראה רחוק - הסכנה קיימת. לכל אדם יש חזקת כשרות בדרך כלל, אלא אם ידוע אחרת, אולם לעניין זה (של 'הטרדה מינית', וגם של אונס), אין חזקת כשרות מועילה, גם לא היות הנהג שומר מצוות, כי "אין אפוטרופוס לעריות", ומקרים רבים קרו וקורים דווקא עם אנשים מוכרים וקרובים. רק אם הנהג חושש מן הנוסעת (בגלל מעמדו או מעמדה), או ממשפחתה (כגון, שהוא תלוי בהם או כפוף להם), או מאנשים שיראו אותו, יש מקום להקל.

בכל מקרה, מבקשי דרך צריכים לקחת איתם מכשיר טלפון נייד. למרבה הצער, יש סכנה יתרה לנשים, ובמיוחד לנשים ולבחורות צעירות בדרכים (וגם במקומות סגורים בכלל, כשגבר שולט במצב), וראוי להן לנסוע בתחבורה ציבורית, או בחבורה של שלוש ויותר. ראוי להורים להקפיד על כך, בפרט כל עוד ילדיהם סמוכים על שולחנם.

סעיף ח – דאגת הורים ומשפחה

צעירים וצעירות צריכים לקחת בחשבון את דאגת משפחתם, ובמיוחד את דאגת הוריהם, שאסור להם לצערם, ואסור להם לזלזל בסכנה, ולהעמיד את הוריהם בפני עובדות מוגמרות. יש לזכור כי בכל מקרה של הסתבכות, הורים ומשפחות נאלצים לשלם הון תועפות, לוותר על ימים רבים של עבודה, ולהיכנס ללחץ נפשי כבד, כדי להציל ולחלץ צעירים, שמזלזלים בסכנות ואינם נזהרים. מצד הדין, יש מקרים בהם צעירים מסתבכים יהיו חייבים לעבוד ולהחזיר להוריהם חובות כספיים, שהם גרמו להם, בחוסר זהירות ובסכנה צפויה.

סימן י"ב

מכשולי דרכים

סעיף א – חובות היחיד והציבור

שנו חכמים במשנה (מועד-קטן פ"א מ"א):

"...ומתקנין את קלקולי המים שברשות הרבים [בחול המועד, וכל שכן בחול],

וחוטטין אותן (=מנקים מסחף), ומתקנין את הדרכים ואת הרחובות (=כיכרות

רחבים), ואת מקוות המים, ועושין כל צורכי הרבים¹⁰³..."

והוסיפו בגמרא (מועד קטן ה"ע"א):

"ומניין שאם לא יצאו (=שליחי ציבור ומנהיגיו) ועשו כל אלו, שכל דמים שנשפכו

[בגלל מכשולי דרכים או העדר מקור מים זמין], מעלה עליהם הכתוב כאילו הם שפכו –

תלמוד לומר [בפרשת ערי מקלט]: "ולא ישפך דם נקי בקרב ארצך, אשר ה' א-להיך נתן לך

נחלה – והיה עליך דמים" (דברים י"ט י).

וכתב הרמב"ם בספר המצוות¹⁰⁴ (מצוות עשה קפ"ד):

"שציונו להסיר המכשולים והסכנות מכל מושבותינו – וזה שנבנה כותל (=מעקה)

סביב הגג, וסביב הבורות והשיחין, והדומה להם, כדי שלא יפול המסתכן מהם, או בהם;

וכן כל המקומות המסוכנים [הפסוק]; "...ועשית מעקה לגגך – ולא תשים דמים בביתך, כי

יפל הנפל ממנו" (דברים כ"ב ח).

ועוד כתב הרמב"ם בספר המצוות¹⁰⁵ (מצוות לא-תעשה רצ"ח):

"הזהירנו מהניח המוקשים והמכשולות בארצנו ובבתינו, כדי שלא ימותו בהם בני

אדם, והוא... [הפסוק]: "...ולא תשים דמים בביתך..." ולשון ספרי: "ועשית מעקה, זו מצוות

עשה – ולא תשים דמים, זו מצוות לא-תעשה".

ברור, אם כן, שמעקה לגג (שנזכר בתורה) הוא רק דוגמא, והציווי הוא להתקין

מעקה לגג, ולהיזהר מלשים מכשולים מסוכנים בכל מקום, יחד עם הציווי לבנות ערי

¹⁰³ ונפסקה הלכה זו ברמב"ם הל' שביתת יום-טוב, פ"ז ה"י; שולחן-ערוך, אורח-חיים סימן תקמ"ד. וכן כתב הרמב"ם בהלכות רוצח ושמירת נפש פרק י"א-ד.

¹⁰⁴ אחרי מצוות ערי מקלט – קפ"ב וקפ"ג; וראה מה שכתב הרב שלמה גורן בספרו 'משיב מלחמה' כרך א', עמ' לג-לח, שפסוקי מעקה בתורה הם אזהרה ליחיד, ופסוקי ערי מקלט הם אזהרה לציבור ולמנהיגיו, ולכן סוגיית הגמרא (מועד-קטן דף ה' עמוד א), שעוסקת באחריות המנהיגים, מזכירה את הפסוק בערי מקלט; והפוסקים שהזכירו יחד את פסוקי שתי הפרשיות התכוונו לחבר בין אחריות היחיד לאחריות מנהיגי הציבור.

¹⁰⁵ אחרי (רצ"ז) האזהרה שלא "להתרשל בהצלת נפש" (=לא תעמד על דם רַעַך); ולפני (רצ"ט) אזהרת "ולפני עֵצֶר לא תתן מִכְשָׁל".

מקלט ולהכין הדרכים עם שלטים אליהן¹⁰⁶, מפני חשש מדם נקי, חל גם על היחיד וגם על הציבור ומנהיגיו, גם בבית ובחצר, וגם בכל מקום ציבורי.

סעיף ב – חובת סילוק המכשול

כשם שיש איסור של 'גרימת דמים' להניח מכשול בכל מקום, ובכלל זה בדרכים ובכל מקום ציבורי, כך יש חובה לסלק מכשולים כאלה¹⁰⁷, בכל מקום שהם נמצאים.

סעיף ג – שותפות באחריות

מי שרואה מכשול בדרך, או בכל מקום ציבורי, ואינו מסלקו, נעשה שותף לאחריות¹⁰⁸ – "כי יפל הנפל ממנו" (דברים כ"ב ח).

סעיף ד – חובת הודעה לרשויות – ואחריות

אם אין היחיד יכול לסלק מכשול, חובה עליו על כל פנים, להודיע מייד על כך, לרשויות הממונות על כך. כל פקיד או איש ציבור (וגם השר האחראי), שנודע לו על מכשול בדרך (או בכל מקום ציבורי), ולא פעל מיד לסלקו, נעשה גם הוא שותף לאחריות, ועובר עברה¹⁰⁹.

סעיף ה – איסור לגרום נזק או חבלה

אסור לגרום נזק או חבלה לאדם ולבהמה ולרכוש¹¹⁰ [בין השאר] על ידי מכשולי דרכים, גם אם אין בהם כדי לסכן חיים. איסור זה, אפשר ללמוד אותו מפשוטו של מקרא – "ולפני עור לא תתן מכשל" (ויקרא י"ט יד)¹¹¹, בתוספת הקללה – "ארור משגה עור בדרך" (דברים כ"ז יח); ואפשר ללמודו מן האיסור הכללי להזיק, שהוא כעין תולדה לאיסורי גנבה וגזלה,

¹⁰⁶ כפי שנאמר בתורה (דברים י"ט ג): "תכין לך הדרך...", ודרשו בספרי (שופטים - ק"פ), שצריך להכין סרטיאות (=דרכים כבושות) מפולשות, ועוד נאמר בגמרא (מכות י ע"א-ע"ב): "תניא, רבי אליעזר בן יעקב אומר – 'מקלט' היה כתוב על פרשת דרכים, כדי שיכיר הרוצח ויפנה לשם. אמר רב כהנא, מאי קרא? (=מאיזה פסוק למדו זאת) – 'תכין לך הדרך' – עשה הכנה לדרך.

מכאן יש ללמוד גם על חובת הציבור ומנהיגיו להכין שלטים ותמרורים בדרכים כדי למנוע ולצמצם סכנות, ועל כך נאמר שם בגמרא (מכות י ע"ב): "רב חמא בר חנינא פתח... 'טוב וישר ה', על כן יורה חטאים בדרך' (תהלים כ"ה ח) – אם לחטאים יורה [דרך לעיר מקלט], קל וחומר לצדיקים".

¹⁰⁷ כלשון הרמב"ם במצוות עשה קפ"ד, שהובאה לעיל.

¹⁰⁸ כלשון התורה (שמות כ"א לג), שאי כיסוי בור על-ידי בעליו נחשבת כחפירתו, וראו דיני בור ברשות הרבים, שיובאו להלן, סעיף ו.

¹⁰⁹ כלשון הגמרא (מועד-קטן ה ע"א), שהובאה לעיל, ואותו העיקרון בפרשת עגלה ערופה (דברים כ"א ז), שהזקנים רוחצים ידיהם מאחריות עקיפה, ראו רש"י שם.

¹¹⁰ לכאורה יש בתורה רק איסורי גנבה וגזלה ודומיהם, ועל חבלות ונזיקין יש רק חיובי תשלום, ואין איסור מוסרי-עקרוני. אולם, הסבר כזה איננו אפשרי, שכן העיקרון ההלכתי קובע, שאין בתורה עונש בלי אזהרה (=איסור), וראו שו"ע חושן משפט, תחילת סימן שע"ח.

¹¹¹ כפירוש הרלב"ג לפסוק, וכן כתב ר' מאיר שמחה מדוינסק בפירושו 'משך חכמה' לפסוק. וכך פסק הרב משה פיינשטיין, בשו"ת אגרות משה, חלק א', יורה דעה, סימן ג'.

כפי שכתב הטור בראש הלכות נזיקין: "כשם שאסור לגנוב ולגזול ממון חברו, כך אסור להזיק ממון שלו..."¹¹², וגם גרמא בנזיקין אסור¹¹³, ואפילו קוצץ נטיעותיו שלו, אסור משום "לא תשחית"¹¹⁴.

סעיף ו – חייב נזקי בור ברשות הרבים

מכשולי דרכים, שאין בהם כדי לגרום סכנת חיים¹¹⁵, יש להם דיני 'בור ברשות הרבים'¹¹⁶, שהחופר אותו חייב בנזקי אדם ובהמה, לשלם נזק שלם, וגם אם נחפר מאליו ברשותו, או באחריותו, וכלשון הרמב"ם¹¹⁷ – "הואיל והוא חייב למלאותו או לכסותו ולא עשה, הרי זה חייב בנזקיו"; ולא דווקא בור, אלא גם שוחה – חריץ ומערה¹¹⁸, וכן תלולית¹¹⁹, וגם אבנים וסכנים, ואפילו ערמות קש ותבן, כולם נחשבים כמו 'בור', וכך כתב הרמב"ם: "...וכל המניח תקלה, הרי זה תולדת הבור, ואם הוזק בה אדם או בהמה, משלם זה שהניח התקלה נזק שלם..."¹²⁰.

סעיף ז – המניח את הכד (=מטען)

מי שמניח מטען ברשות הרבים¹²¹, או עוצר את רכבו¹²² לזמן קצר או ארוך, או שרכבו

¹¹² לשון הטור, חושן-משפט, תחילת סימן שע"ח.

¹¹³ כך אמר רב טובי בר מתנה: זאת אומרת, גרמא בנזיקין אסור" (בבא בתרא כב ע"ב–כג ע"א), ובכך הסביר את דין המשנה שם: "מרחיקין את הסולם מן השוכן ארבע אמות כדי שלא תקפוץ הנמייה" – ומדובר שם בגרימת נזק על-ידי מעשה שלו.

¹¹⁴ משנה בבא-קמא סוף פרק ח', וברש"י שם, בבא-קמא צ ע"ב; ואיסור "לא תשחית את עצה" (דברים כ' יט) הורחב מעצי פרי במלחמה, לכל דבר בעל ערך, וכלשון הרמב"ם: "ולא האילנות בלבד, אלא כל המשבר כלים, וקורע בגדים, והורס בניין, וסותם מעיין, ומאבד מאכלות דרך השחתה, עובר בלא תשחית" (הלכות מלכים פרק ו'י).

¹¹⁵ מלשון התורה (שמות כ"א לג): "וכי יפתח איש בור או כי יכרה איש בר ולא יכסנו, ונפל שמה שור או חמור", למדו חז"ל בגמרא (בבא-קמא כח ע"ב, נג ע"ב): "שור ולא אדם, חמור ולא כלים" – ומבואר ש, שזהו רק לעניין מיתה, אבל לנזיקין – "אדם חייב וכלים פטורין", כלומר, בעל הבור חייב בנזקי אדם, אבל לא במות האדם (רמב"ם, הלכות נזקי ממון פרק י"ג-א). ואולם, מכל המקורות שראינו לעיל ברור, שבמקרה של סכנת דמים, לא מדובר רק בנזיקין ובחיוב תשלומין, אלא בדין חמור יותר, ולכן גם העונש בבית דין (או על-פי החוק) יהיה חמור יותר בגרימת מוות, במכשול שיש בו 'דמים', והוא חורג בברור מדיני בור.

¹¹⁶ וכן אם חפר ברשותו, ופתחו ברשות הרבים, או ברשות חברו, וכד', רמב"ם, הל' נזקי ממון, פרק י"ב-ב.

¹¹⁷ שם פרק י"ב-ג, וכן שם הל' ח – "המוסר בורו לשומר, השומר חייב בנזקיו".

¹¹⁸ שם פרק י"ב-י.

¹¹⁹ שם פרק י"ב-טו.

¹²⁰ שם פרק י"ג-ב וג.

¹²¹ "המניח את הכד ברשות הרבים, ובא אחר ונתקל בה..." , בבא-קמא כז ע"א עד כט ע"ב. רמב"ם הל' נזקי ממון פרק י"ג-ה (ואילך).

¹²² כפי שהוכחנו לעיל בסימן א' מתשובת הרא"ש, אדם הרוכב על סוס, או הנוהג ברכב והזיק, הוא אדם המזיק בגופו, למרות העובדה שהנזק נעשה באמצעות הרכב. זה נכון בהחלט, כל עוד אדם נוהג ברכב. אולם, ברגע שהרכב נעצר ועומד, או שהוא רכב אוטונומי הנוסע באופן טוטומטי, הוא הופך לבור ברשות הרבים, בין אם "נחפר ברצון", כלומר,

נתקע, חייב להציב סימון בולט וזוהר¹²³, כדי שלא ייכשל בו לא אדם ולא רכב. אם לא סימן, ונתקל אדם במטענו, או רכב ברכבו, בעל המטען המונח, או הרכב העומד (או התקוע), נושא בכל האחריות לנזקי אדם¹²⁴ – "לפי שאין דרך בני אדם להתבונן בדרך כשהן מהלכין"¹²⁵. אבל אם הציב סימון בולט וזוהר כנדרש, הוא פטור מאחריות, והנתקל חייב¹²⁶ – "מפני שהיה לו להסתכל".

סעיף ח – מטען שנשבר או כתם שמן

מי שנשבר מטענו ברשות הרבים¹²⁷, או נשפך ממנו שמן, או כל נזל שאפשר להחליק בו (אפילו מים)¹²⁸, וניזוקו אנשים, הרי הוא פטור מאחריות, מפני שזהו אונס¹²⁹. אולם, אם יכול היה¹³⁰ לסלק את השברים, ולשפוך חול על השמן, ולספוג את הנזל באדמה, ולא עשה כן, הרי הוא נושא באחריות¹³¹. מי שעובר שם ורואה חייב גם הוא לפנות ולשפוך חול, או להזעיק את המשטרה, וחובה לעשות כך גם בשבת, מפני שסכנת נזק לרבים קרובה

עצר מיוזמתו, ובין אם "נחפר באונס", כלומר, נתקע עם הרכב בלי יכולת להניעו.

¹²³ כדי שייראה היטב, גם בלילה.

¹²⁴ וכמובן לנזקי בהמה ולמותה, אך לא לנזקי כלים (=רכוש), ראו לעיל הערה 13, וראו רמב"ם הלכות נזקי ממון פרק י"ג-א,ב.

¹²⁵ לשון רמב"ם הל' נזקי ממון, פרק י"ג-ה, על-פי הגמרא בבא-קמא כז ע"ב.

¹²⁶ לשון הרמב"ם הל' נזקי ממון, פרק י"ג-ו, ושם מדובר במקרה, ש"הניח את הכד במקום שיש לו רשות להניחה", כמו בפינה של הגיתות. ושם בפרק י"ג-י נאמר: "ואם הזהירו זה את זה, כולם פטורים". הסימון הבולט מעביר אם כן את האחריות אל הנתקל.

¹²⁷ לשון הרמב"ם בהל' נזקי ממון, פרק י"ג-ז: "נשברה כדו ברשות הרבים והוחלק אחד במים או שלקה בחרסיה – פטור מדיני אדם, לפי שהוא אונס, וחייב דיניי שמים, מפני שלא סילק את החרסים".

¹²⁸ המשנה והגמרא, וכמובן הרמב"ם והפוסקים מדברים על החלקה במים. אמנם במצב רוב הכבישים והדרכים כיום, מים שנשפכו ממכל על דרך, לא יגרמו להחלקה בדרך כלל, והסכנה הגדולה היותר היא משפיכת שמן או דלק וכד'. אולם, במקום שמים עלולים לגרום להחלקה, אין כמובן הבדל בין שמן ומים.

¹²⁹ בגמרא בבא-קמא כז ע"א מובאת מחלוקת אם "נתקל פושע הוא", או אם נתקל איננו פושע, ופסק הרמב"ם שנתקל הוא אונס; וכתב 'מגיד-משנה' על הרמב"ם (פי"ג-ז), שאם הוא שבר את הכד בכוונה, ודאי חייב. ואם התכוון בעל המטען לאסוף את השברים, כי יש להם ערך עבורו, חייב בנזקי בור, מפני שהם ברשותו, כפי שכתב הרמב"ם (פי"ג-ז).

¹³⁰ בהמשך כתב הרמב"ם, שאם אדם שנפל, לא הזהיר, הוא פטור, "מפני שהוא טרוד בנפשו". מכאן, שאם בעל המטען מבוהל על עצמו, אין זה נקרא שהוא יכול לפנות ולסלק. אבל אם הוא בסדר, ויכול לפנות ולסלק – מתחייב באחריות.

¹³¹ כתבתי "נושא באחריות", בלשון כללית, לפי שיש כאן שלושה מצבים אפשריים: א. בעל המטען מבוהל על רכשו שנשבר, ואיננו מפנה; ב. לא נראה לבעל המטען שיש סכנה בשברים או בנוזל; ג. בעל המטען מתעלם מן הסכנה, ומפקיר את השברים מתוך זלזול והתנשאות. נראה לי ברור, שפסק הגמרא (בבא-קמא כז ע"א), שפטור מדיני אדם וחייב דיניי שמים, לא חל על המקרה האחרון, שהוא פושע, כמו כל חופר בור ברשות הרבים, וספק אם הוא חל על המקרה הראשון שהוא קרוב לאונס. החיוב דיניי שמים, פירושו המעשי, שאם הוא רוצה לחזור בתשובה ותהיה לו כפרה, עליו לשלם.

סעיף ט – תאונה

אדם הנוהג ברכב דינו כאדם המזיק בגופו¹³³, כפי שבארנו בסימן א', לעיל. אולם ברגע שהרכב נעצר או נתקע, או כשאדם נתקל ונפל, הוא הופך למכשול¹³⁴, ואפשר שיתחייב בנזקי אדם אחר אם ייתקל בו. אם הראשון פשע בעצירתו¹³⁵, או שיכול היה לפנות את הדרך אחר כך, ולא פינה¹³⁶, הראשון חייב בנזקי שני¹³⁷. אם הראשון נתקל או נתקע באונס (או שהזהיר באיתות¹³⁸, או בקול) ואילו השני לא שמר מרחק¹³⁹ – הראשון פטור

¹³² נאמר בגמרא (שבת מב ע"א): "מכבין גחלת של מתכת ברשות הרבים [בשבת], בשביל שלא יזקו בה רבים, אבל לא גחלת של עץ". לפי דעת הגאונים (רב שמעון קיירא מחבר 'הלכות גדולות', לפני כ-1270 שנה, בפרק כ"ד של 'הלכות גדולות', רב האי גאון, שדבריו נזכרו בחידושי הרשב"א לסוגיא, ורבנו חננאל בפירושו לסוגיא), מדובר גם במקום שהכיבוי אסור מן התורה, מפני "דנזקא דרבים, כסכנת נפשות חשיב לך" (=שנזק של רבים נחשב לנו כסכנת נפשות), וההבדל בין גחלת של עץ ושל מתכת הוא בזה, שהרבים יודעים להיזהר בגחלת של עץ, כי רואים אותה אדומה, ובגחלת של מתכת אין יודעים להיזהר. וראה הסברו של הרב שאול ישראלי (קובץ 'מקובצי תורה שבע"פ בהוצאת מוסד הרב קוק), שהמקור לפסיקה זו הוא במלחמת הרשות, שסיבותיה כלכליות, ואף-על-פי-כן התיירו בה חילול שבת גמור אחרי שכבר פרצה, ולא אסרו מלחמה כזאת, כי נזקי הציבור נחשבים כפיקוח נפש גמור, וראו עוד בבטאון 'תחומין' כרך ב' עמ' 70 ביחס לדיני שבת במשטרה. אמנם, לדעת הרמב"ן, הרשב"א והר"ן, מותר רק כיבוי שאסור מדרבנן, וכל כיבוי שאינו מכון לעשיית פחם, הוא מדרבנן, לפי רוב הפוסקים, מפני שהוא 'מלאכה שאינה צריכה לגופה', ולדעת הרמב"ם, שאוסר כל 'מלאכה שאינה צריכה לגופה' מן התורה (הלכות שבת פ"א-ז), אסור כיבוי של עץ מפני שהוא מן התורה. לכן כתב ר' יוסף קארו בשולחן ערוך (אורח חיים סימן של"ד סעיף כז): "גחלת המונחת במקום שרבים ניזוקים בה – יכול לכבותה [בשבת], בין אם היא של מתכת, בין אם היא של עץ, והרמב"ם אוסר בשל עץ", וכתב "יכול לכבות" מפני שצריך לראות בשטח אם יש באמת סכנה לרבים, ואם אפשר אולי לסלקה לצד, או לכבות על-ידי גוי שאינו מחוייב במצוות, כפי שהסבירו אחרונים, וכך פסק בשולחן ערוך (אורח חיים סימן ש"ח סעיף יח), ביחס לטלטול קוץ ברשות הרבים, שמותר בטלטול שאסור מדרבנן, כגון ב'כרמלית', שאיננה רשות רבים מן התורה. ועיין עוד בערובין קד ע"א, שפיזור מלח וחול למניעת החלקה נחשב לאיסור מדרבנן בשבת, מפני שזה כמו יישור שטח (=השוואת גומות) לעומת פיזור תבן וקש בשטח מוצף, שמותר לגמרי. ויש לעיין בכבישים שלנו, שמא אין בפיזור מלח וחול שום איסור של יישור שטח, כי אין ממלאים חורים שבכביש בדרך זו כלל, וברור שהחול או המלח ינוקו מן הכביש אחרי שסיפגו את השמן, או את המים. מכל מקום ברור, שבחפירה להבאת חול וכד', יש איסור מדרבנן, וכן בטלטול מלח וכד'. וראו דברי ר' שלמה זלמן אוירבך (שולחן שלמה סימן ש"ח-נא), שהסביר מדוע לא חייבו חז"ל לעמוד ליד הגחלת ולהזהיר עוברים ושבים במקום לכבות, שאין זו דרך בני אדם שהולכים בדרך, וברור מראש שלא יעשו כך, ואפילו בסוף השבת.

¹³³ כתשובת הרא"ש, כלל ק"א סימן ה', שהובאה לעיל בתחילת הלכות דרכים (סימן א').

¹³⁴ כדן "שני קדרים, שהיו מהלכין זה אחר זה, ונתקל הראשון ונפל, ונתקל השני בראשון – הראשון חייב בנזקי שני" (משנה בבא-קמא לא ע"א, ורמב"ם הל' נזקי ממון, פרק י"ג הלכות ח, ט, יא).

¹³⁵ בגמרא בבא-קמא לא-לב דנו מתי נחשב הראשון לפושע, ואחת הדוגמאות היא עצירת פתאום של בעל קורה עם חבית.

¹³⁶ בלשון הגמרא שם, שהיה לו "לעמוד ולא עמד", ובלשון הרמב"ם (י"ג-ח): "שאף-על-פי שהוא אנוס בשעת נפילה, אינו אנוס בחיותו מוטל בדרך, והרי הוא יכול לעמוד (=לקום), ואם לא היה לו [יכולת] לעמוד – פטור".

¹³⁷ כדן המשנה, בבא-קמא לא ע"א, וכפסק הרמב"ם שם י"ג-ח.

¹³⁸ לשון הרמב"ם שם, י"ג-י: "ואם הזהירו זה את זה, כולם פטורים", על-פי הגמרא שם, לא ע"א ולב ע"א.

¹³⁹ דין זה עולה מלשון המשנה, בבא-קמא לא ע"ב: "זה בא בחביתו, וזה בא בקורתו – נשברה כדו של זה בקורתו של

והשני חייב¹⁴⁰. אם שניהם נתקלו באונס, או שהזהירו זה את זה¹⁴¹, שניהם פטורים.

סעיף י – תאונת שרשרת

אנשים או כלי רכב שפגעו זה בזה בשרשרת¹⁴² (ובמקרים שנזכרו לעיל בסעיף ט) – הראשון חייב¹⁴³ בנזקי (גוף) השני, אולם השני חייב בנזקי (גוף) השלישי (וכן הלאה), רק אם הוזק בגופו של השני, ולא במטענו או ברכבו, שהם בור שנכרה בעקיפין על-ידי הראשון. אם הזהירו זה את זה – כולם פטורים¹⁴⁴.

סעיף יא – מכשול אדם או רכב, לרוחב הדרך

אדם שנפל, או רכב שנתקע, או שנעצר – לרוחב הדרך, ונתקלו בו אנשים או כלי רכב וניזוקו בגופם – הוא חייב בנזקי כולם¹⁴⁵ אם פשע בעצירתו, או אם יכול היה לקום ולפנות את הדרך (אחר כך) ולא פינה.

סעיף יב – מכשולים ברשות ושלא ברשות

אסור להוציא לרשות הרבים שאריות פסולת¹⁴⁶, אבנים, אשפה ונזלים לסוגיהם. אולם, גם מי שעושה ברשות הרבים פעולה מותרת כחוק, שיוצרת מכשול, כגון שפיכת מים, בנייה ותיקונים של רשות ציבורית, או של מי שקיבל היתר – אף על פי כן, חייב בנזקי (גוף) אדם, אם נתקל אחר והוזק במכשול, וגם אם הפקיר את חומרי המכשול, אין זה מועיל¹⁴⁷, ובעל

זה – פטור – שלזה רשות להלך, ולזה רשות להלך". ברור, שאין רשות למי שאינו שומר מרחק, כחוק; וכך משתמע שם בהמשך המשנה: "ואם עמד (=עצר פתאום) בעל קורה – חייב", ובשאר המקרים שם, וראה שו"ע חושן משפט סימן שע"ט, שהעוצר באופן פתאומי, אם יכול להזהיר בעוד מועד ולא הזהיר – חייב, ובימינו, האיתות האחורי ברכב מזהיר בכל עצירה (אם הוא תקין), ולכן חייב הפוגע אם לא שמר מרחק, שאילו שמר, היה מספיק לעצור לפי האיתות.¹⁴⁰ במקרה כזה, השני יתחייב כאדם המזיק, ולא כדין ברור, שהרי פגע בראשון באשמתו, ולכן יתחייב בכל הנזקים, וגם בנזקי רכוש (=כלים).

¹⁴¹ בבא-קמא לא ע"א, רמב"ם שם י"ג-י.

¹⁴² לשון הרמב"ם שם (י"ג-י): "הקדרין והזגגין וכיוצא בהן, שהיו מהלכין זה אחר זה, ונתקל הראשון ונפל, ונתקל השני בראשון, והשלישי בשני – וכל אחד מהן יש לו לעמוד ולא עמד – הראשון חייב בנזקי גופו של שני... והשני חייב בנזקי גופו של שלישי, אם הוזק בגופו של שני; אבל אם הוזק במשאו של שני – פטור, שהרי אומר לו השני: בור זה שהוא משאי, אין אני הכורה אותו, שהרי הראשון הפיל השני עם משאו".

¹⁴³ זאת בהנחה ש'הבור', כלומר, האדם או הרכב, הם עדיין ברשותו של הראשון, שנפל או נתקע. במקרה שגורם הנזק (=הבור) הוא מטען שנתרסק והוא הפקר, הראשון פטור, וראה השגת הראב"ד על הרמב"ם שם (י"ג-י), וראו סעיף ח, לעיל.

¹⁴⁴ לשון הרמב"ם בסוף ההלכה (י"ג-י).

¹⁴⁵ לשון הרמב"ם שם (י"ג-יא): "נפל הראשון והיה מוטל לרוחב הדרך, ונתקל אחד בראשו, ואחד ברגליו, ואחד בבטנו – הרי הוא חייב בנזקי כולם, הואיל והיה לו לעמוד ולא עמד".

¹⁴⁶ רמב"ם הל' נזקי ממון, פרק י"ג-יד, טז.

¹⁴⁷ רמב"ם הל' נזקי ממון, פרק י"ג-יד, טז, על פי הגמרא, בבא קמא ל ע"א.

המכשול (=הבור) חייב באחריות לנזיקין – ולכן, חובתו על פי ההלכה, להזהיר בשילוט ברור, ובאיתות זוהר, וגם לגדר ולכסות.

סעיף יג – מפולת

קיר או עץ שנפלו, והבעלים חוייבו לסלקם בתוך זמן קצוב – בתוך הזמן אינם חייבים בנזקים, ואם עבר הזמן חייבים¹⁴⁸.

סעיף יד – מנהג המדינה בחיובי נזיקין

בדיני ממונות, ובפרט בדיני תעבורה, קובע מנהג המדינה את ההסכמה הכללית גם שלא כדין תורה¹⁴⁹. לפיכך, חיובי הנזיקין ייקבעו לפי החוק, ועל פי כללי הביטוח הנוהג. אף על פי כן, יש להם לברר מהו החיוב על פי ההלכה, משתי סיבות: א. בית משפט לתעבורה יוכל לקבוע אחריות על פי ההלכה, במצבים, שאין בהם קביעה ברורה של החוק או של הביטוח. ב. תשלום מצד החייב על פי דין תורה, מהווה גם כפרה¹⁵⁰, וראוי לו לחייב לשלם לפני משורת הדין, מה שנתחייב על-פי ההלכה, כדי שיתכפר לו, בפרט, אם הניזוק לא יקבל מן הביטוח, או יקבל פחות (וראו לעיל סימן א', בדיני כפרה).

סעיף טו – מידת חסידות

חסידים הראשונים¹⁵¹ היו נוטלים אחריות על עצמם למנוע מראש כל מצב, שבו יינזק אדם במכשול, שעלול להיווצר בגללם, אפילו בעקיפין, ובחשש רחוק.

¹⁴⁸ רמב"ם הל' נזקי ממון, פרק י"ג-ט, על פי הגמרא, בבא קמא ו' ע"ב, ק"ז ע"ב.

¹⁴⁹ בתנאי, שאין החוק או ההסכמה מכוונים באופן עקרוני נגד דין תורה, וראו מה שכתבתי בעניין זה במאמרי 'משטר דמוקרטי על פי התורה – משטר רצוי ומגבלותיו', בתוך: דרך ארץ, דת ומדינה (ע' ברהולץ עורך, ירושלים התשס"ב-2001), עמ' 333-334; נערך מחדש לספר: דברים ושברי דברים (א' רביצקי וי' שטרן עורכים, ירושלים תשס"ז, עמ' 106-61, ובפרט מעמ' 95); ובעריכה שונה בספרי המקור הכפול – השראה וסמכות במשנת הרב קוק פרקים יב ויג; וכן כתב בספר מאיר נתיבים (הרב רועי צבי תמיר, ירושלים תשס"ד), עמ' 20-22, ובעמ' 209-214, במכתבים של פוסקי הדור. ⁷⁴ ראו מהרש"א לסנהדרין סד ע"ב, שהסביר לפי עיקרון זה את ההלכה שאין עונשין מדין קל וחומר, וראו תוספות לפסחים לב ע"ב (ד"ה מעילה); וראה פירוש המשניות לרמב"ם, תרומות פרק ז' א.

¹⁵¹ לשון הרמב"ם, הל' נזקי ממון פרק י"ג-כב, על פי הגמרא, בבא קמא ל' ע"א: "חסידים הראשונים היו מצניעים את הקוצים ואת הזכוכית בתוך שדותיהם בעומק שלושה טפחים, כדי שלא תעלה אותם) המחרשה; ואחרים שורפים אותם באש, ואחרים משליכים אותם לים או לנהר, כדי שלא יזק בהם אדם"; ובגמרא בבא-קמא נ' ע"ב, מובא סיפור: "מעשה באדם אחד שהיה מסקל [אבנים] מרשותו לרשות הרבים, ומצאו חסיד אחד, אמר לו – ריקה (=שוטה), מפני מה אתה מסקל מרשות שאינה שלך לרשות שלך? – ליגלג עליו. לימים נצרך למכור שדהו (=מפני שירד מנכסיו), והיה מהלך באותו רשות הרבים, ונכשל באותן האבנים – אמר – יפה אמר לי אותו חסיד – מפני מה אתה מסקל מרשות שאינה שלך לרשות שלך?".

סימן י"ג:

רכב חרום (=צבא, כיבוי אש, אמבולנס ומשטרה)

והסגרה לצבא ולמשטרה

סעיף א – אחריות הנוהגים ברכב חרום

רכב חרום עסוק במצוות הצלה של הציבור¹⁵², ולכן, מותר לו לנסוע 'מעבר לחוקים הרגילים', במצבי חרום שונים. לכן האחריות הרובצת על הנוהגים בהם הרבה יותר גדולה, ועליהם להקפיד שלא לנסוע במהירות מסוכנת על גבול השליטה, ולא בצורה מסוכנת לפי תנאי הדרך, שכל אלה עלולות לגרום לאסון דווקא על ידי אלה שעסוקים בהצלה¹⁵³, ולהפוך מצווה גדולה לעבירה חמורה.

סעיף ב – תנאי הנהיגה ברכב חרום

איסור חמור ביותר חל על נהיגה ברכב חרום ללא הכשרה מתאימה, ורישיון מיוחד. במקום ובמצב שאין רשויות כלל, מותרת נהיגת חרום רק לנהג מנוסה ומיומן ביותר, שבלי ספק היו מאשרים אותו בכל מקום מסודר.

אם אין נהג כזה, אין שום היתר לסכן בעליל חיי אנשים אחרים¹⁵⁴, ברכב ומחוצה לו, בגלל הצורך

¹⁵² המשנה במסכת יומא דף פ"ג עמוד א אומרת: "וכל ספק נפשות דוחה את השבת". הגמרא בדף פ"ה מביאה שמונה הוכחות לכך שמחללים שבת בשביל פיקוח נפש. ההוכחה השמינית מובאת בשם שמואל שאומר שהסיבה היא שכתוב בתורה (ויקרא י"ח, ה): "וְשִׁמְרֶתֶם אֶת חֻקֹּתַי וְאֶת מִשְׁפָּטַי אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה אֹתָם הָאָדָם וְחַי בָּהֶם אֲנִי ה'". מסביר שמואל, שחוקות ומשפטי התורה נועדו כדי שהאדם יעשה אותם ויחיה, ולא שימות בהם. הגמרא אומרת שניתן לחלוק על כל שבע ההוכחות הראשונות אבל על האחרונה (של שמואל) לא ניתן לחלוק. רש"י מסביר, שרק מן ההוכחה האחרונה ניתן להוכיח שגם ספק פיקוח נפש דוחה את השבת, ומכל השאר ניתן ללמוד רק לגבי פיקוח נפש ודאי – רק בפסוק שמביא שמואל יש דרישה חיובית של "וחי בהם", כלומר, אם יש ספק של חיים, יש לחלל את השבת כדי להציל חיים. הגמרא (שם, בהמשך) מתארת מציאות שמחללים שבת במקרה של ספק פיקוח נפש – במקרה שנפלה מפולת על אדם, מפנים את האבנים מהמפולת בשבת, גם אם הוא ספק קבור ואולי הצליח להימלט, וגם אם הוא ספק חי ואולי כבר מת – מחללים את השבת ומפנים את האבנים.

נוסף לחשש פיקוח נפש יש ברכבי חירום גם צורך של רבים, כלומר של הציבור בכללו. הגמרא בברכות דף מ"ז עמוד ב אומרת שלצורך מצווה של רבים, ניתן להתיר עבירות מסוימות גם אם לא מדובר בפיקוח נפש. ההיתר לעבור על חלק מחוקי התנועה ברכב חירום מבוסס אם כן על צורך של רבים בנוסף לחשש פיקוח נפש. אבל היתר זה חייב להיות מוגבל כדי שלא יגרום לחשש פיקוח נפש של אנשים אחרים שנוסעים או הולכים בדרכים.

¹⁵³ הגמרא בקידושין (דף ל"ט עמוד ב) מביאה מקרה בו אבא שלח את בנו להביא לו גוזלים מהעץ. הילד עלה על סולם, שילח את האם ולקח את הגוזלים (קיים את מצוות שילוח הקן – דברים כ"ח, ו-ז: "כִּי יִקְרָא קֵן צִפּוֹר לְפָנֶיךָ בְּדֶרֶךְ בָּכָל עֵץ אוּ עַל הָאָרֶץ אֲפֻרְחִים אוּ בִיצִים וְהָאֵם רֹבֶצֶת עַל הָאֲפֻרְחִים אוּ עַל הַבִּיצִים לֹא תִקַּח הָאֵם עַל הַבָּנִים. שִׁלַּח תִּשְׁלַח אֶת הָאֵם וְאֶת הַבָּנִים תִּקַּח לָךְ לְמַעַן יִיטֵב לָךְ וְהָאֲרֶכֶת יָמִים"), ובחזרתו נפל ומת. הגמרא שואלת איך זה הגיוני? הרי במצוות כיבוד הורים כתוב בתורה (דברים ה, ט"ז): "לְמַעַן יֵאָרִיכוּ יָמֶיךָ וְלְמַעַן יִיטֵב לָךְ" ובמצוות שילוח הקן כתוב: "לְמַעַן יִיטֵב לָךְ וְהָאֲרֶכֶת יָמִים" והרי כאן הוא קיים את שניהם ומת מיד. בסופו של דבר, הגמרא אומרת שהיה מדובר בסולם רעוע, ובמקום שסכנה שכיחה אי אפשר, ולכן גם אסור, לסמוך על הנס. מכאן שהשגחה פרטית ושכר מצוה נחשבים לנס, ואי אפשר לסמוך על הנס במקום מועד לפורענות.

¹⁵⁴ רמב"ם (הלכות רוצח ושמירת נפש, פרק א הלכה יד): כל היכול להציל ולא הציל עובר על "לא תעמוד על דם רעך". ר' יוסף קארו (מחבר השולחן ערוך) בפירושו 'כסף משנה' (פירוש על הרמב"ם) מסיק שאפילו חייב אדם להכניס עצמו בספק סכנה, כשהוא בספק וחברו בסכנה ודאית. מכאן שיש חיוב להציל את מי שנמצא בסכנה, אבל הצלה זו

להציל פצוע או חולה מסוכן, או לכבות אש, לחלץ לכודים, וכד', ויש לנסוע במהירות האפשרית, לפי החוקים, והמגבלות הרגילות.

סעיף ג – סימון מיוחד

חובה לסמן רכב חרום גם באור מיוחד¹⁵⁵, וגם בצופר מיוחד. לכל רכב חרום יש סימון משלו אלא שמותר להשתמש בו רק לצורך חרום¹⁵⁶. אם אין סימון תקני, או אם נוסע להצלה ברכב רגיל, יש

לא יכולה להיעשות תוך סיכון עצמי ודאי, וקל וחומר לא תוך סיכון ודאי לאחרים (ב'כסף משנה' כתוב שחייב להיכנס לספק סכנה, אבל ברור שאסור להיכנס לסכנה ודאית). כך נפסק גם ב'שולחן ערוך הרב' (=ר') שניאור זלמן מלאדי, מייסד חסידות חב"ד לפני כמאתיים שנה) וב'ערוך השולחן' (=ר') יחיאל מיכל הלוי עפשטיין, רבה של קהילת נוברדוק בליטא לפני כמאה וחמישים שנה) חלק חושן משפט סימן תכ"ו סעיף ד'.

אולם, הרדב"ז (=ר') דוד בן שלמה אבן זמרא, נולד בספרד לפני הגירוש, היה רב במצרים, ונפטר בצפת) בשאלות ותשובות (חלק ג סימן תרכ"ז), דן במקרה בו אימו על משהו, שיחתכו לו איבר ואם הוא לא יסכים, יהרגו את חברו. הוא מכריע שאסור לו להסכים לזה, מכיוון שאסור לאדם להכניס עצמו לספק סכנה בשביל להציל משהו אחר, ומי שעושה זאת הרי הוא חסיד שוטה.

ר' משה פיינשטיין בשאלות ותשובות 'אגרות משה' (יורה דעה חלק ב' סימן קע"ד ענף ד) פסק גם הוא, שאין האדם מחויב להכניס עצמו לספק סכנה בשביל הצלת נפש חברו, אך מכל מקום רשאי (בניגוד לדעת רדב"ז שאסור לו). אבל להכניס עצמו לסכנה ודאית על מנת להציל את חברו, פשוט שאסור לו.

אבל הרדב"ז עצמו, במקום אחר (לשונות הרמב"ם אלף תקפ"ב, בסוף דבריו), הביא הסתייגות מסוימת: "אבל אם הספק נוטה יותר אל ההצלה, חייב המציל להיכנס לקצת סכנה ולהציל".

הרב יצחק זילברשטיין (אחד מפוסקי דורנו) במאמרו "עד כמה חייב אדם לסכן עצמו כדי להציל אחרים?" (אסיא מא, יא, א, ניסן תשמ"ו, עמ' 5-11), הגדיר 'קצת סכנה', לפי מידת הסכנה שאדם מוכן ליטול על עצמו ולהסתכן בה למען תועלתו הפרטית, להרווחת ממון, או למען כבודו וכדומה, משום שהוא מניח שישאר בחיים – לסיכון כזה חייב אדם להכנס גם למען הצלת חברו, גם לשיטת הרדב"ז; הגדרה זו מצמצמת את תחום המחלוקת בין ר' יוסף קארו לבין רדב"ז, ומרחיבה את ההסכמה בהגדרת החיוב להציל גם במקום סכנה.

כל הנ"ל אמור לגבי כניסה לסכנה כדי להציל משהו אחר, אבל לכל הדעות אסור להרוג אדם, אפילו הוא גוסס, כדי להציל אדם אחר; ועיין במאמרי בספר בניין אריאל (ספר זיכרון לאריאל טובי שנפטר בטרם עת, ובמותו הציל ארבעה אנשים בכך שמשפחתו תרמה את איבריו) ובאתר www.ybn.co.il, בעניין תרומת איברים כמצווה גדולה דווקא לאחר מות התורם (=מות הנשימה), ולעומת זה, יש איסור ברור לתרום איבריו של חולה בטרם נפטר מן העולם.

¹⁵⁵ כנדרש על פי החוק:

- פקודת התעבורה, סעיף 20א: רכב של צבא-הגנה לישראל או של משטרת ישראל ... חייב הוא לשאת סימן

זיהוי כפי שהורתה רשות הרישוי.

- תקנות התעבורה, סעיף 62ב: מקום שתקנות אלה מורות כי רכב יפיץ אור מהבהב או מקום שניתן היתר

לרכב להפיץ אור מהבהב, יהיה הפנס כאמור בחלק ג' בתוספת השניה וצבעו –

(1) ברכב משטרה, ברכב משטרה צבאית, ברכב הג"א וברכב צה"ל שאושר כרכב בטחון - כחול או

כחול אדום;

(א1) ברכב שיטור משולב – כחול-צהוב;

(2) באמבולנס של מגן דוד אדום, באמבולנס של צה"ל, ברכב לכיבוי אש - אדום;

(3) ברכב שאישרה רשות הרישוי כרכב בטחון - אדום ובאישור ועדה משותפת לרשות הרישוי ולאגף

התנועה במשטרת ישראל - כחול;

(4) ברכב גרירה וחילוץ, ברכב עבודה, ברכב ליווי לפי תקנה 85, ברכב שמידותיו חורגות, ברכב

המוביל מטען חורג ובכל רכב שקיבל היתר מרשות הרישוי – צהוב

¹⁵⁶ תקנות התעבורה, סעיף 95: נוהג אמבולנס של מגן דוד אדום, רכב משטרה, רכב צה"ל, רכב כיבוי אש, רכב שיטור

משולב או רכב אחר שאושר על ידי רשות הרישוי כרכב בטחון או כל הנוסע בו לא יפיץ אור מהבהב אדום, כחול,

לסמן ב'דגל' מיוחד מבד בולט שייקשר לרכב (ויסומן בצורה המוכרת בעולם)¹⁵⁷, וגם בצפירות חדות וברורות, לפי הצורך. הסימון פוטר מאחריות את הנהג, אם נגרם נזק בגלל נסיעה מהירה וחריגה, ואילו היעדר סימון מחייב את הנהג באחריות, גם באחריות מוסרית, ולעיתים גם באחריות משפטית לתשלומי נזק¹⁵⁸.

כחול-צהוב או כחול-אדום ולא ישימע אות אזעקה בסירנה, אלא אם הדבר דרוש למילוי התפקיד המוטל עליו, ובשעת מילוי תפקידו.

¹⁵⁷ בשנת ה'תשס"ו (סוף 2005) הסכימו מדינות העולם לכלול את ארגון מגן דוד אדום, בארגון הצלב האדום. עד אז היו רק שני סמלים מוכרים בעולם, הצלב האדום והסהר האדום. מאותה שנה, הוחלט לצרף סמל שלישי והוא מעוין ובתוכו מגן דוד בצבע אדום. הדבר לא התאפשר עד אז, מכיוון שבאמנת ז'נבה הוכרו רק הצלב והסהר כסימני הצלה בינלאומיים. כאמור, הוחלט לצרף מגן דוד לשניים הקודמים.

¹⁵⁸ היעדר סימון יכול לחייב את הנהג בתשלומי נזק כדין מי שפותח בור ברשות הרבים. כפי שאומרת התורה בספר שמות: "וכי יפתח איש בור או כי יכרה איש בר, ולא יכסנו, ונפל שמה שור או חמור: בעל הבור ישלם כסף ישיב לבעליו והמת יהיה לו". – אדם שהזיק ברשות הרבים ולא דאג להתריע על כך חייב. וראו לעיל הערה 11 לגבי אחריות עקיפה בסכנת נפשות.

הגמרא במסכת בבא קמא (דף כ"ט עמוד ב) אומרת, ששני דברים אינם ברשותו של אדם ועשאים הכתוב כאילו הם ברשותו, כלומר באחריותו, ואלו הם: בור ברשות הרבים (וחמץ בערב פסח מחצות היום ואילך). מכאן שחייב אדם על נזק שגרם ברשות הרבים אף שאינו ברשותו או בשליטתו.

סימון הרכב והצפירות הרי הם ככיסוי הבור. אנשים אחרים הרואים ושומעים את הסימון יודעים שעליהם להיזהר ולפנות מקום, מכיוון שרכב חירום צריך לנסוע במהירות גדולה מהמותר, ואף לעבור באור אדום. אם הרכב אינו מסומן, אנשים אחרים לא ידעו להיזהר וכתוצאה מכך, נהג החירום עלול לגרום לתאונה ויאלץ לתת את הדין.

הגמרא במסכת בבא קמא (דף ל"ב עמוד א) אומרת: "שנים שהיו מהלכים ברשות הרבים אחד רץ ואחד מהלך, או שהיו שניהם רצים והזיקו זה את זה, שניהם פטורים [מלשלם]. איסי בן יהודה אומר רץ חייב [לשלם] מפני שהוא משונה (=אין רגילות לרוץ ברשות הרבים, אלא ללכת) ומודה איסי בערב שבת בין השמשות שהוא פטור [מלשלם], מפני שרץ ברשות (=הוא ממהר לקראת שבת)". וכך נפסק ברמב"ם (הלכות חובל ומזיק פרק ו הלכה ל"ט) ובשולחן ערוך (חושן משפט סימן שע"ח סעיף ח).

ונחלקו ראשונים האם דינו של איסי בן יהודה אמור דווקא בערב שבת בין השמשות או בכל ריצה לצורך מצווה. המהרש"ל (= ר' שלמה בן יחיאל לוריא, ייסד את ישיבת לובלין, מגדולי חכמי פולין במאה ה-16) בספרו 'ים שלמה' אומר שבריצה לכל מצווה, אם הזיק, פטור מלשלם. לעומתו, ה'מרדכי' (= ר' מרדכי בן הלל אשכנזי, מגדולי אשכנז במאה ה-13, נולד בתחילת האלף החמישי למניין בריאת עולם) אומר שפטור מלשלם דווקא אם רץ בערב שבת, אבל בשאר מצוות, מכיוון שיש לו זמן והוא לא חייב לרוץ, אם הזיק חייב לשלם.

פשוט שגם לדעת ה'מרדכי', אדם שרץ (או נוסע מהר, מעבר למהירות המותרת בה רגילים לנסוע) כדי להציל משהו יהיה פטור מנזק, מכיוון שה'מרדכי' דיבר על מצוות שיש לו זמן והוא לא חייב לרוץ, ואילו בהצלה מדובר על מצווה שאין שהות וחייבים להגיע מהר ככל האפשר.

כאן מתעוררת שאלה, מדוע מי שרץ בהיתר פטור מלשלם נזק שגרם. ניתן לפרש, שברגע שהותר לו לחרוג מהמהירות המותרת, ממילא פקע ממנו חיוב של מזיק (פירוש זה מופיע בטור, חושן משפט, סימן שע"ח בשם רמ"ה). אבל ניתן גם לפרש אחרת: הפטור מתשלומי נזק פירושו, שכל שאר האנשים היו צריכים להיזהר, כי ידוע לכל, שאנשים רצים בערב שבת בין השמשות (פירוש זה מופיע בדברי ר' יהונתן מלוניל מחכמי פרובנס במאה ה-12, עלה לארץ בזקנותו), והוא מתאים לשיטת ה'מרדכי', כלומר, רק במקרה שרץ בערב שבת בין השמשות, אבל אם רץ למצווה אחרת, אנשים אחרים לא יידעו שעליהם להיזהר.

ר' רועי תמיר, בספרו 'מאיר נתיבים', מביא מקרה בו רופא החליט לנסוע אחרי אמבולנס בכדי שיוכל לעזור לצוות הרפואי. הרופא נסע במהירות מופרזת על מנת להיצמד לאמבולנס, וקיבל דו"ח משטרתי על מהירות. ר"ר תמיר נשאר בספק לגבי חיוב תשלומים במקרה כזה. לדעתי, סימון מתאים של הרכב פותר את הספק הנ"ל, ואולי גם היה מונע את הדו"ח של המשטרה.

לסיכום, מי שנוסע להציל וחרוג מהמהירות המותרת, חייב לסמן את הרכב כרכב חירום, ולהפעיל צופרים המזהירים

סעיף ד – פטור מאחריות לנזק, לעוסקים בהצלה

”כל היוצאים להציל” פטורים לפי ההלכה, מאחריות משפטית לנזקים שגרמו בדרך ההצלה, בתנאי, שנהגו על פי הכללים של העוסקים בהצלה, כדלעיל. זו היתה תקנה מיוחדת, כדי שלא יימנעו אנשים מלעסוק בהצלה¹⁵⁹.

סעיף ה – אחריות כוללת לנוהג ברכב משטרתי, או צבאי

שוטר או חייל (בדרך כלל, קצין) הנוהג ברכב משטרתי (או צבאי), נחשב לפי כללי המשטרה¹⁶⁰ (ובמצבים מסויימים, גם לפי פקודות הצבא), כאילו הוא במצב הכן לתפקיד, גם אם הוא בחופשה, או בתפקיד אחר. לפיכך, אם הוא רואה עבירת תנועה, או עבירה פלילית, הוא חייב להתערב ולהזעיק את האחראים, עד שיגיעו כוחות שתפקידם לטפל באירוע. לכן, הוא חייב לסמן מיד את עצמו ואת הרכב, באור ובצופר, כדלעיל.

כיוון, שנהגים הרואים רכב משטרה נוסע עם אור כחול מהבהב, נזהרים יותר בנהיגתם, נכון לכל שוטר הנוסע ברכב משטרה, להדליק אור כזה בכל נסיעה, כמובן, לפי הפקודות. כך הדבר גם ברכב צבאי, במקום ובמצב, שהפקודות מחייבות, או מאפשרות, נסיעה כזאת.

סעיף ו – נתיבי חרום

רכב רגיל, אסור לו לנסוע בנתיבי חרום מסומנים, אלא אם הוא שותף להצלה, וסומן כדלעיל. בשכונות וביישובים, בכבישים שיש בהם מהמורות להאטת הנסיעה, משאירים שוליים פנויים לרכבי חרום בשעת הצורך, ואין להשתמש בהם בנסיעה רגילה לעקיפת המהמורה, כדי להימנע מלהאט. עקיפה כזאת מסוכנת פעמיים – גם בגלל מניעת ההאטה, וגם בגלל התימרון החריף של הרכב, בעת העקיפה.

את שאר הנהגים, שיש כאן נסיעת חירום מעבר למהירות הרגילה.

¹⁵⁹ הגמרא במסכת בבא קמא (דף ק”ז עמוד ב) אומרת: ”רודף שהיה רודף אחר רודף, להציל, ושבר כלים בין של נרדף בין של כל אדם, פטור [מלשם], ולא מן הדין, אלא שאם אי אתה אומר כן, אין לך אדם שמציל את חברו מן הרודף”. הגמרא מדברת על אדם שרודף להרוג, ואדם שלישי רודף אחריו להציל את הנרדף, ותוך כדי ריצה שבר כלים, פטור מלשם, אבל לא מדיני נזיקין, אלא מתקנה שמאפשרת הצלה – אם לא יפטרו אותו, אנשים לא ירצו להציל אחרים הנתונים בסכנה. תקנה זו נפסקה להלכה ברמב”ם (הלכות חובל ומזיק, פרק ח’ הלכה יד) ובשולחן ערוך (חושן משפט סימן ש”פ סעיף ג).

כאן נשאלת שאלה, מדוע נאמר, שהפטור הוא לא מהדין אלא משום תקנה, הרי ראינו (בהערה הקודמת) שאם רץ לדבר מצווה, הוא פטור מתשלומי נזק, ואין לך מצווה גדולה יותר מהצלת נפשות?! בחידושי ‘אנשי שם’ (=קובץ חידושי אחרונים שאסף ר’ יוסף בן ר’ מרדכי גרשון כ”ץ מקראקא) על הלכות הר”ף (=רבי יצחק אלפסי) מובאת תשובה לשאלה זו (מפי ר’ שמואל שאטין) על פי דברי ה’מרדכי’ (בהערה הקודמת). כאמור, ה’מרדכי’ סובר שהפטור מתשלומי נזק הוא רק בערב שבת בין השמשות ולא בשאר מצוות. על כן, מצד דיני נזיקין, אין פטור מתשלומים, במקרה שהיה יכול להציל בלי לשבור את הכלים. למרות זאת פטור את היוצא להציל מתשלומי נזק על פי התקנה, כדי שאנשים ירצו להציל, ולא יחששו.

¹⁶⁰ כך שמעתי (בעל פה) מקציני משטרה, שזהו הנוהל הידוע, וכך נוהגים קציני משטרה, וגם קציני צה”ל.

סעיף ז – מי אחראי לזירת חרום, וחובת דיווח מדויק

איש המקצוע הבכיר ביותר (קצין, רופא, כבאי, וכד'), הוא האחראי לזירת חרום. כל מי שנמצא בזירה חייב לדווח לאחראי, כל מידע שיש לו, על מצבם של פצועים או לכודים, על מצבו של רכב או מבנה, על כוחות אויב, וכד'. מי שמוסר מידע לא נכון, או לא מדויק, גם אם בשוגג, עלול להיות אחראי מוסרית למותם של אנשים, חלילה, וכך הדבר גם במי שנמנע מלמסור מידע, אלא אם הוא חושש לחייו שלו¹⁶¹, אם ידווח.

אם מגיע לזירה איש מקצוע בכיר יותר¹⁶², יש להעביר דיווח מלא ומהיר, ואסור להשתוות בוויכוחים ובמאבקי סמכות, אפילו לרגע, כי חיי אדם תלויים בפעולת הצלה מהירה, שיש לה אחראי ברור. אמירה ברורה (מלווה בתעודה, אם יש), כגון, 'אני רופא בטיפול נמרץ'; 'אני קצין בכיר'; 'אני קצין קרבי בקבע/במילואים'; צריכה לפתור את שאלת הסמכות והאחריות, במהירות הרבה ביותר שאפשר.

¹⁶¹ הרמב"ם (הלכות חובל ומזיק פרק ח' הלכה ט) פוסק: "אסור למסור ישראל ביד גויים, בין בגופו בין בממונו. ואפילו היה רשע ובעל עבירות, ואפילו היה מיצר לו ומצער. וכל המוסרו ביד גויים בין בגופו בין בממונו, אין לו חלק לעולם הבא" לעומת זאת, בהלכה יא הוא פוסק: "כל המיצר לציבור ומצערם, מותר למסור ביד גויים (=להסגירו למשטרה), להכותו ולאוסרו ולקונסו". וכך נפסק בשולחן ערוך (חושן משפט סימן שפ"ח סעיף ט). הרמ"א (=ר' משה איסרליש) בחיבורו 'דרכי משה' (על הטור, חושן משפט סימן תכ"ה, כתב: "המסכן רבים... נקרא רודף, ונראה שהכל לפי צורך השעה וצורך הדבר, כי יש מלכויות שאינן מקפידות כל כך [להעניש עונש חמור]. ואם אין סכנה בדבר, לא נקרא רודף, ואין בזה אלא כפי ראות הדיינים". ר' משה סופר (=החת"ם סופר, גדול חכמי אשכנז בפרוס המאה ה-19, רב העיר פרשבורג בהונגריה, ומנהיג היהדות האורתודוקסית) בפירושו למסכת גיטין (דף ז' עמוד א, דיבור המתחיל: "בני אדם") מסביר שבמקרה של סכנה לרבים, ודאי שמותר למסור. כדברים האלה כתב לפניו הרשב"א (=ר' שלמה בן אדרת, תלמיד הרמב"ן, גדול הפוסקים בספרד במאה ה-13) בתשובות (סימן שמ"ה), שבדרך כלל דין המלכות (גם במלכויות הגויים) הוא דין אמת. מכאן שאם אדם מישראל גורם צער וסכנה לרבים, מותר למסור אותו לשלטון, ואם יישפט על פי החוק הנוהג, אין לחשוש, כדברי הרשב"א, הרמ"א והחת"ם סופר. כל זה במי שגורם צער או סכנה לרבים, שנחשב כרודף, והסגרתו למשטרה תגרום להענשתו במשפטי העמים והמלכויות. אבל, האם יש למדינת ישראל ולחוקיה מעמד דומה? רבים בעולם התורה סבורים שכך הוא הדין; ואולם, כאשר ישבנו אצל הרב אברהם כהנא שפירא זצ"ל (באחד משיעוריו במוצאי שבתות, בשנת ה'תשכ"ד) נשאלה שאלה זו על ידי אחד התלמידים, בלשון זו: חלמתי חלום, ובו נסעתי באוטובוס וראיתי תאונת דרכים. זיהיתי בדיוק מי הנהג האשם וראיתי את מספר הרכב. כשהאוטובוס עצר, ירדתי כדי להתקשר למשטרה. פתאום נעצרתי וחשבתי שבגללי ישפטו את הנהג שלא כדין תורה, ובמקום להתקשר למשטרה, התקשרתי לר' אברהם (=הרב שפירא). עד כאן החלום, עכשיו אני שואל את הרב מה היה עונה לי. הרב שפירא ענה – ברור שחייבים להתקשר למשטרה ולמסור כל מידע. שאלנו, אם מדינת דמלכותא ומדין רודף? וענה הרב שפירא – מדין מלכות ישראל, והאריך להסביר שלמדינת ישראל יש תוקף הלכתי תורני של מלכות בישראל, כפי שפסק הראי"ה קוק זצ"ל (משפט כהן, קמ"ד): "נראים הדברים, שבזמן שאין מלך, כיוון שמשפטי המלוכה הם גם כן מה שנוגע למצב הכללי של האומה, חוזרים אלה הזכויות של המשפטים ליד האומה בכללה. וביחוד נראה, שגם כל שופט שקם בישראל, דין מלך יש לו לענין כמה משפטי המלוכה, וביחוד למה שנוגע להנהגת הכלל... דלענין משפט המלוכה שנוגע להנהגת הכלל, ודאי גם שופטים מוסכמים ונשיאים כלליים – במקום מלך הם עומדים"; לפיכך, למוסדות מדינת ישראל יש תוקף שנובע מעם ישראל, שמקים את מלכות ישראל.

אבל מי שמסכן אנשים בנהיגה בדרכים, חובה להסגירו למשטרה בכל מקרה, בין אם מדובר במדינת ישראל, או בכל מקום אחר בעולם, ועל כך אין חולק (כדברי החת"ם סופר דלעיל).

¹⁶² ראו להלן בהערה 89, בדברי הרמב"ן (בספרו תורת האדם עמוד מ"א), שחייב רופא לרפא, בתנאי שאין שם בקי גדול ממנו.

מי שמוסר מידע לא נכון על יכולתו ודרגתו, בזירת חרום, עובר עבירה חמורה¹⁶³, וגם צפוי להישפט אחר כך על תוצאות שנגרמו בגלל פעולת הצלה מוטעית. לעומת זה, מי שפעל כדין, מוגן לפי ההלכה, כדלעיל, ולפי החוק, אם פעל במסגרת הסבירה, בתנאי האירוע¹⁶⁴. איש מקצוע בכיר, שמגיע למקום אירוע ורואה פעולת הצלה מהירה ויעילה, אסור לו להשהות אותה רק כדי לקבל דיווח ואחריות, ועליו לדחות את הדיווח וקבלת האחריות, לזמן ולשלב, שלא יגרום לעיכוב בהצלה. גם אם איש המקצוע הבכיר מעדיף דרך אחרת של טיפול או חילוץ, אסור לו להפסיק פעולת הצלה באמצע, אם העיכוב עצמו מסוכן, אלא אם הוא רואה לפניו טעות ברורה ומסוכנת, באופן ההצלה המתנהל.

סעיף ח – מי שאינו מיומן

מי שאינו מיומן, לא ינסה להציל, אלא יזעיק עזרה מקצועית, ויסייע לה ככל יכולתו. מי שאינו יודע להנשים בהנשמה מלאכותית, לא ינסה להנשים, וכן בחילוץ ובכל טיפול רפואי¹⁶⁵.

¹⁶³ מי שמוסר מידע לא נכון על דרגתו ומעמדו הרי הוא עובר באיסור גניבת דעת. איסור גניבת דעת נזכר בגמרא במסכת חולין (דף צ"ד עמוד א) – "אמר שמואל אסור לגנוב דעת הבריות ואפילו דעתו של עובד כוכבים" הרמב"ם בהלכות דעות (פרק ב הלכה ו) אומר: "אסור לאדם להנהיג עצמו בדברי חלקות ופיתוי. ולא יהיה אחד בפה ואחד בלב אלא תוכו כבדו, והענין שבלב הוא הדבר שבפה. ואסור לגנוב דעת הבריות ואפילו דעת הנכרי... ואפילו מילה אחת של פיתוי ושל גניבת דעת אסור, אלא שפת אמת ורוח נכון ולב טהור מכל עמל והוות". בהלכות מכירה (פרק י"ח הלכה א) הוא אומר דברים דומים: "אסור לרמות את בני אדם במקח וממכר או לגנוב את דעתם. ואחד עובד כוכבים ואחד ישראל שוים בדבר זה."

כך פוסקים גם הטור והשולחן ערוך בחלק חושן משפט, סימן רכ"ח סעיף ו. בשאלות ותשובות 'אגרות משה' (= ר' משה פיינשטיין, מגדולי הרבנים בארה"ב, נפטר בשנת ה'תשמ"ו) בחלק חושן משפט ב', סימן ל, דן בשאלה של העתקה במבחנים. על סמך סוגיית הגמרא שהבאנו הוא סובר שיש כאן איסור חמור מן התורה, של גניבה. העתקה במבחנים אינה שונה מהדין האמור כאן, ואולי אף פחות חמורה ממנה, שהרי כאן עלולה להיגרם פעולת הצלה מוטעית בעקבות המידע השגוי שמסר, והתוצאה עלולה להיות נזק וסכנה.

¹⁶⁴ ראו הערה 83 לעיל. דברים אלו מעוגנים גם בחוק - פקודת המשטרה, ה'תשל"א, סעיף 4א (תיקון מס' 19): "הוראה סבירה הדרושה באופן חיוני לשם הצלת הנפש או הרכוש או למניעת הפגיעה... לצורך הצלת הנפש או הרכוש, להיכנס לכל מקום שהכניסה אליו נדרשת באופן חיוני ולהשתמש בכוח סביר לצורך ביצוע סמכות הכניסה"

¹⁶⁵ נאמר בתלמוד הירושלמי (מסכת נדרים פרק ד' הלכה ב) שלא מן הכל זוכה אדם להתרפאות. ולכן פסק הרא"ש (=רבינו אשר בן יחיאל, מגדולי חכמי אשכנז במחצית השנייה של המאה ה-13, שעבר לספרד, וסמכותו הוכרה בכל מקום) בפירושו למסכת נדרים (פרק ד' סימן ח) שאפילו אם יש אחר שירפאנו, צריך הרופא לטפל בחולה; וכתב רמב"ן (בספרו 'תורת האדם', עמוד מ"א): "ובלבד שיהא בקי, ולא יהיה שם גדול ממנו";

מחבר שולחן ערוך בחלק יורה דעה, סימן של"ו סעיף א הסתמך על הירושלמי ועל הרמב"ן, ופסק: "נתנה התורה רשות לרופא לרפאות ומצוה היא ובכלל פיקוח נפש הוא, ואם מונע עצמו הרי זה שופך דמים, ואפילו יש לו מי שירפאנו שלא מן הכל אדם זוכה להתרפאות. ומיהו לא יתעסק ברפואה אלא אם כן הוא בקי, ולא יהא שם גדול ממנו, שאם לא כן הרי זה שופך דמים";

הרמב"ן ור' יעקב (בנו של הרא"ש) בעל הטורים (טור יורה דעה, סימן של"ו) פסקו על פי התוספתא (=מסכתות משנה נוספות למשנת ר' יהודה הנשיא; בבא קמא פרק ט' משנה ג) שאם טעה והזיק:

- אם אינו בקי, או אפילו ריפא שלא ברשות והזיק – חייב בתשלומים (בספר 'ערוך השולחן' מסביר ש'רשות' בימינו, פירושו תעודה מהמדינה, שהוא רופא מוסמך).

- אם ריפא ברשות והזיק – פטור מדיני אדם, אך כתבו הראשונים שחייב בדיני שמיים (וכתב בספר 'ערוך השולחן', שמדובר במקרה שלא בדק כראוי מחמת התרשלות, אבל אם בדק כראוי – פטור).

במקום שאין איש, ואין עזרה מקצועית קרובה, יכול לפעול גם מי שיודע מעט ממה שראה או שמע, ויעשה כמידת יכולתו¹⁶⁶, אך יחדל ברגע שיגיע מישהו שמיומן יותר.

סעיף ט – אסור להתווכח

אסור להתווכח עם אחראי בזירת חרום על מקור סמכותו, כי עצם הוויכוח עלול לסכן את הזקוקים לעזרה. בכל ערעור או תלונה, יש לפנות לממונים ולאחראים היותר בכירים, ורק אחרי תום האירוע. מי שחושב, שהאחראי טועה מאד, וגורם לסכנה נוספת או מיותרת, חייב לנסות לשכנע בדברים קצרים וברורים, ובלי לפגוע (כגון, 'יש לי ניסיון בזה, ונכון יותר לפעול כך'; 'בדרך זו יש סכנה גדולה, או נוספת'). אם ההתערבות לא מועילה, מן הראוי שלא להתעקש, שמא המתעקש טועה¹⁶⁷. מותר לצלם תמונות ולהעבירן אחר כך, להכרעת הממונים, או מוסדות הביקורת (עד מבקר המדינה, ואף למשטרה).

סעיף י – זירת חרום, שיש בה סכנה, עם מאבק פוליטי

בזירת חרום, שמתנהל בה מאבק פוליטי-הפגנתי, אך יש בה גם סכנה לחיי אדם מכל סיבה שהיא, אסור באיסור חמור לנהל ויכוחים עם האחראי לזירה, גם אם הכרעותיו נראות למעורבים בזירה

-
- אם הזיק במזיד, אפילו ריפא ברשות – כתבו הפוסקים שאף בדיני אדם חייב לשלם (פרישה (יורה דעה, סימן של"ו סעיף קטן ז) ושל"ד (יורה דעה, סימן של"ו סעיף קטן ב)).
 - אם המטופל מת בגלל טעות בטיפול (שהיא בגדר שגגה) – המטפל חייב גלות, כדיני כפרה להורג בשגגה. וראו לעיל חלק א', סימן א' סעיף ב', ובהערות 6,7 שם בנוגע לגלות ככפרה להורג בשגגה.
- וכך סיכם מחבר 'שולחן ערוך' בהמשך דבריו (יורה דעה, סימן של"ו סעיף א): "ואם ריפא שלא ברשות בית דין, וטעה והזיק, פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים, ואם המית ונודע לו ששגג, גולה על ידו".
- ¹⁶⁶ סוגיית התלמוד (בבלי) במסכת בבא קמא (דף פ"ה עמוד א) לומדת מהפסוק בספר שמות (פרק כ"א פסוק י"ט) "וַיִּרְפָּא יִרְפָּא", שניתנה הרשות לרופא לרפא (השאלה שעלתה הייתה איך רופא ירא שמיים יכול לרפא חולה, הרי כך נגזר מהשמים, ואולי אין אנו רשאים להפריע למהלך הדברים שנגזרו מן השמים?! – התשובה היא שהתורה בעצמה ציוותה על הרופא לרפא). הרמב"ן (בספרו תורת האדם, שער המיחוש ענין הסכנה) פסק שלא רק שמותר לו אלא שזוהי מצווה. הרמב"ן המשיך והסביר שכשרופא מרפא חולה, נחשב הדבר לפיקוח נפש ומותר גם לחלל שבת לשם כך. הרמב"ן אף הוסיף שאסור לרופא להתחמק בטענה שהוא לא רוצה לקחת את הסיכון שמא יטעה, ושמא יתברר שהרג נפש בשוגג, אלא הוא חייב לרפא ככל יכולתו.
- בתלמוד (בבלי) במסכת יומא דף (פ"ד עמוד ב) מדובר בפיקוח נפש, של חילוף קבורים ממפולת, ונאמר שם שהזריז משובח, והשואל (=האם מותר לחלץ בשבת?) שופך דמים, והנשאל מגונה. בתלמוד הירושלמי (יומא פרק ח הלכה ה) נאמר כל שכן על המתניאש [מלהציל]. מכאן כתבו הרמב"ן והרא"ש (בסוגיית בבא קמא הנ"ל) שיש חיוב לרפא ולהציל, ומי שאינו מרפא ומציל ככל יכולתו – הרי זה שופך דמים.

¹⁶⁷ אדם לא יכול להיות תמיד בטוח בעצמו במאת האחוזים, וצריך שתהיה לו לפחות קצת ממידת הענווה. **מי שיש לו ממידת הענווה צריך לדעת לא להתעקש כל הזמן, שמא הוא מתעקש על דברים שאינם נכונים.** וכך כתב ר' משה חיים לוצאטו (=הרמח"ל, מגדולי חכמי המוסר והקבלה באיטליה במאה ה-18, בסוף חייו עלה לארץ והתגורר בעכו) בספרו 'מסילת ישרים' (פרק כ"ב, ביאור מידת הענווה): "הנה כלל הענווה הוא, היות האדם בלתי מחשיב עצמו משום טעם שיהיה... כי בתחילה צריך שיהיה האדם עניו במחשבתו... פשוט הוא, כי אי אפשר לאדם, באיזה מדרגה שיהיה מן השלמות, שלא יהיו בו חסרונות רבים, או מצד טבעו, או מצד משפחתו וקרוביו, או מצד מקרים שקרו לו, או מצד מעשיו, שהרי "אדם אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא" (קהלת ז') – הן כל אלה מומים באדם שאין מניחים לו מקום התנשאות כלל, אפילו יהיה בעל מעלות רבות, כי כבר ענייני החסרונות האלה יספיקו להחשיכם..."

שגויות מאד, ואף מרגיזות או מסוכנות. חובה לפעול לפי הוראות האחראי¹⁶⁸, ומותר רק להזעיק אחראים בכירים יותר¹⁶⁹, או לצלם ולהגיש תלונות. כל ויכוח (במיוחד על רקע אידיאולוגי-פוליטי), שעלול לגרום סכנה לחיי מפגינים, שוטרים או חיילים, או לכל אדם אחר שנמצא בזירה, הוא בעצמו עבירה חמורה¹⁷⁰.

יתר על כן, האחראי לזירה איננו אחראי למדיניות הממונים עליו או מפקדיו¹⁷¹, כל עוד הוא פועל במסגרת תפקידו. כל ויכוח על המדיניות הכוללת צריך להתנהל במקומות המיועדים לכך, ואסור

¹⁶⁸ יש חובה לציית לשוטר או לחייל הממלאים תפקידם, וודאי שאסור לבזותם. בימי המלוכה הם היו נחשבים כשליחי המלך, ובזמן חז"ל הם היו מוגדרים כשליחי בית דין. בספר מלכים (ב, פרק א'), מסופר על שליחי אחזיה מלך ישראל, שדרשו מאליהו הנביא לרדת ולהתייצב לפני המלך. אליהו הוריד אש מן השמיים שאכלה שתי מחלקות של חמישים איש בצבא ישראל, עד שהקצין השלישי התחנן לפניו, והוא נעתר והתייצב לפני המלך. אף על פי שמדובר במאבק נגד עבודת אלילים, ונביא גם יכול לעקור דבר מן התורה בהוראת שעה (רמב"ם, הלכות יסודי התורה פרק ט' הלכות ג'ד'), רומז הכתוב לכך שה' העלה את אליהו בסערה השמימה אחרי המאורע הזה, וחמישים איש בני חיל הלכו לחפשו ולא מצאו. מכאן ברור שאין רשות למי שאינו נביא לסרב לשליחי המלך אלא אם הם מצווים עליו לעבור עבירה (רמב"ם הלכות מלכים, פרק ג' הלכה ט').

הגמרא במסכת קידושין (דף י"ב עמוד ב) מספרת ש"רב מנגיד (=מלכה) מאן דמבטל גיטא (=מי שמבטל הגט לפני שהגיע לאשתו) ... ומאן דמצער שליחא דרבנן (=מי שמצער שליח בית דין). הר"ן (בפירושו על הר"ף, דף ו עמוד ב מדפי הר"ף, דיבור המתחיל: "ההוא גברא דקדיש בשיטותא") אומר: "לשון מצער לא משמע כולי האי, אלא אפילו מבזה אותו בפני אחרים ומביישו" – מענישים אותו.

הרמב"ם (הלכות סנהדרין פרק כ"ה הלכה ה) פסק: "אסור לנהוג קלות ראש בשליח בית דין, והרי השליח נאמן כשנים לענין הנידוי [של המבזה]". וכך פסק גם השולחן ערוך (חושן משפט, סימן ח סעיף ה): "אף בשליח בית דין אסור לנהוג קלות ראש, והמצערו יש רשות לבית דין להכותו מכת מרדות, והשליח נאמן כשנים להעיד שביזהו, כדי לנדותו". [ר' יושע וולק כהן בחיבורו 'ספר מאירת עיניים' (=פירוש על השולחן ערוך) הסביר, שבית דין לא יכול להכות את המבזה אלא אם יש שני עדים שהוא ביזה את השליח. אם כן, השליח לא נאמן כשני עדים לעונש, אלא רק לעניין נידוי, שניתן לנדות המבזה על פי עדותו של שליח בית דין].

¹⁶⁹ כעין מה שמשמע מדברי הרמב"ם (הלכות ממרים פרק א' הלכה ד, ופרק ב' הלכה ב), בהכרעת ספק בהלכה על ידי בית דין גבוה יותר, או גדול בחכמה ובמניין; אלא שכאן מדובר בפנייה יזומה לא על ידי האחראי אל אלה שממונים עליו, כי אם על ידי מי שעומד שם ורואה בעיה בתפקוד האחראי בשטח; כיום, מקובל בכל תחום, שיש זכות לכל אדם לפנות ולבקש התערבות של דרג בכיר יותר, ואף להתלונן לממונים על קבילות הציבור; וכך נהוג בכל מדינה מתוקנת.

¹⁷⁰ כל דבר שגורם סכנה לבני אדם, ברשות היחיד, וגם ברשות הרבים, כלול באיסור של "ולא תשים דמים בְּבִיתְךָ כִּי יִפֹּל הַפֶּלַח מִמֶּנּוּ וְרָאוּ לְהִלֵּךְ סִימָן י"ד סעיף א, שאיסור זה חל גם ברשות הרבים.

¹⁷¹ בספר שמואל (ב, פרק כ"ד פסוק ב) אמר דוד המלך ליואב שר צבאו שילך וימנה את ישראל: "וַיֹּאמֶר הַמֶּלֶךְ אֶל יוֹאָב שֶׁר הַחֵיָל אֲשֶׁר אֵתוּ שׁוּט נָא בְּכָל שְׁבָטֵי יִשְׂרָאֵל מִדָּן וְעַד בָּאָר שָׁבַע וּפְקֹדוּ אֶת הָעָם וַיִּדְעֵתִי אֶת מִסְפַּר הָעָם: יוֹאָב עָשָׂה אֶת הַשְּׁלִיחוֹת לְמֹוֹרֶת רֹחוֹ מִפְּנֵי שְׂזוּחֵי גְזִירַת הַמֶּלֶךְ: וַיֹּאדָנִי הַמֶּלֶךְ לָמָּה חָפֵץ בְּדָבָר הַזֶּה: וַיִּחָזֶק דָּבָר הַמֶּלֶךְ אֶל יוֹאָב וְעַל שָׂרֵי הַחֵיָל וַיֵּצֵא יוֹאָב וְשָׂרֵי הַחֵיָל לִפְנֵי הַמֶּלֶךְ לִפְקֹד אֶת הָעָם אֶת יִשְׂרָאֵל."

בילקוט שמעוני (שמואל ב' פרק כ"ד, המשך רמז קס"ה) מובא דו שיח בין דוד ליואב, שבסופו יואב נאלץ לקבל את מרות המלך בניגוד לרצונו –

"ויסת את דוד ... לך מנה את ישראל ... ויאמר המלך אל יואב ... מדן ועד באר שבע..." אמר יואב: מנין שהוא לצורך אין בו חסרון, מנין שאין בו צורך יש בו חסרון, ויואב היה ראש סנהדרין יושב בשבת תחכמוני. "ויחזק דבר המלך אל יואב" – אמר לו דוד: או אתה מלך ואני שר הצבא, או אני מלך ואתה שר הצבא! כיון שראה כן [יואב] יצא שלא בטובתו. אף על פי כן, הלך לשבט גד, אמר: יודע אני שהם קשים, שמא יזרקו עלי אבנים ונמצא הדבר בטל, אף על פי כן לא סייעה אותה השעה. אחר כך הלך לו לשבט דן, אמר: יודע אני שהם עובדי אלילים, שמא תפגע השעה בעובדי אלילים. כיון שלא עמד אחד בפניו הלך לו אצל כל ישראל, ולפי שלא היה חפץ בדבר, נשתהה, דכתיב: "ויבאו מקצה תשעה חדשים ועשרים יום, מדן ועד באר שבע תשעה חדשים ועשרים יום", אלא מלמד שנשתהה."

לגרום אפילו ספק סכנה לשום אדם. גם אם המתווכח בטוח בצדקתו "לפי התורה", עליו לזכור, שיתכנו גם דעות שונות "לפי התורה", ואפשר, שהמדיניות (אפילו היא שגויה!) נקבעה לפי דעות כאלה, שקובעי המדיניות רשאים לסמוך עליהן¹⁷².

סעיף יא – חובת מסירה למשטרה (ולצבא)

חובה להתקשר למשטרה, ולרשויות הביטחון, כדי לדווח על נהג מתפרע בכביש, ואף לצלמו במידת האפשר, וכך הדבר בכל עבירת תנועה¹⁷³.

חובת הדיווח חלה בכל מדינה מתוקנת¹⁷⁴ (שאינן מוציאים בה להורג, או שולחים למחנות הסגר וריכוז, בלא משפט צדק, והשלטונות מגנים בה על יהודים, ועל נרדפים), גם בכל עבירה פלילית, או מזימה וקשר לביצוע עבירה, שאדם מישראל, עד ראייה או עד שמיעה לה, ובלבד שידייק בדיווח, לא יוסיף דבר של השערה או דמיון¹⁷⁵, וגם לא יגרע דבר. אבל אם חושש לעיוות צדק, או

¹⁷² המשנה במסכת גיטין דף י' עמוד ב' קובעת, ששטרות העולים בערכאות של גוים כשרים. בגמרא שם מובא בשם שמואל, שהסיבה היא משום "דינא דמלכותא דינא"; על כך כתב הריטב"א במסכת נדרים, שאין מי שחולק על "דינא דמלכותא דינא".

אבל ישנה מחלוקת גדולה בין חכמי ה'ראשונים' לגבי מהות ההלכה של דינא דמלכותא. לעניינו, רמב"ן (בפירושו על מסכת בבא בתרא דף נ"ד עמוד ב), רשב"א ור"ן (בפירושם על הגמרא במסכת גיטין שהבאנו) סוברים שאם המלך (וכן כל ממשלה/מדינה לגיטימית) מחוקק חוקים כדי שלא יבואו לידי מחלוקות וקטטות, וכן בדינים שבין אדם לחברו, דינו דין. וכן "אמר רבי חנינא סגן הכהנים (מסכת אבות, פרק ג' משנה ב'), הוי מתפלל בשלומה של מלכות, שאלמלא מוראה, איש את רעהו חיים ב'לעז'".

מחלוקת נוספת בעניין זה נוגעת לשאלה אם 'דינא דמלכותא דינא' אמור ביחס למלכי אומות העולם או למלכי ישראל. ר"ן ו'נמוקי יוסף' סוברים שהדין אמור במלכי אומות העולם ובישראל שנמצאים מחוץ לארץ ישראל מכיון שהארץ שייכת למלכים, והם יכולים לקבוע את החוקים. אבל ארץ ישראל איננה שייכת למלכים אלא נחלקה בשווה לכל עם ישראל (גישה זו הורחבה והוסברה בידי שרשרת פוסקים, ממשיכי רבנו תם ותלמידיו – מהר"ם מרוטנבורג, הרא"ש, ר' יצחק מווינה (אור זרוע) – ומשם היא התפשטה לספרד והובאה בידי הרא"ה, הרשב"א והר"ן). לעומתם, הרמב"ם (הלכות גזילה ואבידה פרק ה הלכה י"א), הרשב"א, המאירי (בפירושו למסכת נדרים דף כ"ח עמוד א) וה'שולחן ערוך' (חושן משפט סימן שס"ט סעיף ו) פסקו, שאין שום חילוק בין מלכי אומות העולם למלכי ישראל, ותמיד 'דינא דמלכותא דינא'.

ה'חת"ם סופר' (חושן משפט, סימן מ"ד) הסביר שהויכוח נוגע רק לחוקים שרירותיים של המלך לטובת עצמו. אבל בחוקים ומנהגים שהם לטובת המדינה, כולם מסכימים שאין הבדל בין מלכי אומות העולם למלכי ישראל. וכעין זה כתב גם מהרש"ל (ים של שלמה, גיטין א, כ"ד).

מכל האמור יוצא בבירור, שיש בסיס הלכתי מוצק לקובעי המדיניות של מדינה לגיטימית, חוץ מהוראה ישירה לאדם לעבור עבירה ('פקודה בלתי חוקית בעליל', וראו רמב"ם הלכות מלכים פרק ג' הלכה ח).

יש מקרים ומצבים בהם יכולים קובעי המדיניות לסמוך על דעה הנראית להם יותר, כאשר יש מחלוקת מנומקת בין פוסקי הלכה, וההסתמכות הזאת איננה שרירותית. ראה דברי הרמ"א בעניין שיקול דעת של דיינים (חושן משפט, סימן כ"ה סעיף ב): "ולא יאמר האדם אפסוק כמי שארצה בדבר שיש בו מחלוקת, ואם עושה כן הרי זה דין שקר, אלא אם הוא חכם גדול ויודע להכריע בראיות, הרשות בידו...".

¹⁷³ ראו לעיל הערה 85.

¹⁷⁴ הגדרה הלכתית של 'מדינה מתוקנת' אנו מוצאים בדברי הרמב"ם על מכירת כלי נשק לגויים, בהלכות עבודה זרה (פרק ט' הלכות ח-ט): "וכל שאסור למוכרו לעובד כוכבים, אסור למוכרו לישראל החשוד למכור לעובד כוכבים. וכן אסור למכור כלי נזק ללסטים ישראל: היו ישראל שוכנים בין העובדי כוכבים וכתרו להם ברית, מותר למכור כלי זין לעבדי המלך וגייסותיו, מפני שעושים בהם מלחמה עם צרי המדינה להצילה, ונמצאו מגנים עלינו שהרי אנו שרויין בתוכם".

¹⁷⁵ ר' ישראל מאיר הכהן, בספרו 'חפץ חיים' על שמירת הלשון, מזכיר בכמה מקומות את האיסור להגזים או לשכוח

לסכנה, בגלל פרט מסוים, מותר להשמיטו¹⁷⁶.

על שאלות של סברה או השערה, אסור לענות, גם בחקירה רשמית, כשאין מידע ממשי, שמא ייגרם נזק לאדם, בגופו, או בממונו¹⁷⁷, בגלל דיווח שבנוי על השערה או דמיון.

פרטים בדיווח. למשל, בהלכות לשון הרע, כלל ד כתוב: "אך יש להזהר שלא לשכוח פרטים אחדים המצטרפים לזה". ובהערה ל"ב כתוב: "וכן שלא יגדיל את העוולה יותר ממה שהיא".

¹⁷⁶ הגמרא במסכת בבא מציעא (דף פ"ז עמוד א) אומרת: "תנא דבי רבי ישמעאל, גדול שלום שאפילו הקב"ה שינה בו, שנאמר: "ותצחק שרה בקרבה... ואדוני זקן", וכתוב: "ויאמר ה' אל אברהם... ואני זקנתי"; ובמסכת יבמות (דף סה עמוד ב) הוסיפו ללמוד מאחי יוסף, שניסו למנוע נקמתו ולפייסו בשם יעקב אחרי מותו, באמרם (שלא באמת) "אביך צוה לפני מותו..." (בראשית נ' טז-יז; וראה רמב"ן שם); ועוד למדו מדבר ה' לשמואל ללכת לבית לחם למשוח מלך אחר על פני שאול, ולקחת בידו עגלת בקר (להטעיה!?, שמואל-א ט"ז א-ב); ולמדו, שמותר לשנות בדיבור בשביל השלום; בדרך זו הורו בית הלל נגד בית שמאי (כתובות דף יז עמוד א), ששרים לכל כלה, 'כלה נאה וחסודה', כדי שלא לפגוע, כי חובה לשקול את השלום מול האמת; וראו במחלוקת על מקומה של פשרה ושלום מול דין ואמת (סנהדרין דף ו עמוד ב); וראו מאמרי על 'האמת והשלום' בנבואת זכריה (פרקים ז'-ח'), בתוך 'דברי הצומות' (באתר שלי).

בעניין דומה נחלקו פירושיהם של רמב"ן ורד"ק (בראשית י"ב י"ג) על מעשהו של אברהם ביחס לשרה, שביקש ממנה להצטרף ל'אמירה' – "אחתי את", כדי להינצל ממוות – הרמב"ן מאשים את אברהם ב'חטא גדול בשגגה', כלומר, מתוך לחץ וחרדה, "והיה לו לבטוח בה" .. לעזור ולהציל", ואילו הרד"ק סבור, שכך נכון לנהוג להינצל בתחבולות, ולא לסמוך על הנס, ומביא דוגמת אחי יוסף, ודוגמת שמואל; והרמב"ן הגדיל לטעון, שגלות מצרים באה כעונש על הירידה למצרים, ועל שלא בטח בה', והמהר"ל נחלק עליו, והסביר אחרת את גלות מצרים (בספרו, גבורות ה', פרק ט'), בנוקטו דרך הרד"ק והגמרא, שמותר ונכון לשנות מן האמת מפני השלום, ולשם הצלה.

¹⁷⁷ ר' יעקב בעל הטורים הביא (חושן משפט סימן שפ"ח) בשם אביו הרא"ש:

"למדנו רבינו, מה היה לעשות באיש שנתפרסם עליו שהוא מלשין בשקר ביחידים מישראל ובקהל לאנשים, והוא מגזם תמיד שילך ויאמר על אנשים יחידים וקהילות ישראל דברים שיוכל להגיע להם נזק בגופם ובממונם ... וגלגל עמו אחד מגדולי הקהל שיסור מזה הגיזום ולא רצה להמנע ... תשובה: ... והרודף למסור ממון חבריו ליד גוי השווהו חכמים לרודף אחר גופו..." יוצא מכאן, שאדם העונה על פי השערה ודמיון, ובכך נגרם נזק לאחר, הרי הוא מתחייב מדיני מוסר. וראו לעיל הערה 85 בדינים אלו.

סימן י"ד

אחריות השלטונות והשופטים, למתרחש בדרכים

הערה: בסימן זה יופיעו ביחד כמה סעיפים שכבר נזכרו לעיל במפוזר.

סעיף א – אחריות ראשי העיר ומנהיגי הציבור

שנו חכמים במשנה (מועד-קטן פ"א מ"א):

"...ומתקנין את קלקולי המים שברשות הרבים [בחול המועד, וכל שכן בחול], וחוטטין

אותן (=מנקים מסחף), ומתקנין את הדרכים ואת הרחובות (=כיכרות רחבים), ואת

מקוות המים, ועושין כל צורכי הרבים¹⁷⁸..."

והוסיפו בגמרא (מועד קטן ה"א): "ומניין שאם לא יצאו (=שליחי ציבור ומנהיגיו) ועשו כל אלו,

שכל דמים שנשפכו [בגלל מכשולי דרכים או העדר מקור מים זמין], מעלה עליהם הכתוב כאילו

הם שפכו – תלמוד לומר [בפרשת ערי מקלט]: "ולא ישפך דם נקי בקרב ארצך, אשר ה' א-להיך

נתן לך נחלה – והיה עליך דמים" (דברים י"ט י).

וכתב הרמב"ם בספר המצוות¹⁷⁹ (מצוות עשה קפ"ד): "שציוונו להסיר המכשולים

והסכנות מכל מושבותינו – וזה שנבנה כותל (=מעקה) סביב הגג, וסביב הבורות והשיחין,

והדומה להם, כדי שלא יפול המסתכן מהם, או בהם; וכן כל המקומות המסוכנים [הפסוק];

"...ועשית מעקה לגגך – ולא תשים דמים בביתך, כי יפל הנפל ממנו" (דברים כ"ב ח).

ועוד כתב הרמב"ם בספר המצוות¹⁸⁰ (מצוות לא-תעשה רצ"ח): "הזהירנו מהניח המוקשים

והמכשולים בארצנו ובבתינו, כדי שלא ימותו בהם בני אדם, והוא... [הפסוק]: "...ולא תשים דמים

בביתך..." ולשון ספרי: "ועשית מעקה, זו מצוות עשה – ולא תשים דמים, זו מצוות לא-תעשה".

ברור, אם כן, שמעקה לגג (שנזכר בתורה) הוא רק דוגמא, והציווי הוא להתקין מעקה לגג, ולהיזהר

מלהניח מכשולים מסוכנים בכל מקום, יחד עם הציווי לבנות ערי מקלט ולהכין הדרכים עם

שלטים אליהן¹⁸¹, מפני חשש מדם נקי. ציווי זה חל קודם כל על כלל הציבור ומנהיגיו¹⁸², ראשי

¹⁷⁸ נפסקה הלכה זו ברמב"ם הל' שביטת יום-טוב, פ"ז ה"י; שולחן-ערוך, אורח-חיים סימן תקמ"ד. וכן כתב הרמב"ם בהלכות רוצח ושמירת נפש פרק י"א-ד.

¹⁷⁹ אחרי מצוות ערי מקלט – קפ"ב וקפ"ג; וראו מה שכתב הרב שלמה גורן בספרו 'משיב מלחמה' כרך א', עמ' לג-לח, שפסוקי מעקה בתורה הם אזהרה ליחיד, ופסוקי ערי מקלט הם אזהרה לציבור ולמנהיגיו, ולכן סוגיית הגמרא (מועד-קטן דף ה' עמוד א), שעוסקת באחריות המנהיגים, מזכירה את הפסוק בערי מקלט; והפוסקים שהזכירו יחד את פסוקי שתי הפרשיות התכוונו לחבר בין אחריות היחיד לאחריות מנהיגי הציבור.

¹⁸⁰ אחרי (רצ"ז) האזהרה שלא "להתרחש בהצללת נפש" (=לא תעמד על דם רעך); ולפני (רצ"ט) אזהרת "ולפני עֵצָר לא תתן מִכְשָׁל".

¹⁸¹ כפי שנאמר בתורה (דברים י"ט ג): "תכין לך הדרך...", ודרשו בספרי (שופטים-קפ), שצריך להכין סרטיאות (=דרכים כבושות) מפולשות, ועוד נאמר בגמרא (מכות י"א-ע"ב): "תניא, רבי אליעזר בן יעקב אומר – 'מקלט' היה כתוב על פרשת דרכים, כדי שיכיר הרוצח ויפנה לשם. אמר רב כהנא, מאי קרא? (=מאיזה פסוק למדו זאת) – 'תכין לך הדרך' – עשה הכנה לדרך.

מכאן יש ללמוד גם על חובת הציבור ומנהיגיו להכין שלטים ותמרורים בדרכים כדי למנוע ולצמצם סכנות, ועל כך

העיר והאחראים מטעמים על הדרכים, ועל כל מקום ציבורי.

סעיף ב – 'כבישים אדומים', וקטעי דרך מסוכנים

חובתם המוחלטת של כל ראשי הציבור, מראשי המדינה עד ראשי הערים והיישובים, וכמובן, כל אלה שממונים על נושאי הבטיחות בדרכים ובמרחב, לסלק במהירות מִרְבִּית כל מכשול מסוכן. מנהיג ציבור או ממונה לנושא, שנודע לו על קיומו של 'כביש אדום', או על קטע דרך מסוכן, בתחום אחריותו, ולא עשה מאמץ עליון לסלקו, יש לו חלק באחריות, ואם נהרג שם אדם, יש עליו כתם מוסרי שנובע מהפסוק "והיה עליך דמים" (דברים י"ט י). שום תירוץ תקציבי, או אחר, לא יעמוד בדיני שמים¹⁸³ למנהיג ציבור, או לממונה על בטיחות, אם לא מילא את חובתו למנוע סכנה של שפיכות דמים, במה שיכול היה לעשות (=להציב שילוט מתאים, להציב שם שוטרים או פקחים, וכד'), והוא זקוק לכפרה¹⁸⁴.

סעיף ג – שילוט ואזהרה במקומות מסוכנים

במקומות מסוכנים חייבים הממונים על הבטיחות וראשי הציבור להציב שלטי אזהרה, שייראו

נאמר שם בגמרא (מכות י ע"ב): "רב חמא בר חנינא פתח... טוב וישר ה', על כן יורה חֲטָאִים בְּדֶרֶךְ" (תהלים כ"ה ח) – **אם לחטאים יורה [דרך לעיר מקלט], קל וחומר לצדיקים**.

¹⁸² פסק הרמב"ם בהלכות רוצח פרק ח הלכה ה: "וחייבין בית דין לכון הדרכים לערי מקלט לתקנם ולהרחיבן. ומסירין מהן כל מכשול וכל תקלה. ואין מניחין בדרך לא תל ולא גיא ולא נהר". 'בית דין' בלשון הרמב"ם מכוון אל האחראים בשלטון המקומי על כל ענייני הציבור, ולא רק על המשפט. כמו כן, חייבים בית דין לקבוע את זכויות הנהגים בכביש, דבר זה נלמד מהגמרא בסנהדרין (דף ל"ב עמוד א) לגבי שתי ספינות העוברות בנהר... אם עוברות שתיהן, שתיהן טובעות (וראו לעיל סימן ז).

¹⁸³ פסק הרמב"ם בהלכות רוצח פרק ח' בהלכה ו: "בחמשה עשר באדר בכל שנה, בית דין מוציאין שלוחים לתקן הדרכים, וכל מקום שמצאוהו שנתקלקל מתקנים אותו. ובית דין שנתרשלו בדבר זה מעלה עליהן הכתוב כאילו שפכו דמים". הרמב"ם כתב את דבריו בעקבות המשנה בתחילת מסכת שקלים שאומרת: "באחד באדר משמיעין על השקלים ועל הכלאים, ובחמשה עשר בו קורין את המגילה בכרכים, ומתקנין את הדרכים ואת הרחובות ואת מקוות המים ועושין כל צרכי הרבים". דברים דומים יש בגמרא מסכת מועד קטן (דף ה' עמוד א), ובסוף הסוגיא שם כתוב: "ומנין שאם לא יצאו ועשו כל אלו, שכל דמים שנשפכו שם מעלה עליהם הכתוב כאילו הם שפכו – תלמוד לומר והיה עליך דמים"; וראה הרחבת דברים על אחריות המופקדים על הציבור בספרו של הרב שלמה גורן 'משיב מלחמה' כרך א' עמ' כט-לח; אלא שלא דייק וכתב שם (עמ' לז) שהרמב"ם לא הביא בהלכות יום טוב (פרק ז' הלכה י) את אחריות המנהיגים אם התרשלו "כאילו שפכו דמים", וזה מפני שהביא דברים אלו בהלכות רוצח ושמירת נפש (ח' ו); מכאן יש ללמוד שיש חובה על הנהגת הציבור לא רק לסלול דרכים, אלא גם לבדוק את תקינותן מפעם לפעם (ובאופן קבוע, בכל שנה, בחמשה עשר באדר, אחרי שירדו רוב הגשמים).

¹⁸⁴ כאמור, האחראים בכל מקום חייבים לתקן את הדרכים, ואם אינם עושים כך, מעלה עליהם הכתוב כאילו שפכו דמים. עבירה של שפיכות דמים מחייבת כפרה כפי שמפורש בתורה (במדבר ל"ה, ט-ל"ד. דברים י"ט, א-י"ג); ויש לצרף את דברי התורה המפורשים ב'עגלה ערופה' (דברים כ"א-ט), שיש לזקני העיר אחריות עקיפה אם נמצא אדם הרוג ולא נודע מי הִקְהוּ, עד כדי כך, שהתורה מחייבת אותם, כתנאי לכפרה על עם ישראל, לרחוץ ידיהם על העגלה הערופה בנחל, ולומר – "ידינו לא שפכו את הדם הזה ועינינו לא ראו" (שם ז); וכבר שאלו חז"ל במשנה (סוטה פרק ט') – "וכי על דעתנו עלתה שזקני בית דין שופכי דמים הם? – אלא שלא בא [ההרוג הזה] אל ידינו ופטרנוהו בלא מזון, ולא ראינוהו והנחנוהו בלא לוויה" (=ליווי); וראה רש"י (סוטה דף מ"ה עמוד ב) שמרחיב את האחריות לכך, שלא היה ההרוג חסר מזון עד שהוצרך לגנוב, ונהרג; וראה רמב"ם הלכות רוצח ושמירת נפש פרק ט' הלכה ג; וראו להלן הערה 116, על אחריות השופטים לפי נוסחת התלמוד הירושלמי באותה סוגיה.

היטב ביום ובלילה, וממרחק מספיק כדי להאט או לעצור. המקור בתורה לחובת השילוט בדרכים, הוא הפסוק בפרשת 'ערי מקלט' – "תכין לך הדרך" (דברים י"ט ג), כנזכר לעיל. מי שרואה שלט אזהרה שאינו בולט דיו, כגון, שהוא מוסתר על ידי ענף מעץ, או שאינו מואר כנדרש בלילה, אם יכול לעצור ולתקן, כגון, לסלק את הענף המסתיר, או לקרב את התאורה לשלט, הרי זה קיים מצווה והסיר מכשול, וזה מותר אפילו בשבת¹⁸⁵. בכל מקרה¹⁸⁶, חייבים לדווח על השילוט המוסתר או החשוד, גם למשטרה, וגם לממונים ברשות המקומית, ומי שלא דיווח, יש לו חלק באחריות, אם יתרחש שם אסון (כמו בדיני בור ומכשול, לעיל סימן י"ב).

סעיף ד – אחריות המשטרה והרשות המקומית

בכל מקום שיש בו סכנה בדרך, ואין די בשילוט למניעת הסכנה, או בכל קטע כביש שהוגדר כ'אדום' עקב ריבוי תאונות, חייבת המשטרה להציב רכב משטרה (או שוטר) עם תאורה מהבהבת, כדי להזהיר את הנהגים, וכידוע, התאורה המשטרתית משפיעה על הנהגים יותר מן השוטרים עצמם. הרשות המקומית חייבת לוודא את הצבת המשטרה במקום, ואם אין די כוח אדם במשטרה, חייבת הרשות להציב פקחים ותאורה משלה, עם קשר ישיר למשטרה. אם אין תקציב וכוח אדם, לשמירה צמודה על קטע דרך מסוכן, ששילוט אינו מספיק למניעת הסכנה בו, חייבות המשטרה והרשות לסגור לחלוטין את קטע הדרך המסוכן, באותם זמנים, שאי אפשר לשמור עליו כראוי, גם אם מדובר בכביש ראשי וחיוני. אדרבה, ככל שסגירת הכביש תעורר סערה גדולה יותר, כך במהרה ימצאו גם התקציבים הדרושים לפיקוח ושמירה, ויקוצר הזמן לסלילת דרך בטוחה, במקום הכביש ה'אדום'. על כל פנים, אסור להעלים עין, ולומר שזהו 'דרך העולם', כי אין שום היתר¹⁸⁷ לסכן אפילו חיים של אדם אחד

¹⁸⁵ הגמרא במסכת שבת (דף מ"ב עמוד א) מתירה לכבות בשבת 'גחלת' (אש עמומה, גחלים) ברשות הרבים, שעלולים אנשים להיפגע ממנה, אלא שיש הבדל בין 'גחלת' של מתכת ל'גחלת' של עץ. רבנו חננאל (מראשוני החכמים בצפון אפריקה לפני כאלף שנה, בפירושו למסכת שבת, דף מ"ב עמוד א); ולפניו מגאוני בבל, ר' יהודאי גאון בעל 'הלכות גדולות' (סימן ז', הלכות שבת, פרק כ"ד, עמוד קל"ט); שניהם הסבירו את ההבדל בכך, ש'גחלת' של עץ היא אדמדמת, ולכן רואים אותה, נזהרים ממנה, ולא ניזוקים. לעומת זאת, 'גחלת' של מתכת, גם לאחר שכבתה, היא עדיין חמה ויכולה לשרוף ולהזיק, ואי אפשר להבחין בה כשהיא עדיין מסוכנת; לכן מותר לכבותה אפילו בשבת, וכך פסק הרמב"ם (הלכות שבת, פרק י"ב הלכה ב). אבל חכמי פרובנס וספרד (ראב"ד על הרמב"ם שם; רמב"ן, רשב"א וריטב"א; ותוספות הרא"ש; בפירושיהם למסכת שבת דף צד עמוד א), הכריעו כרבי שמעון במלאכה שאינה צריכה לגופה, שפטורים עליה, ומכיוון שאין זה כיבוי לגופו, אלא למניעת סכנה, הם הרחיבו את ההיתר לכל סוגי ה'גחלת'; וכך נפסק בשולחן ערוך (אורח חיים סימן של"ד סעיף כ"ז): "גחלת המונחת במקום שרבים ניזוקים בה יכול לכבותה, בין אם היא של מתכת, בין אם היא של עץ, והרמב"ם אוסר בשל עץ".

ברור מכאן, שמותר לעבור על איסור במקום שיש בו אפילו חשש סכנה לשלום הציבור (גם כשלא ודאי שמישהו ייפגע מהגחלת הזאת, בכל זאת מותר לכבותה בשבת), משום שביחס לציבור נחשבת גם סכנה שעלולה לפגוע רק במעטים, כפיקוח נפש ציבורי.

אם התירו פוסקי ההלכה לכבות גחלת בשבת, קל וחומר שחייבים להסיר כל מכשלה בכל עת ובכל שעה (כל עוד ניתן), בפרט כאשר רק מתעכבים כמה דקות.

¹⁸⁶ בתנאי ימינו, אפשר לדווח בטלפון תוך כדי נסיעה (בדיבורית, כחוק), ואין שום תירוץ של עיכוב זמן, נזק או הפסד, מול חובת הדיווח למניעת סכנה.

¹⁸⁷ זאת בניגוד למצב מלחמה, בו מותר לממשלה להכניס אנשים לסכנה. הסיבה לכך היא שבמלחמה מדובר על הגנת החיים של הכלל, ואילו בחיי יום יום אסור לסכן חיי אדם בשביל צורך הציבור.

בסיכון קרוב וצפוי, למען 'תנועה זורמת' קבועה, אף שהיא 'צורך הציבור'¹⁸⁸.

סעיף ה – אחריות תקציבית וכלכלית

הממונים על התקציבים, מן הממשלה ומשרד האוצר ועד לרשות המקומית, יש להם אחריות גדולה מאד לחיי אדם¹⁸⁹ בדרכים (כמו בביטחון, בבריאות, במשטרה, ועוד). הכרעה תקציבית לסלילת דרך צרה ולא מספיקה¹⁹⁰, בגלל מחיר תקציבי וכלכלי גבוה, חייבת לקחת בחשבון את הוצאות הפיקוח והשיטור בכל השנים שיעברו עד שתיסלל הדרך הרחבה (כמפורט בסעיף הקודם), וגם את המחיר הכלכלי של תאונות ואבדן חיים ורכוש עד אז. אם יילקחו בחשבון גם ההוצאות העקיפות, ואם יתעקשו ראשי רשויות על סגירת דרכים מסוכנות, כאשר אין תקציב, תתקצר מאד תקופת הסכנה, וינצלו חיי רבים.

לכן, אחריות המנהיגים המקומיים והארציים, ובכללם האחראים על התקציבים, היא מוחלטת.

סעיף ו – אחריות מיוחדת על שופטי תעבורה, ועל המחוקקים

מי שעבר ברשלנות עבירות תנועה, וכל שכן מי שהורשע שלוש פעמים בעבירות תנועה שיש בהן כדי לסכן חיים, אסור לו לנהוג ברכב עד שיוכיח שהשתנה, כיוון שהוא מוחזק בעברה, אפילו אם לא שללו את רישיונו.¹⁹¹

שופטים ושוטרים הממונים על דיני תעבורה, ש'מרחמים' על עבריינים, ומאפשרים להם לנהוג

כדברים אלו, אמר הרמב"ם בהלכות מלכים (פרק ד'), ובהלכות שבת (פרק ב, הלכה כ"ג).

¹⁸⁸ בסיכון קרוב והצפוי – אין אומרים "שומר פתאים ה'" שנאמר רק על מצב תנועה רגיל (ראו להלן הערה 166).

¹⁸⁹ ראו הערה 116 בהמשך, והוא הדין לאחריות עקיפה בסדרי עדיפויות של תקציב.

¹⁹⁰ אחד התפקידים של הרשויות הוא לקבוע את רוחב הכבישים. דין זה נלמד מהגמרא בבבא בתרא (דף ק עמוד א) שאומרת: "תנו רבנן דרך היחיד ארבע אמות (=כשני מטר), דרך מעיר לעיר שמונה אמות (=כארבעה מטר), דרך הרבים שש עשרה אמות (=כשמונה מטר), דרך ערי מקלט שלשים ושתיים אמות (=כששה עשר מטר)". רשב"ם (= ר' שמואל בן מאיר, נכדו של רש"י, במסכת בבא בתרא פירושו מופיע במקום פירושו של רש"י, נולד בערך בשנת ד'תת"מ {1080 למנינים}) מפרש: "שאם יפגעו (=יפגעו) שתי עגלות זו בזו, שלא יתעכבו זו בזו".

הרשויות צריכות לקבוע את הרוחב הרצוי של הכביש לפי כמות המכוניות העתידות לנסוע שם, כדי שלא יהיה מצב של מכוניות שמתעכבות זו בזו וחס וחלילה שלא יפגעו זו בזו.

¹⁹¹ הגמרא בסנהדרין (דף כה עמוד א) אומרת ששוחט שמכר בהמה טרפה (ואמר שהיא כשרה לאכילה, מפני שלא רצה להפסיד את דמי הבהמה) **מאבד את נאמנותו, והציבור מעבירו מתפקידו**. ותקנתו היא שילך למקום שאין מכירים אותו, ויוכיח שם שהוא מקיים מצוות גם כשהן כרוכות בהפסד ממון רב.

נחלקו ראשונים כמה מעידות נדרשות כדי להעביר אדם מתפקידו. ונראה כדעת תשובת הרא"ש, שכתב (שו"ת הרא"ש כלל כ', סימן כ"ט): "ומה ששאלתם: טבח שנמצאת טרפה תחת ידו **שתיים ושלוש פעמים**... אם הדבר מחמת שאינו בקי, יש לו תקנה, כי לא היה מחמת רשע, אלא מחמת חסרון ידיעה, ואם ילמד ויתחכם ויהיה בקי ורגיל, **יוכל לבדוק**. אבל אם היה בקי ולא חש לבדוק, והוא מוציא טרפות, נמצא שהוא רשע להאכיל טרפות, ואין להאמינו עוד, כי אין בו יראת שמים... וזה, שלא חש לבדוק והוציא טרפות מתחת ידו **שתיים ושלוש פעמים**, אם עשה במזיד, או שלא חש לבדוק כל הצורך, **רשע הוא בעיני**. ואף אם היה מקבל עליו להיות זהיר מכאן ולהבא, לא היה לבי נותן לי לסמוך עליו עוד". וכן פסק הרמ"א (שולחן ערוך יורה דעה סימן ק"ט סעיף יח; חושן משפט סימן ש"ו סעיף ח).

לפיכך, **אדם שהתירשלו שלוש פעמים בנהיגה לא זהירה**, הרי הוא חשוד על שפיכות דמים, ואסור לו לנהוג עד שיוכיח ששב בתשובה. המשטרה ובתי המשפט חייבים להחמיר עם עברייני תנועה, על פי החוק, ההלכה והמוסר, גם יחד.

אחרי הרשעות רבות, הם שותפים בעברה¹⁹² ובאחריות, ואין זו אלא דרך אכזריות כלפי הנפגעים העתידיים.

גם השרים וחברי הכנסת, האחראים על החקיקה מכוח הציבור, שותפים באחריות, אם אינם דואגים לכך שבתי המשפט לא יוכלו להקל מעבר לשורת הדין, שהרי בידם לקבוע בחוק¹⁹³ עונשי מינימום, וגם עונשים חמורים יותר, וחובות הרחקה מן הכביש לנהגים מועדים.

סעיף ז – שלילת רישיון להרוג, ועונשו של נוהג בשלילת רישיון

מי שהרג אדם והוא האשם העיקרי במותו¹⁹⁴, צריכה להישלל ממנו לצמיתות הזכות לנהוג ברכב. מותו של הנהרג הוא בלתי הפיך, ושלילת רישיון לצמיתות היא עונש מוסרי בלתי הפיך, 'מידה כנגד מידה'¹⁹⁵. נוסף לכך, רישיון נהיגה פותח פתח של תאונות נוספות, ומי שכר נטל חיי אדם

¹⁹² אחריות עקיפה בסכנת נפשות מפורשת בתורה במקומות רבים, כמו בדין מעקה לגג, ערי מקלט, עגלה ערופה, ועוד. בפרשת עגלה ערופה מפורשת האחריות של הזקנים והשופטים למנוע דם נקי. ומפורש בתלמוד הירושלמי (סוטה פ"ט ה"ו), שהזקנים רוחצים את ידיהם ואומרים: "ידינו לא שפכה את הדם הזה ועינינו לא ראו" (דברים כ"א, ז) - "שלא בא על ידינו [=הרוצח] ועמץמנו על דינו", כלומר יש לשופטים אחריות. באותה סוגיה בתלמוד הבבלי נזכרת אחריות המנהיגים לנרצח, שמא לא נתנו לו מקלט, ולא שמרו עליו כראוי, אם היה ידוע, שיש עליו איום. אבל סוגיית הירושלמי מעמידה במוקד, את אחריות השופטים לרוצח הפוטנציאלי, שמסתובב חופשי, והוא הדין לנהגים מועדים.

¹⁹³ סעיף 62א לפקודת התעבורה: "נקבעה בפקודה זו לגבי העבירה שעליה הורשע הנאשם מאסר לתקופת מינימום, ובית המשפט החליט שלא להטיל מאסר בפועל, יפרש בפסק הדין את הנימוקים להחלטתו זאת". (מתוך

<http://www.taavurahelp.co.il/c/articles/subcat/130>)

¹⁹⁴ נאמר בגמרא מסכת בבא קמא (דף כ"ו עמוד ב): "דתניא, הכוהו עשרה בני אדם בעשרה מקלות בין בבית אחת בין בזה אחר זה כולן פטורין. ר' יהודה בן בתירא אומר, בזה אחר זה, האחרון חייב מפני שקירב מיתתו". הרמב"ם (הלכות רוצח ושמירת הנפש פרק ד הלכות ו-ז) כתב: "הכוהו עשרה בני אדם בעשרה מקלות ומת, בין שהכוהו בזה אחר זה בין שהכוהו כאחת כולן פטורין מיתת בית דין, שנאמר: "[ואיש כי יכה] כל נפש אדם", עד שיהיה אחד שהרג כל הנפש, והוא הדין לשנים שדחפוהו או שכבשוהו לתוך המים, או שהיו רבים יושבים ויצא חץ מביניהן והרג, שכולן פטורין: (הלכה ז) - זרקו בו עשרה אבן, זה אחר זה, וכל אחת מהן אין בה כדי להמית, וזרק אחד אבן באחרונה ויש בה כדי להמית ומת, הרי זה האחרון נהרג עליו".

(שם) בהלכה ו, פסק הרמב"ם כחכמים שבמשנתנו הפוטרים את כל המכים ולא כר' יהודה בן בתירא המחייב רק האחרון. לעומת זאת, בהלכה ז הוא פסק, שהאחרון שזרק אבן והמית, חייב. ב'ערוך השולחן' (חושן משפט, הלכות חובל בחברו, סימן תכ"ה סעיף ל"ג) מוסבר ההבדל: בהלכה ו מדובר במקרה שכל המכות היו שוות ועל ידי כולם יחד מת, אבל בהלכה ז מדובר שרק באבן האחרונה היה כדי להמית, ולכן האחרון חייב. אמנם תשע המכות הראשונות החלישוהו, ואף על פי כן חייב האחרון, משום שבשעת ההכאה היה בו כדי להמית.

מכאן ברור, שהאשם העיקרי במותו של אדם הוא החייב, אף אם היו גורמים אחרים שסייעו לגרימת המוות.

¹⁹⁵ נביא לכך כמה דוגמאות:

- בספר בראשית, פרק ו (פסוקים ה-ז) כתוב: "וַיֵּרָא ה' כִּי רָבָה רָעַת הָאָדָם בָּאָרֶץ וְכָל יֶצֶר מַחֲשַׁבֶּת לְבָבוֹ רָק רָע כָּל הַיּוֹם וַיִּנָּחֵם ה' כִּי עָשָׂה אֶת הָאָדָם בָּאָרֶץ וַיִּתְּעַצֵּב אֶל לְבָבוֹ: וַיֹּאמֶר ה' אֶמְחָה אֶת הָאָדָם אֲשֶׁר בָּרָאתִי מֵעַל פְּנֵי הָאֲדָמָה מֵאָדָם עַד בְּהֵמָה עַד רֶמֶשׂ עוֹף הַשָּׁמַיִם כִּי נָחַמְתִּי כִּי עָשִׂיתָם: וְנָח מִצָּא חַן בְּעֵינֵי ה'": בהמשך (פרק ז פסוק י"א-ג), התורה מספרת: "בְּשָׁנָת שָׁשׁ מֵאוֹת שָׁנָה לַחַיִּי נָח בַּחֹדֶשׁ הַשֵּׁנִי בִּשְׁבַעַת עָשָׂר יוֹם לַחֹדֶשׁ בַּיּוֹם הַזֶּה נִבְקָעוּ כָּל מַעֲיֵנֹת תְּהוֹם רָבָה וְאַרְבַּת הַשָּׁמַיִם נִפְתְּחוּ: וַיְהִי הַגֶּשֶׁם עַל הָאָרֶץ אַרְבָּעִים יוֹם וְאַרְבָּעִים לַיְלָה: בְּעֶצֶם הַיּוֹם הַזֶּה בָּא נֹחַ וְשֵׁם וְחָם וְיִפְתָּ בְנֵי נֹחַ וְאַשֶׁת נֹחַ וּשְׁלֹשֶׁת נָשִׁים בָּנוּ אֹתָם אֶל הַתֵּבָה:" רש"י מסביר שיש כאן עונש של מידה כנגד מידה – בני המבול חטאו ב'רבה רעת האדם' ולכן ב'תהום רבה'.
- בספר שמות, פרק ד (פסוקים כ"ב-כ"ג) כתוב: "וְאֶמְרָתְךָ אֶל פְּרָעָה כֹּה אָמַר ה' בְּנֵי כְּלִי יִשְׂרָאֵל: וְאָמַר אֲלֶיךָ שְׁלַח אֶת בְּנֵי יִעֲבֹדֵנִי וְתִמְאָן לְשַׁלְּחוֹ הֵנָּה אֲנֹכִי הֹרֵג אֶת בְּנֵךְ בְּכֶדֶד". ה' הודיע לפרעה אשר שיעבד את עם

בשגגה, לא ראוי שיוכל לגרום סכנה נוספת, שיש בה גם אפשרות של גרימת מוות. תגובה כזאת של החברה תהיה מידתית ומוסרית, ותיצור כבוד לחיי אדם, ותחושת אחריות הרבה יותר חזקה אצל האוחזים בהגה.

מי שנהרג אדם על ידו, ויש לו רק אשמה חלקית, גם הוא צריך לחיות לפחות שנה¹⁹⁶ בלי רישיון¹⁹⁷, שיש בו גם זכות לנהוג, וגם אפשרות לגרום תאונות וסכנה לחיי אדם!

שלילת רישיון נהיגה, לצמיתות וגם לזמן קצוב, צריכה להיחשב בחוק – באופן אוטומטי – כעונש מאסר על תנאי לזמן קצוב ומוגדר. כל מי שנוהג בשלילת רישיון צריך לדעת, שאם ייתפס, ייכנס למאסר בפועל מיד, ללא כל דיון נוסף. גם חקיקה כזאת יכולה לסייע להשיב את הכבוד לחיי אדם, במיוחד בדרכים, בכך ששלילת רישיון תהפוך לאיום הרתעתי באמת, ותשפיע על הנהיגה.

ישראל, בכורו של ה', ולכן ה' יהרוג את בכורו של פרעה (במכת בכורות).

• בגמרא במסכת סוטה (דף ח עמוד ב) נאמר: "במידה שאדם מודד, בה מודדין לו", ושם מובאות דוגמאות. בספר מלכים(ב-ז, א-ב) כתוב: "וַיֹּאמֶר אֱלִישֶׁעַ שְׁמָעוּ דְּבַר ה' כֹּה אָמַר ה' כִּיעַת מִחֹר סָאָה סִלְתָּ בְּשֶׁקֶל וְסֵאתִים שְׁעָרִים בְּשֶׁקֶל בְּשֶׁעַר שְׁמֶרֶן: וַיַּעַן הַשְּׁלִישׁ אֲשֶׁר לְמֶלֶךְ נִשְׁעַן עַל יָדוֹ אֶת אִישׁ הָאֵל-לֵהִים וַיֹּאמֶר הִנֵּה ה' עֹשֶׂה אֲרָבוֹת בְּשָׁמַיִם הִיָּהִיהָ הַדָּבָר הַזֶּה וַיֹּאמֶר הַנֶּכֶה רָאָה בְּעֵינַי וּמִשֶּׁם לֹא תֵאכְל". הגמרא במסכת סנהדרין (דף צ' עמוד א) לומדת מכאן שמידותיו של הקב"ה הן מידה כנגד מידה. המהרש"א (=ר) שמואל אליעזר הלוי איידלש, נולד בערך בשנת ה' שט"ז {1557 למניינם}, אב בית דין בקהילת אוסטרא (הסביר את ההבדל בין שתי הסוגיות – במסכת סוטה נלמד העיקרון של מידה כנגד מידה במעשים שאדם עושה. הסוגיא בסנהדרין מחדשת שגם במחשבות האדם נאמר הכלל של מידה כנגד מידה כי חטאו של השליש היה במחשבה.

¹⁹⁶ וראו לעיל חלק א', סימן א' סעיף ב', ובהערות 6,7 שם בנוגע לגלות ככפרה להורג בשגגה.

¹⁹⁷ לא נכון, שאדם לא יכול לתפקד, ולא להתפרנס, בלי לנהוג. נסיעה קבועה בתחבורה ציבורית איננה גזרת מוות, אלא שינוי מרחיק לכת באורח החיים, וזה הרבה פחות חמור מעונש מאסר. זהו משפט מוסרי מינימלי, והוא יכול לפעול גם לטובת הנהג האשם (מבחינה נפשית), ולטובת הצורך שלו בכפרה. נורמה כזאת, אם תיחקק, יכולה להשפיע על צמצום הנהרגים בדרכים, ועל התרבות המוסרית של החברה כולה, ביחסה לחיי אדם.

סימן ט"ו

לימוד מיומנויות שטח למניעת סכנה

סעיף א – חובת האב על בנו, "להשיטו במים"

חובת האב על בנו ללמדו שחייה ("להשיטו במים", קידושין כט ע"א), ואין חובה זו מפני בריאות הגוף והנאותיו, אלא כמו שכתב שם רש"י: "שמא יפרוש [הבן] בספינה ותטבע, ויסתכן, אם אינו יודע לשוט".¹⁹⁸ מכאן ברור, שגם חשש סכנה רחוק ועתידי, כבר מחייב להתכונן מראש.

סעיף ב – חובת האב על בנו בתנאי ימינו

בתנאי ימינו, חייב האב ללמד את בנו לדעת לקרוא מפה ולנווט, ולתכנן טיול כראוי, וגם מיומנויות לחימה ואימון בסיסי בנשק, וכן, קורס בסיסי בעזרה ראשונה והחייאה, בנוסף ללימוד שחייה.¹⁹⁹

אמנם, כשם שיוצא האב ידי חובת "ללמדו תורה, וללמדו אומנות", על ידי ששולחו לבית ספר (ובתנאי, שמלמדים בו גם תורה,²⁰⁰ וגם מיומנויות מקצועיות, שיוכל להתפרנס, ולא

¹⁹⁸ כדברים אלו כתב גם הר"ן על הר"ף (מסכת קידושין דף י"ב עמוד א, מדפי הר"ף): [חובת האב על בנו] "אף להשיטו בנהר- שמא יפרוש בספינה ותטבע". וכן ר' יום טוב ליפמן הלוי (נולד בגרמניה בשנת של"ט {1579 למנינם}, תלמידו המובהק של המהר"ל מפראג) בפירושו 'תוספות יום טוב' על המשנה (מסכת קידושין פרק א משנה ז): "להשיטו בנהר – חיותו היא, שמא יפרוש בספינה ותטבע, ויסתכן אם אינו יודע לשוט".

בספר דברים (פרק ל פסוק י"ט) כתוב: "העידתי בכם היום את השמים ואת הארץ, החיים והמתים נתתי לפניך הדרך והקללה ובחרת בחיים למען תחיה אתה וזרעך".

בתלמוד הירושלמי (קידושין, פרק א הלכה ז) מובא: "כל מצות האב על הבן... רבי עקיבא אומר אף לשוט על פני המים, דכתיב: "למען תחיה אתה וזרעך"... מניין שאם לא עשה לו אביו, שהוא חייב לעשות לעצמו? תלמוד לומר: ... למען תחיה אתה..."

ר' ברוך עפשטיין (בנו של ר' יחיאל מיכל עפשטיין, בעל 'ערוך השולחן', נולד בשנת תר"כ) בפירושו 'תורה תמימה' הסביר את דברי רבי עקיבא: "רצונו לומר שגם זה בכלל חיות הוא, וכמו שפירש רש"י בקדושין כ"ט: שמא יפרוש בספינה ותטבע ויסתכן אם אינו יודע לשוט".

ר' דוד פרנקל, בפירושו 'קרבן העדה' על הירושלמי הנ"ל הסביר את הלימוד של רבי עקיבא: כתוב "ובחרת בחיים", ומיד אחרי זה "למען תחיה", והכפילות הזאת של בחירה בחיים "למען תחיה" הביאה את רבי עקיבא למסקנה שהאב חייב ללמד את בנו דבר שחיוו תלויים בו, והיינו שילמדנו לשוט (=לשחות).

¹⁹⁹ שמעתי מהרב שלום נתן רענן, עמוד התווך של ישיבת מרכז הרב וחתנו של הרב קוק זצ"ל (שגם סידר לי חופה וקידושין), והוא אמר לי בישיבת מרכז הרב, שכל בחור צריך ללכת לצה"ל כדי ללמוד להשתמש בנשק לצרכי הגנה, וזה פשוט מדין חובת האב על בנו להשיטו במים.

²⁰⁰ סוגיית הגמרא במסכת קידושין (דף כ"ט עמוד א) אומרת: "תנו רבנן (=שנו חכמים): האב חייב בבנו; למולו, ולפדותו, וללמדו תורה, ולהשיאו אשה, וללמדו אומנות, ויש אומרים אף להשיטו במים. רבי יהודה אומר: כל שאינו מלמד את בנו אומנות ... כאילו מלמדו ליסטות". סוגיית הגמרא מביאה מקור ללימוד אומנות מפסוק בקהלת (פרק ט פסוק ט): "ראה חיים עם אשה אשר אהבת". רש"י בפירושו לספר קהלת מסביר את הפסוק בעקבות סוגיית הגמרא: "ראה והבן ללמוד אומנות להתפרנס ממנו עם תלמוד תורה אשר בידך", ובפירושו על הגמרא הוא אומר: "אומנות שתחיה בו עם אשה".

לחיות מן הצדקה²⁰¹), כך יוצא ידי חובתו אם שולחו לגדנ"ע או לתנועת נוער, וכמובן לשרות צבאי (בצה"ל!²⁰²), ששם ילמד דברים אלה. אולם, חייב האב להשגיח על בנו, שלא יצא לשום טיול עצמאי, לא בעצמו, ולא עם חברים, ולא יגיע למקומות, שעלול

²⁰¹ הרמב"ם בהלכות תלמוד תורה (פרק ג הלכה י) כתב: "כל המשים על לבו שיעסוק בתורה ולא יעשה מלאכה, ויתפרנס מן הצדקה, הרי זה חילל את השם וביזה את התורה וכיבה מאור הדת וגרם רעה לעצמו ונטל חייו מן העולם הבא. לפי שאסור ליהנות מדברי תורה בעולם הזה. אמרו חכמים כל הנהנה מדברי תורה נטל חייו מן העולם. ועוד צו ואמרו אל תעשם (=את דברי התורה) עטרה להתגדל בהן ולא קרדום לחפור בהן. ועוד צו ואמרו אהוב את המלאכה ושנא את הרבנות וכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטילה וגוררת עון. וסוף אדם זה שיהא מלסטם את הבריות:" אבל בהלכות שמיטה ויובל (פרק י"ג הלכה י"ג וראו להלן הערה 156) כתב הרמב"ם, שכל איש ואיש מכל באי העולם יכול לעמוד לפני ה' לשרתו, כמו בני לוי, ואז יוכל לקבל מעשרות כבני לוי, ולכאורה נראה שיש סתירה בין שתי הלכות אלו.

הרדב"ז (בסוף הלכות שמיטה ויובל) כתב שאין סתירה בדברי הרמב"ם. הוא דייק בלשון הרמב"ם: "ויהיה ה' חלקו ונחלתו לעולם ולעולמי עולמים ויזכה לו בעולם הזה דבר המספיק לו". הרדב"ז הסביר שכוונת הרמב"ם היא שהקב"ה יזכה לו להרויח בעולם דבר המספיק לו ולא שישליך עצמו על הציבור.

מרן ר' יוסף קארו (מחבר 'שולחן ערוך'), בפירוש 'כסף משנה' על הרמב"ם (הלכות תלמוד תורה פרק ג הלכה י) הרחיב בראיות נגד הרמב"ם אך לא דחה אותו לגמרי. בסוף דבריו הוא כתב: "הכלל העולה שכל שאין לו ממה להתפרנס מותר ליטול שכרו ללמד, בין מהתלמידים עצמן, בין מהציבור... ואפשר לומר שכוונת רבינו (=הרמב"ם) היא, שאין לאדם לפרוק עול מלאכה מעליו ולהתפרנס מהבריות כדי ללמוד [תורה], אבל שילמד מלאכה המפרנסת אותו, ואם תספיקנו מוטב, ואם לא תספיקנו ייטול הספקתו מהציבור, ואין בכך כלום." ובפירושו 'בית יוסף' על דברי הטור שציטט את הרמב"ם (יורה דעה, סימן רמ"ו) הוא כתב: "ובאמת לא נהגו חכמי הדורות כמותו (=כמו הרמב"ם) והראיות שהביא לדבריו יש לדחותם. ואדרבה, יש להביא ראיות להחזיק ביד הנותנים והמקבלים, וכן ראוי לעשות. דאם לא כן כבר הייתה התורה בטלה חס וחלילה, ועל ידי ההספקות (=התמיכות) יכולים לעסוק בתורה ויגדיל תורה ויאדיר... ומכל מקום, מי שאפשר לו להתפרנס ממעשה ידיו ולעסוק בתורה ודאי מידת חסידות היא ומתת א-להים היא אבל אין זו מידת כל אדם, שאי אפשר לכל אדם לעסוק בתורה ולהחכים בה ולהתפרנס ממעשה ידיו."

לעומת זאת, ר' שמעון בן צמח דוראן (= נולד באי מיורקה שליד ספרד בשנת ה' אלפים קכ"א {1361 למנינם}), ונפטר בעיר אלג'יר בשנת ה' ר"ד {1444 למנינם}. כמו גדולי ספרד אחרים היה גם הרשב"ץ רופא, בשו"ת התשב"ץ (חלק א סימנים קמ"ב-קמ"ח), חלק לחלוטין על הרמב"ם. אבל גם הוא כתב, שמי שבידו היכולת לפרנס עצמו, הרי זו מידת חסידות וטוב הדבר: "ואחר שנתפרש כל זה יש לנו לחוש לדברי הרמב"ם ז"ל... אמנם החכמים והתלמידים, אם נהגו לסטול בעצמם שלא ליטול, ושיתפרנסו מיגיע כפם או בדוחק, יש להם שכר טוב בעמלם, וחסידות הוא להם, ומוטב הוא להם שיבטלו קצת עתים [בתורה], מלקיים והגית בו יומם ולילה ולסמוך על הצבור במזונותם... אבל התלמידים, הטוב והישר להם שיעסקו בתורה לשמה, לא על מנת שיקראו חכמים, וסוף הכבוד לבוא. וילמדו גם כן אומנות ושיעשו תורתן קבע ומלאכתן עראי, ובזה תהיה תורתן משתמרת ומלאכתן מתברכת, ועליהם הוא אומר: "ויאמר לי עבדי אתה ישראל אשר בך אתפאר". וכך הביא הרמ"א על שולחן ערוך (יורה דעה, סימן רמ"ו סעיף כ"א).

נמצא, שלדעת כל הפוסקים, הרמב"ם וגם התשב"ץ, מרן מחבר שולחן ערוך וגם הרמ"א, הדרך הישרה של התורה היא, ללמוד תורה עם מלאכה, שתוכל לפרנסו, והצבת 'אידיאל' של 'תורתו אומנותו' מנוגדת לכל פוסקי ההלכה !

²⁰² להבדיל משירות בצבאות זרים, כמו הגיוס לצבאות אירופה, במאות השנים האחרונות, גיוס שהוציא רבבות בחורים יהודים להתבוללות גמורה, והוליד מאמץ ציבורי רחב מימדים לשחרר כל מי שאפשר בפדיון כסף, או בתור לומד תורה; ראה למשל בשאלות ותשובות 'חת"ם סופר', שכתב ר' משה סופר, מייסד היהדות החרדית בדורות האחרונים, חלק ו', ליקוטים סימן כ"ט, שמצד אחד עומד על זכות השחרור של לומדי תורה ממס הגיוס, ומאידך, מתנגד לשלוח לצבא פורקי עול שלא לדחות אבן אחר הנופל, ומצד שלישי נזהר בלשונו כלפי השלטונות, ומשאיר לראשי הקהל את ההכרעות הקשות, ומחזק הפלת גורל בבחירת המתגייסים; וראו ספר 'מחנה ישראל', ספר הלכה יוצא דופן לחיילים יהודים בצבא הרוסי שכתב ה'חפץ חיים', ר' ישראל מאיר הכהן, גדול הפוסקים של יהדות ליטא, במגמה ברורה לעצור את ההתבוללות בקרבם.

להסתכן בהם,²⁰³ עד שילמד כל הנחוץ לשם כך. וקורס עזרה ראשונה והחייאה²⁰⁴ חייב אב ללמד את בנו כמו לימוד שחייה, שכן, סכנות אלה נמצאות בכל מקום.

סעיף ג – אסור לצאת לטיול בלי הכנה מתאימה וציוד מתאים

אסור לצאת לטיול בלי הכנה מתאימה,²⁰⁵ כלומר, תכנון מסלול והכרתו על פי בקיאים, מפות וכד' – וציוד מתאים, כלומר, כיסוי ראש, נעליים ובגדים מתאימים למסלול ולמזג האוויר, מים (2-3 ליטר מים לאדם ליום²⁰⁶), תרמיל נוח לנשיאה (על הגב), תיק עזרה ראשונה, ציוד לרכב, חילוץ, לגלישה ולטיפוס – הכל לפי אופי המסלול, על פי בקיאים.

סעיף ד – אחריות מורים ומדריכים

מורים ומדריכים שיוצאים עם תלמידים וחניכים לטיולים, מוטלת עליהם אחריות כפולה ומכופלת, גם אם הם שוכרים שירותים של מדריכי טיולים מקצועיים, מפני שההורים סומכים על המורים ועל המדריכים המוכרים להם, בשולחם את ילדיהם.²⁰⁷ לכן, חייבים המנהלים,

²⁰³ ראו לעיל הערה 78, באיסור להיכנס למקום סכנה, אלא אם יש צורך ויכולת להציל, בלי להסתכן בעצמו בוודאי; וראה להלן סימן ט"ז, בהרחבה.

²⁰⁴ על כל אדם מוטלת החובה להציל את חברו הנמצא בסכנה או בספק סכנה מדין 'לא תעמד על דם רעך' (וראו לעיל, הערות 76 ו-78). וכך כתב הרמב"ם (הלכות רוצח ושמירת הנפש, פרק א הלכה י"ד): "כל היכול להציל ולא הציל עובר על לא תעמד על דם רעך. וכן הרואה את חברו טובע בים, או ליסטים באים עליו, או חיה רעה באה עליו, ויכול להצילו הוא בעצמו, או שישכור אחרים להצילו..."

חובה זו אמורה גם כשזה מתנגש עם איסורים הלכתיים אחרים כגון חילול שבת, או ביזוי תפילין, או חשש להרהורי עבירה בהצלת אשה על ידי גבר.

סוגיית הגמרא (סוטה דף כ"א עמוד ב) מתארת 'חסיד שוטה', במקרה שטבעה אישה בנהר, והוא אמר אין זה דרך ארץ להסתכל בה ולהצילה. התוספות (דיבור המתחיל: "היכי דמי חסיד שוטה") הביאו את דברי הירושלמי (סוטה פרק ג' הלכה ד): "ראה תינוק מבעבע בנהר, אמר: לכשאחלוץ תפילין אצילנו. עד כשהוא חולץ תפילין, הוציא זה את נפשו". ר' מנחם בן שלמה המאירי (מגדולי חכמי פרובנס בזמנו, נולד בשנת ה' אלפים ט' {1249 למנינם}) בפירושו 'בית הבחירה' על הש"ס (סוטה דף כ' עמוד א): "וענין חסיד שוטה הוא שמתחסד ביותר מדאי אף במה שחסידותו גורם היזק או לעצמו או לאחר, כגון שמתענה בכל יום, או שרואה אשה טובעת בנהר ואומר איני יורד להצילה כדי שלא אסתכל בערוה".

ר' יהודה ב"ר שמואל החסיד (נולד בערך בשנת ד' אלפים תת"ק {1140 למנינם}), בשפירא) ב'ספר חסידים' סימן קכ"ו: "אל תהי צדיק הרבה' הרי שהייתה אשה טובעת בנהר ובידך להציל, אל תאמר אני מניחה לטבוע כי איך אלך ואראה את ערותה – 'למה תשומם' ויחשב לך עוון ותענש".

ר' אברהם בן מרדכי הלוי (נולד במצרים בערך בשנת ה' אלפים ת"י {1650 למנינם}). שימש בדיניות ואחר כך נבחר כראש רבני מצרים בקהיר) בשו"ת גינת ורדים (אבן העזר, כלל א' סימן ה): "והריני נושא עליהם המשל הזה, שכמה יש להחמיר שלא להסתכל באשה כדי שלא לבוא לידי הרהור עבירה, ולא מפני כן אם יראה אדם אשה שטובעת בנהר יחוש לעצמו שלא לרדת להצילה מן הנהר כדי שלא יבוא לידי הרהור, שזהירותו ופרישתו זאת מביאתו לידי שפיכות דמים וכאילו הוא הרגה".

²⁰⁵ הכנה מתאימה מתפרשת בדברי הגמרא במסכת תמיד (דף לב עמוד ב): "איזהו חכם הרואה את הנולד". ורש"י שם מסביר: "המבין מלבו מה שעתידי להיות, קורות שעתידיים לבוא, ונזהר מהן".

²⁰⁶ תלוי במזג האוויר, חורף או קיץ, וגם באופי המסלול. בכל ספק יש להחמיר.

²⁰⁷ המורים והמחנכים הם שליחים נאמנים של ההורים ללמד ולחנך את ילדיהם. כשבית הספר שוכר שירותים של

המורים והמדריכים לבדוק את כל פרטי הטיול המתוכנן עם המדריכים המקצועיים, לשאול את השאלות הקשורות לבטחון הטיול (ורצוי גם לתכניו החינוכיים²⁰⁸), כדי להיות מסוגלים לתת תשובות להורים אם ישאלו. כמו כן, באחריותם לוודא שהתלמידים שומרים על כללי הבטיחות, מקפידים על **כיסוי ראש, נעליים, מים** – והם עצמם **צריכים להיות מיומנים** בהחייאה ובעזרה ראשונה,²⁰⁹ וחובת המנהלים, מערכת החינוך ותנועות הנוער לדאוג לכך.

סעיף ה – אחריות הציבור ומנהיגיו

"ויאמר: ללמד בני יהודה קשת – הנה כתובה על ספר הישר"²¹⁰ (שמואל-ב א' יח) – זו חובה יסודית של הציבור ומנהיגיו,²¹¹ אשר מקיימת באמצעות השרות בצה"ל, ובו, אימון הבסיסי בנשק, ידיעת הארץ, קריאת מפה וניווט, החייאה, חילוץ ועזרה ראשונה, וכד'.

מדריכי טיולים מקצועיים הוא בעצם ממנה שליח אחר שיחנך את התלמידים. יוצא יש כאן שליח הממנה שליח אחר. דין זה, של 'שליח עושה שליח' נלמד מגירושין – שניתן לגרש אישה על ידי שליח. סוגיית הגמרא במסכת קידושין (דף מ"א עמוד א) לומדת מפרשת גירושין בתורה, שאפשר לגרש על ידי שליח, וגם שליח עושה שליח.

וכן כתב הרמב"ם בהלכות גירושין (פרק ז הלכה כ"ב): "כל העושה שליח אינו צריך שיהא השליח עמו בבית דין, אלא אומר להם הרי פלוני שלוחי ואפילו שלא בפניו. וכן השליח עושה שליח אחר שלא בפניו אפילו הן מאה."

²⁰⁸ המנהלים, והמחנכים מחויבים כלפי ההורים, ולכן הם האחראים גם על בטיחות הטיול, וגם על תכניו. הם צריכים לוודא עם מדריכי הטיול את ההקפדה על כל כללי הבטיחות, והם צריכים להציב לפני מדריכי הטיול מטרות חינוכיות ולימודיות – פרקי תנ"ך, מקורות חז"ל ותולדות ישראל שמתאימים למסלול, ומקומות מתאימים לברכות הראייה (עיין להלן, חלק ג' סימנים כ"א-כ"ב), וכמובן לתפילה ולסעודה (ראו להלן, חלק ג' סימנים י"ט-כ').

²⁰⁹ ראו בנספח שבסוף הסימן.

²¹⁰ פסוק זה פותח את קינת דוד, על שאול ויהונתן בנו.

רש"י שם מסביר את כוונת דוד בהדגשת המילה 'ויאמר': "מעתה שנפלו גבורי ישראל, צריכין בני יהודה ללמדם מלחמה ולמשוך בקשת."

²¹¹ לראשי המדינה, נבחר הציבור, יש הגדרה הלכתית של מלך ישראל, לא פחות מלראשי הגולה כפי שכתב הרמב"ם (הלכות סנהדרין פרק ד, הלכה י"ג): "ראשי גלויות שבבל, במקום מלך הם עומדים..." ופסק הטור (חושן משפט, סימן ג'), שכאשר אין לנו מלך ולא ראשי גולה, שמינוי דינים תלוי בהסכמת הקהל. וכתב הריטב"א (חידושי לבבא בתרא דף נ"ה עמוד א): "והסכימו הר"י ובעלי התוספות והרמב"ן, שאין אומרים דינא דמלכותא אלא בדברים שהם מחוקי המלכות הקבועים והידועים. אבל אם המלך קובע ועושה דין חדש, לאו דינא הוא עד שיסכימו עליו כל אנשי מלכותו."

וכן כתב הרא"ה קוק זצ"ל בספרו משפט כהן (סימן קמ"ד): "נראים הדברים, שבזמן שאין מלך, כיוון שמשפטי המלוכה הם גם כן מה שנוגע למצב הכללי של האומה, חוזרים אלה הזכויות של המשפטים ליד האומה בכללה. וביחוד נראה, שגם כל שופט שקם בישראל, דין מלך יש לו לענין כמה משפטי המלוכה, וביחוד למה שנוגע להנהגת הכלל ... דלענין משפט המלוכה שנוגע להנהגת הכלל, ודאי גם שופטים מוסכמים ונשיאים כלליים – במקום מלך הם עומדים." (ועיין במאמרי "מקור כפול לסמכות השלטונית" פורסם ב'דרך ארץ' דת ומדינה' הוצאת המנהל החינוך הדתי, המכון הישראלי לדמוקרטיה. וכן באתר www.ybn.co.il).

המצווה העיקרית שמלך מחויב בה היא יציאה למלחמת מצוה של הצלת ישראל מיד אויב, וכך אומר הרמב"ם בהלכות מלכים (פרק ה הלכות א-ב): "אין המלך נלחם תחלה אלא מלחמת מצוה. ואי זו היא מלחמת מצוה זו מלחמת שבעה עממים. ומלחמת עמלק. ועזרת ישראל מיד צר שבא עליהם... מלחמת מצוה אינו צריך ליטול בה רשות בית דין. אלא יוצא מעצמו בכל עת. וכופה העם לצאת."

סעיף ו – אחריות ראשי הישיבות

מי שאינם משרתים בצה"ל, מפני שסומכים על דברי הרמב"ם²¹² (סוף הלכות שמיטה ויובל), שכל אדם שרוצה בכך יכול להתקדש כבני לוי, לוותר על נחלה בארץ, ולא לשרת בצה"ל, חייבים לקחת בחשבון את אחריותם לטיולים בארץ של בני הישיבות, בפרט 'בין הזמנים', ואינם יוצאים ידי חובה בכך, שמזהירים אותם שלא לצאת,²¹³ אלא חובתם להכשירם "בין הזמנים" בהחייאה ועזרה ראשונה, קריאת מפות וניווט, תכנון טיולים וארגון לפי ההלכה, שהרי "חמירא סכנתא מאיסורא"²¹⁴ (חולין ט-י).

אם יוצאים בני ישיבות לטיולים "בין הזמנים" במקומות שיש בהם סכנה, בלי מפות, בלי מים בכמות מספקת, בלי ציוד מתאים, ונקלעים לסכנה – הקולר תלוי גם בצוארי רבותיהם,²¹⁵ ולא עוד אלא שעוברים בזה גם על 'חילול השם',²¹⁶ כאשר צוותי החילוץ, ובהם אנשים

²¹² רמב"ם, הלכות שמיטה ויובל (פרק י"ג הלכות י"ג): "כל שבט לוי מוזהרין שלא ינחלו בארץ כנען; וכן הן מוזהרין שלא יטלו חלק בבזיה בשעה שכובשין את הערים... ולמה לא זכה לוי בנחלת ארץ ישראל ובבזיה עמ אחיו? מפני שהובדל לעבוד את ה', לשרתו ולהורות דרכיו הישרים ומשפטיו הצדיקים לרבים, שנאמר: "ויראו משפטיו ליעקב ותורתך לישראל". לפיכך הובדלו מדרכי העולם לא עורכין מלחמה כשאר ישראל ולא נוחלין ולא זוכין לעצמן בכח גופן. אלא הם חיל השם, שנאמר: "ברך ה' חילו". והוא ברוך הוא (=הקב"ה) זוכה להם, שנאמר: "אני חלקך ונחלתך". ולא שבט לוי בלבד, אלא כל איש ואיש מכל באי העולם אשר נדבה רוחו אותו והבינו מדעו להבדל לעמוד לפני ה', לשרתו ולעבודו, לדעה את ה', והלך ישר כמו שעשהו הא-להים, ופרק מעל צוארו עול החשבונות הרבים אשר בקשו בני האדם, הרי זה נתקדש קדש קדשים, ויהיה ה' חלקו ונחלתו לעולם ולעולמי עולמים, ויזכה לו בעולם הזה דבר המספיק לו כמו שזכה לכהנים ללוים. הרי דוד עליו השלום אומר: "ה' מנת חלקי וכסי אתה תומיך גורלי".

²¹³ ישנן תכניות לימוד 'בין הזמנים', למשל תכנית 'עיון הזמן' (ראו למשל באתר 'שטייגן' <http://www.shtaygen.co.il/?CategoryID=1060&ArticleID=3458>). מטרת התכניות האלה בין השאר, לא להותיר זמן לצאת לטיול, בצירוף אזהרה מפורשת שלא לצאת לטיולים. כמובן שכל זה לא מספיק כי ידוע שרבים מטיילים בכל זאת.

²¹⁴ סוגיית הגמרא במסכת חולין (דף י' עמוד א) מסיקה שמחמירים בסכנה יותר מאשר באיסור, אך אינה מבארת מדוע. ככל הנראה, הדבר מתקשר להלכות פיקוח נפש, למשל, שאין הולכים בפיקוח נפש אחר רוב, ופיקוח נפש דוחה רוב מצוות שבתורה, שנאמר "וחי בהם" (ראו לעיל, הערה 76); לכן, קובעת הסוגיה שם, שכל ספק סכנה, לחומרה! לפי זה יש לשאול, מדוע אין איסור לחצות כביש, לנסוע ברכב, לצאת לטיול ולכל דרך שיש בה ספק רחוק של סכנה, הרי בפיקוח נפש אין סומכים על הרוב? אלא שהגמרא התירה לאנשים ללכת בדרך כפי שמקובל, גם כשיש ספק רחוק של סכנה, משום "שומר פתאים ה'" (תהלים קט"ז ו; וראו להלן סימן ט"ז סעיף א), וכל זה כדי לאפשר חיים נורמליים. אולם, היתר זה אינו יכול לעמוד כאשר מזלזלים בסכנה ואין מתכוננים אליה, כגון שיוצאים לדרך ברכב שידוע שיש בו תקלה, או שנכנסים לים כשאין יודעים לשחות, או כשיוצאים לטיול בלי הכנה מתאימה.

²¹⁵ חובת האב על בנו ללמדו לשוט במים חלה בפשטות גם על רבותיו של בנו (ראו היחס בהלכה בין כבוד אביו לכבוד רבו מובהק – טור ושולחן ערוך יורה דעה, הלכות כבוד רבו ותלמיד חכם, סימן רמ"ב: "כשם שאדם מצווה בכבוד אביו ויראתו, כך הוא מצווה בכבוד רבו ויראתו, ורבו יותר מאביו, שאביו הביאו לחיי העולם הזה, ורבו מביאו לחיי העולם הבא"), שהרי הם שלוחיו של האב ללמדו תורה, והבן נסמך עליהם בכל אשר יעשה. כאמור לעיל, החובה ללמד את בנו לשוט במים כוללת בימינו גם קריאת מפות, עזרה ראשונה והחייאה, אימון בסיסי בנשק ותכנון טיול, שהרי מקור החובה הוא בחשש מפני סכנה עתידית וצפויה.

²¹⁶ הגמרא במסכת יומא (דף פ"ו עמוד א) מתארת את גודל החטא של חילול ה': "מי שיש חילול השם בידו אין לו כח בתשובה לתלות ולא ביום הכיפורים לכפר, ולא בייסורין למַרְק (= להעביר החטא), אלא כולן תולים ומיתה ממרקת, ש*נאמר: "ונגלה באזני, ה' צ-באות, אם יכַפֵּר הָעֵוֹן הזה לכם עד תַּמְתּוֹן" (ישעיה פרק כ"ב פסוק י"ב). בהמשך, הגמרא מביאה דוגמאות עד היכן מגיע קידוש השם וחילול השם, וביניהם: "יצחק דבי ר' ינאי אמר: כל

שאינם דתיים, יוצאים במסירות נפש, ביום ובלילה, בשבתות ובחגים,²¹⁷ כדי לחלץ מטיילים שנקלעו לסכנה, ורואים, ומספרים, על התנהגותם של בני ישיבות.

סעיף ז – טיול בארץ

בכל טיול בארץ אם יוצאים אליו כהלכה (כאמור לעיל), יש צד מצווה,²¹⁸ מכוחו של אברהם אבינו, שנאמר לו מפי ה': "קום התהלך בארץ לארכה ולרחבה, כי לך אתננה" (בראשית י"ג ז); ואמרו חז"ל: "כל המהלך ד' אמות בארץ-ישראל, מובטח לו שהוא בן העולם הבא" (כתובות קיא ע"א).

סעיף ח – סכנות מיוחדות בטיולי חו"ל

בטיולי חו"ל אין צד מצווה, גם אם יש בהם התפעלות מיפי הבריאה, הם טיולי רשות.²¹⁹

שחבריו מתביישים מחמת שמועתו; אמר רב נחמן בר יצחק: כגון דקא אמרי אינשי, שָׂרָא ליה מְרִיָּה לפלגְנָא (=שאנשים אומרים, התיר לו רבו לעבור עבירות אלו?! – על פי פירושו של ר' יהונתן מלוניל). אביי אמר: "ואהבת את ה' אלהיך" – שיהא שם שמים מתאהב על ידך. שיהא קורא ושונה ומשמש תלמידי חכמים, ויהא משאו ומתנו בנחת עם הבריות. מה הבריות אומרות עליו? אשרי אביו שלמדו תורה, אשרי רבו שלמדו תורה, או להם לבריות שלא למדו תורה. פלוני שלמד תורה, ראו כמה נאים דרכיו, כמה מתוקנים מעשיו, עליו הכתוב אומר: "ויאמר לי עבדי אתה, ישראל אשר בך אתפאר". אבל מי שקורא ושונה ומשמש תלמידי חכמים ואין משאו ומתנו באמונה (=ביושר), ואין דבורו בנחת עם הבריות, מה הבריות אומרות עליו? אוי לו לפלוני שלמד תורה, אוי לו לאביו שלמדו תורה, אוי לו לרבו שלמדו תורה. **פלוני שלמד תורה ראו כמה מקולקלין מעשיו, וכמה מכווערין דרכיו...**"

הרמב"ם (הלכות יסודי התורה, פרק ה הלכה י"א) הביא הלכה זו: "ויש דברים אחרים שהן בכלל חילול השם, והוא שיעשה אותם אדם גדול בתורה ומפורסם בחסידות דברים שהבריות מרננים אחריו בשבילם, ואף על פי שאינן עבירות, הרי זה חילל את השם. כגון שלקח ואינו נותן דמי המקח לאלתר, והוא שיש לו, ונמצאו המוכרים תובעים והוא מקיפן (=קונה בהקפה), או שירבה בשחוק או באכילה ושתייה אצל עמי הארץ וביניהן, או שדבורו עם הבריות אינו בנחת ואינו מקבלן בסבר פנים יפות, אלא בעל קטטה וכעס, וכיצא בדברים האלו, הכל לפי גדלו של חכם צריך שידקדק על עצמו ויעשה לפנים משורת הדין."

מ"ר הרב יהודה עמיטל זצ"ל הסביר (והארץ נתן לבני אדם, עמוד 102) שקיימת אפוא דרישה דווקא ממי שעוסק בתורה, שיקפיד לא רק על הלכות מפורשות, אלא גם על התנהגות בדרך ארץ, ביחסו עם הבריות, מפני קידוש השם ומניעת חילולו.

²¹⁷ בשולחן ערוך (אורח חיים, סימן שכ"ח סעיף ב) נפסק: "מי שיש לו חולי של סכנה, מצוה לחלל עליו את השבת; והזרז, הרי זה משובח; והשואל (=השואל האם לחלל שבת בשביל החולה), הרי זה שופך דמים". וראו לעיל הערה 96 לגבי חילול שבת אפילו במקום של ספק פיקוח נפש.

²¹⁸ הרמב"ם (הלכות מלכים פרק ה הלכה י"א) פסק על פי הגמרא (כתובות דף ק"א עמוד א): "אמרו חכמים כל השוכן בארץ ישראל עוונותיו מחולין. שנאמר ובל יאמר שכן חליתי העם היושב בה נשוא עוון. **אפילו הלך בה ארבע אמות זוכה לחיי העולם הבא**".

²¹⁹ המשנה במסכת ברכות (פרק ט משנה ב) אומרת: "הרואה... על ההרים, ועל הגבעות, ועל הימים, ועל הנהרות, ועל המדברות, אומר ברוך עושה מעשה בראשית". וכך פוסקים הרמב"ם (הלכות ברכות פרק י' הלכה טו) והשולחן ערוך (אורח חיים סימן רכ"ח); ניתן לדייק מלשון המשנה - "הרואה", שאין חיוב לצאת ולראות את אותם הרים וכו' אלא רק מי שראה אותם צריך לברך; אמנם הראב"ד (על הר"ף, ברכות תחילת פרק ט') סבר, שהברכות האלה הן רשות, ולא חובה, מפני שלא כל אדם מתפעל ממראות נוף, ומכל מקום אם מתפעל ומברך, מקיים מצוה, ולפי הרמב"ם ושולחן ערוך, חייב לברך; ברור, שהאומר 'איזה יופי', או מוציא מצלמה לצלם, כבר מעיד בעצמו על התפעלותו, וחייב לברך תחילה; מכל מקום, לדעת כולם, אין מצוה לצאת לטיול כדי להתפעל ולברך, אלא בארץ

רבים מהפוסקים אוסרים אותם כליל.²²⁰ להיתר שלנו לצאת, ראה להלן, סימן . כאן אנו דנים מצד הסכנות.

יש בטיולי חו"ל סכנות מיוחדות, שאינן מוכרות למטיילים בארץ, וישראלים נמשכים אליהם מאד, כאתגר נועז, וכחוויה. אולם, הם מחייבות תכנון קפדני, לימוד המסלולים על-פי בקיאים, ציוד מתאים, וזהירות מיוחדת מסכנות.

אסור בהחלט לצאת למסלול טיול בחו"ל, כאשר התושבים המקומיים אומרים שהעונה מסוכנת, או שהזרם בנהר חזק מאד, או הדרך נסחפה בגשמי מונסון וכד', או האוטובוס לא תקין ולא אמין, או יש נחשים, תנינים או כרישים, או יש מחלות מסוכנות שהתפרצו, וכיו"ב. עם כל המומחיות של ישראלים בקיאים – **אומדן הסכנות צריך להילקח לחומרא, על פי התושבים המקומיים**,²²¹ ואסור בהחלט לצאת לדרך מסוכנת, עם שחצנות וביטחון עצמי מופרז, כ"דלק". חייבים לחשוב גם על ההורים, המשפחה, החברים, ולמנוע מהם אבל מיותר וחסר תכלית. ותמיד, תמיד, עדיף לטייל בארץ!

נספח לסימן ט"ו –

הפירוט המובא כאן, אינו בא במקום לימוד מסודר אלא לשם חזרה ורענון אחרי לימוד

מסודר.

הנשמה ועיסוי חזה – (מתוך www.planetnana.co.il/erh/er.pps)

א. - בדיקת דרכי האויר של הפצוע (Airway). יש לדאוג שהנפגע שוכב על משטח קשה (רצפה וכו'), ולסלק ההפרשות או כל גוף זר אחר מפיו. מניחים יד אחת על מצח הנפגע ואת היד השניה מתחת ללסת התחתונה (בקרבת הסנטר, לא ללחוץ על החלק הרך), מפעילים כוח מתון כדי להטות את הראש אחורה (במקרי טראומה אין להטות את הראש אחורנית).

ישראל.

²²⁰ מי שהיה יכול להתגלח לפני החג, ולא התגלח, חכמים אסרו עליו שלא יתגלח בחול המועד (שלא ידחה את מלאכת הגילוח למועד). המשנה במסכת מועד קטן (דף י"ד עמוד א) דנה בהיתרים מיוחדים להתגלח בחול המועד: "ואלו מגלחין במועד: הבא ממדינת הים...". הגמרא מסבירה מיהו הבא ממדינת הים: "מתניתין דלא כר' יהודה, דתניא ר' יהודה אומר (=המשנה אינה כדעתו של רבי יהודה, שהרי רבי יהודה סובר): הבא ממדינת הים לא יגלח מפני שיצא שלא ברשות (=מכיון שאסור לו לצאת, והוא בכל זאת יצא, לא מתירים לו להתגלח בחול המועד, כי נחשב כמי שהיה לו זמן לפני החג). אמר רבא: לשוט דברי הכל אסור, למזונות דברי הכל מותר. לא נחלקו אלא להרויח: מר מדמי ליה כלשוט ומר מדמי ליה כלמזונות" (=כולם מודים שאסור לצאת לשוט ושמותר לצאת בשביל מזונות. המחלוקת היא לגבי עשיית רווח: רבי יהודה מדמה זאת לשיט וחכמים מדמים זאת למזונות).

רש"י מסביר מיהו היוצא לשוט: "לא יצא אלא כדי לשוט בעולם ולראותו, וחזר במועד".

הראב"ד מסביר שהמחלוקת בין רבי יהודה לחכמים אמורה רק לגבי היוצא מארץ ישראל בשביל לטייל, אבל אם טייל בחוץ לארץ בין ארצות שונות, או שטייל רק בארץ ישראל, וחזר בחול המועד, מותר לו לגלח. וכן משמע מפסיקת השולחן ערוך (אורח חיים, סימן תקל"א סעיף ד).

²²¹ המקומיים הם שמכירים את הסכנות בקרבתם, והם הנאמנים לומר אם זרימת נהר מסוכנת או לא וכיו"ב; כמובן, נאמנותם חזקה וקובעת בזמן שהם 'משיחים לפי תומם', כלומר, שאין להם כוונה עויינת; ורבו מקרים שישראלים לא נשמעו לאזהרות תושבים מקומיים, כי 'בטחו בכוחם', ומתו; וחובה ללמוד מאסונות לקח, להצלת חיים.

ב. – הנשמה (Breathing). מניחים את האוזן מעל פיו של הנפגע ומעל אפו ובודקים האם הנפגע נושם או לא. מביטים לכיוון בית החזה של הנפגע ובודקים האם הוא עולה ויורד (משך הבדיקה 3–5 שניות). במידה והנפגע אינו נושם, אוטמים את נחיריו בעדינות בעזרת האצבע והאגודל, כאשר מקפידים לשמור על דרכי אויר פתוחות (הטית הראש לאחור), שואפים עמוק, אוטמים את שפתי החולה בעזרת השפתיים ומנשימים שתי הנשמות פתיחה ראשונות. קצב הנשמה 10 – 15 נשימות בדקה.

ג. - מחזור הדם (Circulation). בודקים דופק בשקע שבין קנה הנשימה לבין שרירי הצוואר. במידה ויש דופק, ממשיכים בהנשמה, ובמידה ואין דופק מתחילים עיסויים: מוצאים (עם האצבע) את המקום בו הצלעות נפגשות עם החלק התחתון של עצם בית החזה, במרכז בית החזה. מניחים כף יד אחת על החלק התחתון של עצם החזה ועליה את כף היד האחרת, כך שהידיים יקבילו זו לזו. יש להניח את קצה שורש כף היד במדויק על הציר המרכזי של עצם החזה. כך ירוכז הלחץ המופעל על עצם החזה, ויקטן הסיכוי שיישברו צלעות. נועלים את המרפקים, כך שהידיים יתיישרו והכתפיים יוצבו מעליהן – והלחץ יכונן ישירות למטה, כלפי עצם בית החזה. לוחצים על עצם החזה עד שתרד כ 4 – 5 ס"מ. מרפים את הלחץ שהופעל בעת העיסוי (יש להקפיד להרפות לחלוטין כדי שבית החזה יחזור למקומו) מבלי להזיז את הידיים מבית החזה.

ד. - החייאה ביחיד:

ההחייאה תתבצע לפני השלבים הנ"ל כאשר היחס בין ההנשמות לבין העיסויים הוא 2:15 – 2 הנשמות 15 עיסויים.

לאחר 4 סבבים של עיסויים והנשמות (2:15) יש לבדוק את הדופק (במשך 3-5 שניות). אם אין דופק ממשיכים הנשמות + עיסויים. במידה וחזר הדופק, בודקים נשימה. אם הנפגע אינו נושם, ממשיכים להנשים ללא עיסויים. במידה והנפגע נושם, יש להשגיח עליו שלא יאבד נשימה ודופק עד הגעת צוות מד"א.

ה. - החייאה בזוג:

בהחייאה בזוג שלב בדיקת ההכרה, פתיחת נתיב אויר וההנשמות הראשונות הם כנ"ל. השוני הוא בכך שאת פעולות ההנשמה והעיסוי מבצעים 2 אנשים, אחד מנשים השני מעסה. היחס הוא 2:15 – 2 הנשמות 15 עיסויים.

המנשים מתמקם ליד ראשו של הנפגע, פותח את נתיב האוויר, מנשים נשימה אחת ובודק דופק. בזמן זה, המעסה מתמקם ומוצא את מיקום העיסוי, אם אין דופק, מכריז המנשים "אין דופק". המעסה מתחיל בעיסויים ומונה אותם בקול, המעסה מפסיק לאחר העיסוי החמישי ומאפשר למנשים להנשים הנשמה אחת, לאחריה ממשיך חמישה עיסויים נוספים.

עצירת שטפי דם – (מתוך <http://www.meidad.com/mda/main/STB.pdf>)

ו. - טיפול

קודם כל, יש לעצור את הדימום. במקרים של דימום פנימי לא ניתן לעצור את הדימום

לחלוטין. דימום חיצוני כמעט תמיד ניתן לעצירה. לאחר עצירת הדימום הנפגע צריך להגיע בהקדם לבית החולים על מנת לקבל בחזרה את הדם שאיבד. בנוסף יש להתגבר על הבעיות שנוצרו בעקבות הדימום, במידה והנפגע מתחיל להיכנס להלם.

ז. - עצירת שטף דם חיצוני

השיטה הטובה והמומלצת – לחץ ישיר על מקום הדימום עם תחבושת/ מגבת/ פד. רוב הדימומים החיצוניים ניתנים לעצירה על ידי לחץ ישיר. הטיפול מכאיב וקשה, אך יש להשתמש בלחץ חזק מאוד.

אפשרויות נוספות לעצור דימום – לחץ עקיף על ידי חוסם עורקים זמני או קבוע (לאיברים גליליים צרים) או נקודות לחיצה (נקודות במקומות אסטרטגיים בהם עוברים עורקים גדולים סמוך לפני העור וצמוד לעצם).

לחץ עקיף עדיף פחות, כי מאותו מקום ומטה אין זרימת דם (לאחר 4-6 שעות נזק תמידי לרקמה) וכי זה דורש כוח אדם רב. מטפל דואג לפציעה אחת בלבד.

ח. - נשתמש בלחץ עקיף רק במקרים מסוימים:

- קטיעה מלאה/ חלקית.
- שטף דם חזק/ גדול מדי באיבר גלילי רחב (ירך של מבוגר) – לחץ ישיר לא יגיע מספיק עמוק.
- ריסוק/ שבר פתוח עם עצמות בולטות (לחץ ישיר יכאב מדי, וכן העצמות עלולות לקרוע כלי דם נוספים).
- דימום שלא נעצר על ידי תחבושות לחץ.
- פצע נרחב מדמם או דימום ממס' מקומות (חבל לנסות לעבוד עם תחבושות אישיות כי הנפגע יאבד זמן רב).
- בפצוע המחייב פעולות החייאתיות (בשביל לא לבזבז זמן).
- כשהנסיבות בשטח מחייבות עצירה מהירה של הדימום (פיגוע המוני, סכנה לנפגע או למטפל- פיצוץ, שריפה וכו').
- בנפגעים לכודים יש לשקול אפשרות של דימום שאנו לא רואים (לדוגמה בתאונות דרכים- גפיים תחתונות תחת לוח השעונים). במידה וניתן, מעבירים את הידיים לאורך הרגל כדי לבדוק אם יש דם רב. אם לא ניתן לראות ויש סבירות גבוהה לפגיעה, מניחים חוסם עורקים.
- בקטיעה, כלי הדם האלסטיים חוזרים אחורה, והשרירים סביבם מתכווצים ומהווים מעין חוסם עורקים טבעי. לכן, בקטיעות רבות (בעיקר אצבעות) לא נראה דימום. בקטיעה לא מדממת מניחים חוסם עורקים בכל מקרה.

סימן ט"ז

מקומות ודרכים בחזקת סכנה – יציאה להצלה – מתי מותר לצאת ואיך?!

סעיף א – דרך אשר "דשו בה רבים" (=רבים הולכים בה, יבמות עב"א)

אף-על-פי שסכנה חמורה מאיסור (חולין ט-י), מותר לצאת לדרך שיש בה סכנות שכיחות (כמו טעות בדרך, צמא, שודדי דרכים או תאונות), אם אנשים רבים הולכים בה,²²² ולהתפלל לה' שיושיע ויגן, בבחינת "שומר פתאים ה'"²²³ (תהלים קט"ז ו). – וזאת בתנאי שהיוצא לדרך נקט אמצעי זהירות המקובלים,²²⁴ ומה שמחייבים החוקים באותו מקום.²²⁵

סעיף ב – דרך שהולכים בה רק מפירה

דרכים שיש בהן סכנות, והולכים בהן רק אלה שמכירים (כגון, טיולים בהרים ובגיאיות, ובנחלים שיש בהם מפלים וכד'), וכן מקומות שנוסעים בהם רק מי שגרים באותו אזור, או המבקרים שם תדיר, ומכירים היטב את הדרכים ואת הסכנות (כגון, דרכים ביהודה ובשומרון בזמננו) – מותר לצאת לדרכים כאלה עם מי שמכיר, או על-פי הדרכתו²²⁶ (כגון, מדריך טיולים מוסמך, או מי שחי באזור ומכיר היטב את הסכנות, ובתנאי, שאינו מזלזל בהן²²⁷,

²²² סוגיית הגמרא במסכת יבמות (דף ע"ב עמוד א) מספרת (על פי המסופר בספר יהושע פרק ה), שבני ישראל לא מלו את בניהם כל ארבעים השנה שהיו במדבר, ולכן היה חייב יהושע למול אותם בגלגל, אחרי שעברו את הירדן. אחת הסיבות המובאות בגמרא היא שלא נשבה רוח צפונית כל אותם שנים (רש"י: "רוח צפונית היא נוחה, לא חמה ולא צוננת, וחמה זורחת"). כלומר, לא מלו מפני הסכנה של מזג האוויר המדברי, וזו כוונת הכתוב (יהושע ה' ז) "כי לא מלו אותם בדרך"; וכן נאמר בגמרא (נדרים דף לא עמוד ב), על משה רבנו שלקח את אשתו ובניו ממדין למצרים, והיה לו קושי עם הבן שלא נימול – "אמר [משה, אם] אָמול ואצא [לדרך], סכנה היא [לבן הנימול] ...". מכאן למד רב פפא, שלא מלים ביום המעונן או ביום בו נושבת רוח דרומית (=חמה), מכיוון שאלו ימי סכנה. הגמרא ממשיכה ואומרת, שבימינו, אין הדין כן, מכיון ש"דשו בה רבים" (=הרבה אנשים מלו בימי סכנה כאלו, ולא קרה להם כלום).

מסוגיה זו ניתן ללמוד, שמותר לצאת לדרך מסוכנת, אם הדבר מקובל, ורבים הלכו והולכים בה; וכך ברור בשולחן ערוך אורח חיים, סימן ר"ט סעיפים א, ז, ביחס להולכי דרכים, וחובתם להודות לה' אחר כך בברכת 'הגומל'.

²²³ כך משתמע מן הגמרא ביבמות (עיין בהערה הקודמת); וכן פירשו פרשני תהילים – למשל, רד"ק: "הפתי שאין יודע תחבולה להנצל מצרתו, הא-ל שומרו כשמשים עליו בטחונו"; וכך כתב ר' עמוס חכם, בפירושו 'דעת מקרא' על ספר תהילים (הוצאת מוסד הרב קוק), שה' שומר את הפתאים, שאין בהם דעת להיזהר מהצרה העומדת לבוא עליהם. ברור מכל שכן, שה' שומר גם על מי שיש לו דעת, אם הוא מכין את עצמו היטב לדרך.

²²⁴ ראו לעיל, סימן ט"ו, בהרחבה.

²²⁵ כגון, שיוצא ברכב בדוק, ובציוד מתאים, מים, כסף, נשק, לבוש מתאים, מפות דרכים – הכל לפי אופי הדרך ותנאיה.

²²⁶ כמו ביורדי ים (ואוויר), שנוסעים רק עם ימאים (וטייסים), שמקצועם בכך, וכן מובילי שיירות מדבר; ראה שולחן ערוך אורח חיים, סימן ר"ט, סעיף א, וכך יש לומר גם בסעיף ז שם.

²²⁷ אם מורה הדרך מזלזל, הרי זה גרוע מהיעדרו, כיוון שסומכים עליו; ובלי מורה דרך, אסור לצאת לדרך שלא הורגלו בה רבים, שאז חוזר הדין (לעיל סימן ה') של ספק סכנה, שחמור מספק איסור.

סעיף ג – יציאה למקום סכנה, לצורך מצוה

לצורך מצוה, מותר לצאת לדרך שיש בה סכנות רבות וידועות, גם אם רוב האנשים אינם הולכים בה, כל עוד רוב הסוחרים הולכים בה לצורכי פרנסה.²²⁹

"צורך מצווה" כולל:

עלייה לארץ ישראל, ויישוב ארץ ישראל,²³⁰ הצלת נפשות ומה שעשוי להביא להצלה;²³¹

כיבוד אב ואם (כלומר, לסייע להם לפי צורכיהם הגופניים והנפשיים)²³²;

²²⁸ ראו הסיפור (במדרש בראשית-רבא, פרשה צ"ב-ו) על רבי מאיר, שלן בפונדק ב'דרומא' (=דרום הר חברון), ולא יצא עם הפונדקי בלילה, וכך ניצל מן השודדים, שהיה הפונדקי שותף להם ומתחלק עמם בשלל. רבי מאיר התחכם ואמר לפונדקי בלילה, שיעיר תחילה את חברו 'כי טוב', וזה צעק לו וניסה להעירו לשווא. בבוקר שאל הפונדקי את רבי מאיר, היכן החבר, והוא הצביע לו על האור, ככתוב בבריאה על "האור, כי טוב"; וזו כוונת הפסוק באחי יוסף (בראשית מ"ד ג) "הבקר אור, והאנשים שלחו, המה וחמריהם". מכאן יש ללמוד, שאין לצאת לדרך, אם משהו נראה חשוד במורה הדרך, בהכנות, בסביבה, או במידע שהגיע, וכד'.

²²⁹ איש יכול לכופ את אשתו לעלות לארץ ישראל, וכן אישה יכולה לכופ את האיש שלה (וראו בהערה הבאה). רוב הפוסקים קיבלו הלכה זו, אך אחד מבעלי התוספות (למסכת כתובות, דף ק"י עמוד ב, דיבור המתחיל "הוא") סבר שבימיו הלכה זו איננה נוהגת, מכיוון שיש סכנת דרכים בעלייה לארץ ישראל. על זה כתב ר' משה בן יוסף מטרנאני, אחד מגדולי הפוסקים בארץ ישראל בתקופת צפת, שעלה לארץ ישראל בגיל 18, שנתיים אחרי הכיבוש העות'מני (ש"ת המב"ט חלק ב' סימן רט"ז) – "... אם הוא שעת חירום, שיש סכנה [גדולה] בדרכים, ימתינו עד יעבור זעם, שיהיו הדרכים בטוחים [כך] שאין הסוחרים נמנעים מללכת ולבוא ... ומה שכתב ר' שלמה בן צמח דוראן (התשב"ץ) ... היינו בזמן ההוא ... והיה אז סכנה גדולה לבוא משם לארץ ישראל ... ואינו מעכב את הכפייה לעלות אלא באותם הימים שיש סכנה ידועה בדרכים, אבל כשכל הסוחרים אינם נמנעים מללכת בדרכים, גם איש ואשתו יכולים לכופ זה את זה"; ר' אברהם צבי אייזנשטאט, מחבר 'פתחי תשובה' על שולחן ערוך (אבן העזר, סימן ע"ה סעיף קטן ו), הביא הגדרה זו להלכה כעיקרון מוסכם; וראו רמב"ן (בהשמטות לספר המצוות שכתב הרמב"ם, מצוה ד' ממצוות עשה), על הקשר בין עלייה לארץ ישראל, לבין התיישבות בה, גם במקומות שיושבים בהם גויים, וגם להפרחת השממה.

²³⁰ סוגיית הגמרא במסכת כתובות (החל מדף ק"י עמוד ב) מרחיבה במצוות העלייה לארץ. נביא שתי דוגמאות:

- בני זוג, שאחד מהם רוצה לעלות לארץ או לצאת ממנה, והשני לא – "תנו רבנן: הוא אומר לעלות (=לארץ ישראל), והיא אומרת שלא לעלות, כופין אותה לעלות, ואם לאו (=היא מסרבת לעלות), תצא [בגט] בלא כתובה. היא אומרת לעלות, והוא אומר שלא לעלות, כופין אותו לעלות, ואם לאו (=הוא מסרב לעלות), יוציא [בגט] ויתן כתובה. היא אומרת לצאת (=מארץ ישראל), והוא אומר שלא לצאת, כופין אותה שלא לצאת, ואם לאו (=היא מתעקשת לצאת), תצא [בגט] בלא כתובה. הוא אומר לצאת, והיא אומרת שלא לצאת, כופין אותו שלא לצאת, ואם לאו (=הוא מתעקש לצאת), יוציא [בגט] ויתן כתובה"; מובא להלכה, ראו שולחן ערוך אבן העזר, סימן ע"ה, סעיף ג.

- "תנו רבנן: לעולם ידור אדם בארץ ישראל אפילו בעיר שרובה עובדי כוכבים, ואל ידור בחוץ לארץ ואפילו בעיר שרובה ישראל"; מובא להלכה ברמב"ם הלכות מלכים, פרק ה' הלכה יב.
- גם בשולחן ערוך אורח חיים (סימן רמ"ח סעיף ד) נפסק, שעלייה לארץ ישראל נחשבת כדבר מצווה, ומותר לצאת לדרך אף ביום שישי, גם אם תיגרם פגיעה בשבת בדרך; (וראו להלן סימנים י"ח - כ').

²³¹ ראו רמב"ם הלכות רוצח ושמירת הנפש (פרק א' הלכה יד): "כל היכול להציל ולא הציל עובר על 'לא תעמוד על דם רע'; וראו לעיל, בהערה 78 – במחלוקת בין ה'כסף משנה' והרדב"ז לגבי החובה להציל תוך סיכון עצמי. מצוות הצלה דוחה את השבת; וראו לעיל, בהערה 76 – גם במקרה של ספק סכנה מחללים את השבת בשביל להציל. חובת ההצלה היא כל כך גדולה, שחז"ל ראו לנכון לפטור את המציל מדיני ממונות, אם הזיק בשעת ההצלה; וראו לעיל הערות 81,82.

פדיון שבויים²³³ (בכסף, וכד');:

התרת עגונות ומסורבות גט²³⁴ (השגת עדויות או הרשאה לגט וכד');

ביקור-חולים (כלומר, סיוע לצורכיהם הגופניים, החברתיים והנפשיים)²³⁵;

²³² התורה מצווה על כיבוד הורים (שמות כ' יב; דברים ה' טז – "כִּבֵּד אֶת אָבִיךָ וְאֶת אִמְךָ") ועל מצוות מורא הורים (ויקרא י"ט ג – "אִישׁ אִמּוֹ וְאָבִיו תִּירָא"); סוגיית הגמרא במסכת קידושין (דף ל"א עמוד ב) מסבירה מה זה מורא ומה זה כיבוד: "תנו רבנן: איזהו מורא ואיזהו כיבוד? מורא – לא עומד במקומו, ולא יושב במקומו, ולא סותר את דבריו, ולא מכריעו [נגד דעתו]. כיבוד – מאכיל ומשקה, מלביש ומכסה, מכניס ומוציא".

מדברי הרמב"ם (הלכות ממרים, פרק ו), והשולחן ערוך (יורה דעה, סימן ר"מ), ניתן ללמוד, שחובת כיבוד הורים אינה רק בדברים הגופניים שחייבים לתת להם (מאכל ומשקה וכד'), אלא גם בדברים הנפשיים, בכך שאסור להכלימם, לצער אותם, או לכעוס עליהם.

²³³ בסוגיית הגמרא במסכת בבא בתרא (דף ח' עמוד ב) נאמר: "פדיון שבויים, מצוה רבה היא! ... דכתיב (=שכתוב בספר ירמיהו ט"ו ג): 'והיה כי יאמרו אליך אנה נצא, ואמרת אליהם כה אמר ה', אשר למות למות, ואשר לחרב לחרב, ואשר לרעב לרעב, ואשר לשבי לשבי'; ואמר רבי יוחנן, כל המאוחר בפסוק זה קשה מחבירו: חרב קשה ממות, ... רעב קשה מחרב, ... שבי [קשה מכולם] דכולהו איתנהו ביה (=שכולם ישנם בו); רש"י: שהוא בידי השבים לעשות בו כל חפצו, אם למוות, אם לחרב, אם לרעב;

המהר"ם מרוטנבורג, שחזה את קשיי השבי על בשרו, כתב על פדיון משבי (בתשובות, חלק ד' לט): "... להוציא מיד הגויים, שלא ייטמע ביניהם, ושלא יהרגוהו, ושלא ייסורוהו בהכאות שאין להם קצבה, שחמור ממיתה"; וכך כתב הרמב"ם בהלכות צדקה (הלכות מתנות עניים, פרק ח' הלכה י'): "פדיון שבויים קודם לפרנסת עניים ולכסותן; ואין לך מצווה גדולה כפדיון שבויים, שהשבוי הרי הוא בכלל הרעבים והצמאים והערומים, ועומד בסכנת נפשות; והמעלים עיניו מפדיונו, הרי זה עובר על 'לא תאמץ את לבבך, ולא תקפץ את ירך [מאחיק האביון]', ועל 'לא תעמד על דם רעך', ועל 'לא ירדנו בפרך לעיניך'; וביטל מצוות 'פתח תפתח את ירך לו', ומצוות 'וחי אחיך עמך', ואהבת לרעך כמוך'; ו(משלי כ"ד יא): 'הֲצֵל לְקָחִים לְמָוֶת'; והרבה דברים כאלו; ואין לך מצוה רבה כפדיון שבויים"; בשולחן ערוך (יורה דעה, סימן רנ"ב) מוסיף: "כל רגע שמאחר לפדות השבויים, [כשאפשר] להקדים, [נחשב] כאילו שופך דמים".

²³⁴ בסוף הלכות גירושין (פרק י"ג הלכה כט) סיכם הרמב"ם את המאמץ ההלכתי של חז"ל להקל בהיתר עגונה – "... לפיכך הקלו חכמים בדבר זה, והאמינו בו עד אחד, מפי שפחה, ומן הכתב, ובלא דרישה וחקירה [של העדויות], כדי שלא תישארנה בנות ישראל עגונות"; לעומת הסכמה כללית עקרונית במניעת עיגון, יש מחלוקות עצומות על מסורבות גט, ראה למשל ברמב"ם הלכות אישות פרק כ"ב הלכה ו, ושם בדברי 'מגיד-משנה' על הרמב"ם; ואולם בדברי הרמב"ם על 'מורדת' שאיננה יכולה עוד לקיים יחסי אישות, הוא מגדיר אותה כשבויה – "... ושואלין אותה מפני מה מרדה – אם אמרה 'מאסתי'ו, ואיני יכולה להיבעל לו מדעתי, כופין אותו לשעתו לגרשה, לפי שאינה כשבויה שתיבעל לשונא לה, ותצא בלא כתובה כלל ..." (הלכות אישות פרק י"ד הלכה ח); וראה בהלכות גירושין פרק ב' הלכה כ, על הבסיס ההלכתי לכפיית גט על פי הדין, ועל ידי בית דין, וכך נפסק בשולחן ערוך אבן העזר, סימן קל"ד סעיף ה; אבל בתי דין שבזמננו אינם מסכימים לכפיית גט על הבעל, ורבו מאד מסורבות גט שחיות בנפרד מבעליהן שנים רבות, ובמקרים רבים גדול החשש לחיי ניאוף, וצנועות שבהן חיות שנים רבות כ'שבוי'ות, שחובה לפדותן.

²³⁵ בסוגיות הגמרא (בבא מציעא דף פ"ו עמוד ב; סוטה דף י"ד עמוד א), מובא מדרש לסמיכות הפרשיות בספר בראשית, בין ברית המילה (פרק י"ז), לבין הופעת ה' אל אברהם "והוא יִשָּׁב פֶּתַח הָאֵהָל כְּחֹם הַיּוֹם" (פרק י"ח פסוק א), וההסבר: "אמר רבי חמא בר' חנינא: אותו היום יום שלישי של מילה של אברהם היה, ובא הקב"ה לשאול באברהם (=לבקר את אברהם); וכל אדם ההולך בדרכי ה', חייב לבקר חולים.

הרמב"ם (הלכות אבל, פרק י"ד הלכה ד) פסק לפי סוגיית הגמרא (נדרים דף ל"ט עמוד ב), שמצוות ביקור חולים אין לה שיעור, וכתב: "ביקור חולים מצווה על הכל. אפילו גדול מבקר את הקטן. ומבקרים הרבה פעמים ביום, וכל המוסיף משובח, ובלבד שלא יטריח. וכל המבקר את החולה כאילו נטל חלק מחליו, והקל מעליו. וכל שאינו מבקר כאילו שופך דמים"; וכך בשולחן ערוך (יורה דעה, סימן של"ה סעיף ב);

ר' שלמה גאנצפריד, בספרו 'קיצור שולחן ערוך' (סימן קצ"ג סעיף ג) הסביר ש-"עיקר מצוות ביקור חולים הוא, לעיין בצרכי החולה מה הוא צריך לעשות לו, ושימצא נחת רוח עם חבריו, וגם שיתן דעתו עליו ויבקש רחמים עליו". מטרת המצווה הן, לסייע לחולה בצרכיו הגופניים, החברתיים והנפשיים, ולהתפלל עליו.

גמילות-חסדים²³⁶ (כגון, סיוע לגר, יתום ואלמנה, ולמשפחות במצוקה);

קבורת 'מת מצווה'²³⁷ (כלומר, אדם מעם ישראל, שאין לו קוברים, ויש לקבורו במקום שנמצא, או בסמוך, אם רק אפשר²³⁸); על יציאה לדרך לתלמוד תורה, או לשם נישואין, אם

הרב עובדיה יוסף, כתב שעיקר המצוה הוא ללכת בעצמו לבקר את החולה, ולהתפלל עליו בפניו, אבל אם אינו יכול, טוב לפחות לדבר איתו בטלפון ולעודד אותו, או לשלוח מכתב, ולהתפלל עליו במניין; ('לקוט יוסף' הלכות אבלות, מהדורת תשס"ד פרק א' סעיף ד, עמוד מ"ג; 'יחיה דעת', חלק ג' סימן פג, עמוד רע"ט).

²³⁶ נאמר בתחילת מסכת אבות: "על שלשה דברים העולם עומד, על התורה, ועל העבודה, ועל גמילות חסדים". בסוגיית הגמרא (סוכה דף מ"ט עמוד א), יש הרחבה – "תנו רבנן: בשלשה דברים גדולה גמילות חסדים יותר מן הצדקה: צדקה בממונו, גמילות חסדים בין בגופו בין בממונו. צדקה לעניים, גמילות חסדים בין לעניים בין לעשירים. צדקה לחיים, גמילות חסדים בין לחיים בין למתים. ואמר רבי אלעזר: כל העושה צדקה ומשפט כאילו מילא כל העולם כולו חסד, שנאמר: "אוהב צדקה ומשפט חסד ה' מלאה הארץ".

הרמב"ם (הלכות אבלות, פרק י"ד הלכה א) אומר: "מצות עשה של דבריהם לבקר חולים ולנחם אבלים ולהוציא המת ולהכניס הכלה וללוות האורחים ולהתעסק בכל צרכי הקבורה; לשאת על הכתף ולילך לפניו ולספוד ולחפור ולקבור וכן לשמח הכלה והחתן ולסעודם בכל צרכיהם. ואלו הן גמילות חסדים שבגופו שאין להם שיעור".

²³⁷ חובת הקבורה של 'מת מצוה' היא כל כך גדולה, שאפילו כהן גדול, שאסור לו להיטמא למתים כלל, אפילו "לאביו ולאמו לא יטמא" (ויקרא כ"א יא), חייב להיטמא ל'מת מצוה' מעם ישראל; וכך נפסק בשולחן ערוך הלכות אבלות (יורה דעה, סימן שע"ד סעיף א): "מצוה להיטמא למת מצוה, אפילו הוא כהן גדול, [אין] נזיר, [אין] הולך לשחוט את פסחו, [אין] למול את בנו, ומצא מת מצוה, הרי זה מיטמא לו" (=ומפסיד טהרתו ומצוותו שלו).

סוגיית הגמרא במסכת יבמות (דף פ"ט עמוד ב) מסבירה – "אי זהו מת מצוה? כל שאין לו קוברים; קורא ואחרים עונים אותו, אין זה מת מצוה"; על השאלה מי 'קורא', ומי הם 'אחרים' נחלקו הראשונים אך ההלכה נפסקה לפי הרמב"ם (תורת האדם, עמוד קנ"ט) והרא"ש (הלכות טומאה סימן ב'), שהמוצא את המת, אין לו למי לקרוא, שיקבור אותו, וכך נפסק בשולחן ערוך (סימן שע"ד סעיף ג): "איזהו מת מצוה – שמצאו בדרך או בעיר של עובדי כוכבים, ואין לו קוברים, וממקום שמצאו אינו יכול לקרות ישראל שיענהו ויבוא לטפל בו ולקבורו – אסור לו לזוז משם ולהניח את המת, אפילו לילך לעיר להביא קוברים, אלא יטמא עצמו ויקברנו. אבל אם היו ישראל קרובים למקום המת, שהמוצא את המת קורא אותם והם עונים לו ובאים לקבורו, אין זה מת מצוה שיטמא עליו הכהן, אלא קורא אותם והם קוברים. באו בני העיר, אם יש לו כל צרכו, מושך את ידי".

בימינו, שרק גופי חילוץ והצלה, ו'חברה קדישא' מטפלים במתים – בכל מקום שאפשר לקרוא להם, חייב הנתקל במת להזעיקם, גם אם זה יחייב אותו לעצור שם ולהמתין עד שיגיעו; ואם אי אפשר להזעיק שום גורם מוסמך, חייב הנתקל במת לקבורו במקומו קבורה זמנית, כפי כוחו, לסמן את המקום ולרשום לעצמו סימנים, ואחר כך להודיע לרשויות. אבל, אם יש סכנה ידועה של מגפה, או קרינה, אין לגעת בגופה, ולא מסביבה, אלא לרשום ולדווח בלבד.

²³⁸ סוגיית הגמרא בבבא-קמא (דף פ"א עמוד א) אומרת שקוברים מת מצוה במקום שנמצא, כי "מת מצוה קונה מקומו", וזה נחשב אחד מן התנאים של יהושע בן-נון בנחלת הארץ;

במסכת שמחות (פרק ד הלכה ל"ד) מספר רבי עקיבא על הפעם הראשונה ששאל הלכה לפני חכמים – "פעם אחת השכמתי ומצאתי מת אחד הרוג, והייתי מטפל בו (=נושא אותו עליו) כשלושה תחומי שבת, עד שהבאתי לבית קבורה, וקברתי. וכשבאתי והרציתי הדברים אצל חכמים, אמרו לי: על כל פסיעה ופסיעה שהיית פוסע, מעלים עליך כאילו היית שופך דם" [כי היה חייב לקבורו במקום שנמצא]; מסתבר, שמצבים אלה היו שכיחים אז, בימי המרדיות נגד הרומאים, כאשר הארץ מלאה הרוגים יהודים;

וזיכה אותי ה' להיות שותף בקבורת מתי מצוה במקומם, ובברכת 'הטוב והמטיב' (ברכות דף מ"ח עמוד ב) על הרוגי ביתר שניתנו לקבורה, וכך היה מעשה: ההיסטוריון והארכיאולוג פרופ' חנן אשל ז"ל חפר במערת כתף יריחו (בצוק מעל תל יריחו העתיק), ומצא בה עצמות מפוזרות בכל המערה, ולפי הממצאים האחרים (פפירוס כתוב, סנדל מסומר, מטבעות וכלים) היו אלה עצמות יהודים שברחו למערות עם חורבן ביתר (לפני כ-1880 שנה). בניגוד למערות במדבר יהודה, שהרומאים רדפו וצרו עליהן עד מוות, לא היה מצור רומאי על מערת 'כתף יריחו', ועל כן גם לא הגיעו אליה הקוברים בתקופת המשנה. בתום החפירה קרא לי חנן אשל ז"ל וביקש ממני לקבור את העצמות. זכרתי את רבי עקיבא, ואת תלמידיו המורדים שברחו למערות, אמרתי 'מת מצוה קונה מקומו', וחנן אשל אמר, כמוכן. טיפסנו אל

אינו מוצא במקומו, ראו להלן בפרק על יציאה לחוץ לארץ

— כל זאת בתנאי, שהיוצא לדרך נקט כל אמצעי זהירות שאפשר וצריך לנקוט²³⁹ (גם מעבר למקובל), כגון, קשר, ליווי, נשק, כסף, הדרכה, מים, מפות, ציוד לתיקוני רכב ולחילוץ, הכל לפי אופי הדרך והסכנה.

סעיף ד – טיול בארץ ישראל, במקום סכנה

טיול בארץ ישראל יש בו ממצוות יישוב ארץ ישראל, מפני שיוצר נוכחות יהודית באותו מקום,²⁴⁰ ומרגיל בכך את עם ישראל, ואת "העולם". אם רוב המטיילים כרגיל הולכים שם – מותר לצאת ומקיים מצווה, וינהג כדלעיל סעיף א. אם רוב המטיילים אינם הולכים שם – כל עוד רגילים ללכת שם אלה שמכירים ובקיאם – מותר לצאת עם מכיר ובקי, ומקיים מצווה, וינהג כדלעיל סעיפים ב-ג; ובלי מכיר ובקי, והכנה מתאימה, אסור לצאת, וסכנה חמורה מאיסורים ומעבירות. בכל מקום שהחוק מחייב אישור בטחוני – אסור לצאת בלי תאום ואישור בטחוני,²⁴¹ בפרט, במוסדות חינוכיים.

המערה וחלתי אל קצה העומק, בחרתי כוך, ליקטנו ואספנו אליו את עצמות המערה ככל יכולתנו, הנחתי את הגולגולות ממעל, בניתי קיר אבנים, אמרתי תפילה לזכרם, ויצאתי בזחילה. זכיתי לקבור מתים יהודים אלמונים מהרוגי ביתר, כמתי מצוה שקנו מקומם בתוך המערה שבה היו מפוזרים כ-1860 שנה. במצבים מסודרים יותר, נפסק בשולחן ערוך (יורה דעה סימן שס"ד סעיף ג; ובסימן שס"ג סעיף א): "מת מצוה ... וכל המוצאו צריך לקבורו במקום שמצאו ... במה דברים אמורים? במצאו חוץ לתחום. אבל אם מצאו בתוך התחום, מביאו לבית הקברות"; "ואם אינו משתמר בזה הקבר, שיש לחוש שמא יוציאוהו גויים, או שיכנסו בו מים ... מצוה לפנותו"; והאחרונים שם (מהרש"ל = ר' שלמה לוריא; הש"ך = ר' שבתי הכהן בחיבורו 'שפתי כהן' על שולחן ערוך יורה דעה) מוסיפים, שכיום אין היתר לקבור בכל מקום, ולכן החשש מפני פגיעה במת, גדול יותר; וראה סיכומי של האלוף הרב שלמה גורן, עם הסבר ההלכה הנהוגה בצה"ל, בספרו משיב מלחמה כרך ב' עמ' שלה-שמח.

²³⁹ ראו הערות 150-152, לעיל.

²⁴⁰ ה' אמר לאברהם אחרי שנפרד לוט ממנו – "שא נא עיניך וראה מן המקום אשר אתה שם, צפנה ונגבה וקדמה וימה; כי את כל הארץ אשר אתה ראה, לך אתננה ולזרעך עד עולם; ... קום התהלך בארץ לארכה ולרחבה, כי לך אתננה" (בראשית י"ג יד-יז); ונחלקו על כך רבי אליעזר וחכמים בסוגיית הגמרא (בבא בתרא דף ק' עמוד א), שרבי אליעזר למד מפסוק זה, שהילוך בלבד יוצר קנין בשדה, וחכמים דרשו 'חזקה' ממש, אבל על אברהם הם אמרו, שהילוכו הועיל לבניו אחריו;

מוסיפה סוגיית הגמרא (כתובות דף ק"א עמוד א) ואומרת: "אמר ר' ירמיה בר אבא אמר ר' יוחנן: כל המהלך ארבע אמות בארץ ישראל מובטח לו שהוא בן העולם הבא". וכך פסק הרמב"ם (הלכות מלכים פרק ה' הלכה יא): "אמרו חכמים כל השוכן בארץ ישראל עוונותיו מחולין ... אפילו הלך בה ארבע אמות זוכה לחיי העולם הבא".

²⁴¹ הנחיות של משרד החינוך לקראת יציאה לטיול –

בקשה לעריכת טיול: מוסד חינוכי שיש בכוונתו לטייל באזור המחויב בהגשת בקשה לאישור הטיול, יגישו את הבקשה ללשכה לתיאום טיולים הקרובה לישוב שהוא נמצא בו, בהתאם ללוח הזמנים המחייב. הבקשה תמולא על ידי מנהל בית הספר או ע"י מי שמונה מטעמו והוא חבר בצוות ההוראה בבית הספר. כל טיול הכולל לינת לילה (בכל אזורי הארץ) מחויב בתאום.

אישור ביטחוני: בקשה לעריכת טיול המאושרת על ידי לשכת התיאום משמשת עבור הגורם המטייל "רשיון לטיול" ואישור ביטחוני לטיול המתוכנן, אלא אם צוין אחרת על גבי האישור שהתקבל. ייתכן שחלק ממסלולי הטיולים או הפעילויות הנדרשות בטיול אין בסמכות לשכות התיאום לאשר. בקשות אלו תועברנה על ידי הלשכה לתיאום טיולים לאישור של צה"ל או של משטרת ישראל. מודגש כי האישור הביטחוני לטיול אינו אישור בטיחותי לפרק

סעיף ה – סכנה ודאית

אם סוחרים, וכן בקיאים בטיולים, נמנעים מללכת, או כשאין אישור בטחוני, וכן בכל מקום שהסכנה ודאית, או קרובה לודאי – אסור לצאת, אפילו לצורך מצווה.²⁴² אם יצאו ומתו, אסור לשבחם ולהללם על כך, ויספידום בשבחים אחרים – שמא ישמעו אחרים ויתלהבו, וילכו אחריהם, וימותו גם הם.²⁴³

סעיף ו – יציאה להצלת נפשות בסכנה קרובה לוודאי

בסכנה קרובה לוודאי, ורק לשם הצלת נפשות שנתונות בסכנה ודאית, או קרובה לוודאי – נחלקו הפוסקים – יש אומרים, שמצווה לצאת,²⁴⁴ ויש אומרים, שאסור!²⁴⁵ לפיכך, אם רואים אדם טובע בים, או נלכד בשרפה או במפולת, או פצוע תחת אש – חייבים להזעיק מיד עזרה מקצועית מיומנת²⁴⁶ – מצילים, כבאים, מחלצים, תגבורת

הטיול השונים ולפעילויות בו. אחראי הטיול יודא עמידה בכללי הבטיחות המתפרסמים מעת לעת בחוזרי המנכ"ל לטיולים ובהוראות הבטיחות לפעילות ספורט ונופש ללא קשר לאישור הביטחוני לצורך ביקור באתר.

[/http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Tiyulim/Nehalim](http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Tiyulim/Nehalim)

²⁴² סוגיות הגמרא בקידושין (דף לט עמוד ב) ובסוף חולין (דף קמב) מספרות מעשה שהיה בנער, שקיים שתי מצוות שהתורה מבטיחה בהן אריכות ימים בפירוש – כיבוד אב ואם, ושילוח הקן (שמות כ' יא/יב; דברים כ"ב ו-ז), והנער מת בחזרתו – "... שאמר לו אביו עלה לבירה (=למגדל) והבא לי גוזלות, ועלה, ושילח את האם, ולקח את הבנים, ובחזרתו נפל ומת – היכן אריכות ימיו ? ..."; והסוגיה חותרת לשני כיוונים של תשובה – 'אריכות ימים' לא בעולם הזה, אלא לעולם שכולו ארוך – והשני (בתרגום): "סולם רעוע היה, שהנזק קבוע (=הסיכון ידוע וברור), ובמקום שהנזק קבוע, אין סומכים על הנס [שהרי אפילו שמואל הנביא שהלך לבית לחם בדבר ה', למשוח את בן ישי במקום שאול, ושאל את ה'] "איך אלך, ושמע שאול והרגני"? (שמואל-א ט"ז ב), [וה' ענה לו, שיקח עגלת בקר, ויאמר, שבא לזבח לה']; ושם מפורש, שגם הכלל "שלוחי מצוה אינם ניזוקים, לא בהליכתם ולא בחזרתם", איננו תופס כשהסולם רעוע (וראה הערה 77 לעיל); אף בסוגיית פסחים (דף ח' עמוד ב) מפורש, שאין לבדוק חמץ במקום שיש בו סכנה של נזק שכיח, כי כל מה שנאמר על זכות המצוה, ועל שליחי מצוה, איננו תופס במקום של נזק שכיח; וכך נפסק בהלכות בדיקת חמץ בשולחן ערוך (אורח חיים, סימן תל"ג סעיף ז). ועיין לעיל, הערה 153 – בהגדרת המב"ט המובאת ב'פתחי תשובה', לגבי עלייה לארץ במקום שהסכנה ברורה.

²⁴³ ראו סוגיית נדרים (דף כ"ב עמוד א), שגם בדיבור פה עלולים לחזק עוברי עבירה; וראה משנה בגיטין (דף ס"א עמוד א), שאסור לסייע לאשה שעוברת עבירה בהכנת אוכל, בזמן המעשה; והרמב"ם בהלכות רוצח ושמירת נפש (פרק י"ב הלכה יד) כתב, שאסור למכור דברים מסוכנים למי שחשוד להרוג ולשדוד, מפני שנמצא מחזק יד עובר עבירה ומכשיליך; ובשולחן ערוך חושן משפט, סימן שנו"ו סעיף א כתב: "אסור לקנות מגנב חפץ שגנב, ועוון גדול הוא, שהרי מחזק יד עובר עבירה, וגורם לו לגנוב גנבות אחרות; שאם לא ימצא לוקח, אינו גונב".

²⁴⁴ ר' יוסף קארו בפירושו 'כסף משנה' (על הרמב"ם, הלכות רוצח ושמירת נפש, פרק א' הלכה יד) מסיק שחייב אדם להכניס עצמו אפילו לספק סכנה כדי להציל, כשהוא ספק וחבירו וודאי; אבל הצלה זו לא יכולה להיעשות תוך סיכון עצמי ודאי, וקל וחומר לא תוך סיכון ודאי לאחרים; וכך נפסק גם בשולחן ערוך הרב' וב'ערוך השולחן'; וראו לעיל הערה 78, בהרחבה.

²⁴⁵ רדב"ז בשאלות ותשובות (חלק ג' סימן תרכ"ז) ור' משה פיינשטיין ('אגרות משה', יורה דעה חלק ב' סימן קע"ד ענף ד); וראו לעיל הערה 78.

²⁴⁶ בסוגיית הגמרא (סנהדרין דף ע"ג עמוד א) נאמר: "מניין לרואה את חברו שהוא טובע בנהר, או חיה גוררתו, או ליסטים (=שודדים) באים עליו, שהוא חייב להצילו? תלמוד לומר: "לא תעמד על דם רעך" (ויקרא י"ט טז); ואם

צבאית, עם ציוד מקצועי מתאים. ובינתיים, יש להיזהר מלהכניס אנשים נוספים לתוך הסכנה, שמא ימותו גם הם, או ימות הנחלץ להציל דווקא.²⁴⁷ אולם, אם הנכנס להציל מכיר את עצמו ואת המקום (הים, הבית, זירת הקרב), ובטוח ביכולתו להציל, אין לעצור בעדו,²⁴⁸ כעין דוד מול גלית, ויש לסייע לו להתארגן ולפעול בצורה הטובה ביותר, בדומה לשאול לדוד בעמק האלה²⁴⁹ – גיבור וקדוש ייאמר לו גם אם מת בהצלתו, והרמב"ם כתב, שזהו אשר צלחה עליו רוח ה'.²⁵⁰ אבל, אם רואים בודאות שמצילים מקצועיים מגיעים ונכנסים להצלה, יש לעכב את היחיד שרוצה להיכנס לסכנה, בכל דרך שאפשר,²⁵¹ כי רבו מספור המקרים, שמתו שניים או שלושה ויותר, רק מפני שנחלצו להציל אדם מסכנה.

סעיף ז – הצלת רבים, והצלת העם והארץ

מותר לאדם למסור את נפשו גם למוות ודאי (כגון, לשכב על רימון שעומד להתפוצץ בתוך קהל), אם הוא מציל בזה רבים ממוות ודאי,²⁵² וגיבור וקדוש ייאמר לו ורוח ה' עליו – אף שיש חולקים – ובמקום שהוא ייפגע בכל מקרה, אין חולקים.²⁵³

הרואה אינו יכול להציל, חייב לשכור אחרים שיעשו זאת; ורש"י (שם) מסביר, שצריך "לחזור על כל צדדין (=לחפש כל דרך), שלא יאבד דם רעך"; וכך פסק הרמב"ם (הלכות רוצח ושמירת נפש, פרק א' הלכה יד); וכן פסקו בטור ובשולחן ערוך (חושן משפט, סימן תכ"ו); ועיין הערה 78 לעיל;

בתנאי ימינו, ברורה חובת הרואה אדם בסכנה, להזעיק את כוחות ההצלה, גם על חשבוננו, ולהציל בכל מה שיכול.²⁴⁷ ראו הערות 77, ו-166, לעיל, שזכות המצוה וההצלה איננה עומדת במקום סכנה ברורה, כגון 'סולם רעוע'.

²⁴⁸ שהרי יש לו על מי לסמוך בהלכה; וראו הערות 78, ו-168, לעיל.

²⁴⁹ שמואל א פרק י"ז, וראו שם (בפסוקים לב-מ) את חילופי הדברים בין דוד לשאול, את מאמצי שאול לצייד את דוד כראוי, ואת שכנועו הפנימי של דוד, וביטחונו במה שהורגל בשדה מול הארי והדוב; וראה גבורת אהוד בן גֵּרָא, ביטחונו ותחכמו, מול עגלון מלך מואב (שופטים פרק ג'); ולעומתו, חוסר הביטחון של ברק בן אבינעם שנשען על דבורה, והישועה ניתנה ביד יעל (שופטים ד' ח-ט); וראה גבורת שמשון בשם ה', שהפיל את הבית על עצמו ועל שוביו הפלשתים החוגגים (שופטים ט"ז ל); וכמוכן, קינת דוד על שאול ויהונתן [ואחיו] (שמואל-ב פרק א').

²⁵⁰ מורה נבוכים, חלק ב' פרק מ"ה – המעלה הראשונה ממעלות הנבואה, היא רוח ה', רוח גבורה, ובייחוד להצלה – "שיילווה לאיש עזר א-לוהי, יניעהו ויזרזהו למעשה טוב גדול כהצלת קהל חסידים, או חשוב גדול ... זה ייקרא שצלחה עליו רוח ה', או נחה עליו רוח ה', או היה ה' עמו ...".

²⁵¹ מכוח הדעות החלוקות, ראו הערות 78 ו-166, לעיל.

²⁵² קראו במגילת אסתר, פרקים ד' וה' – אסתר המלכה הכניסה עצמה למצב של סכנת מוות בכדי להציל את עם ישראל מכיליון, ומשענתה היחידה בדודה, מרדכי היהודי.

²⁵³ בסוגיית התלמוד הירושלמי (תרומות פרק ח' הלכה יא), נחלקו ר' יוחנן ור' שמעון בן לקיש, אם מותר ליהודים במצור, להסגיר למוות לידי גויים איש או אשה ידועים-מבוקשים, שהסגרתם תציל את כל השאר, ובמקרה, שהמבוקש/ת ת/ייהרג בכל מקרה; כלומר הברירה הנוראה היא, בין – 'הוא והם נהרגים', לבין 'הוא לבדו'; ריש לקיש מסכים להסגרה, רק אם המבוקש/ת אשם/ה במצור, ו'מחויב מיתה כשבע בן בכר' (שמואל-ב כ'); וראה רמב"ם הלכות יסודי התורה, פרק ה' הלכה ה', שהכריע כריש לקיש, ולא כר' יוחנן, והחמיר באיסור הסגרה; אבל כולם מסכימים, שמצוה גדולה למבוקש/ת להסגיר את עצמו/ה, ולהציל את היתר, אם גורל המבוקש/ת נחרץ בכל מקרה; וזהו המקרה ברימון, שעומד להתפוצץ ליד הגיבור, ששכב עליו, והציל את חבריו. המחלוקת שנזכרה בהערות 78 ו-166 לעיל, נוגעת למקרה בו הנחלץ להציל נכנס לסכנה, כשהוא מחוץ לה.

אם יש במעשה זה סיוע להצלת העם והארץ, לישועת ישראל, הרי זו מצווה גדולה וזכות עליונה, כמו הקדושים שמסרו נפשם על קידוש השם, ש"אין בריה יכולה לעמוד במחיצתם".²⁵⁴

ועם כל זה, אי אפשר לחייב שום אדם בכך, אלא להעלות על נס את מעשיו ואת זכותו, ברוח ה' שנחה עליו. לכן, אין לפגוע ולהעליב את מי שלא עשה כן.²⁵⁵

סעיף ח – חייל או שוטר, ומי שחובתם להציל

חייל או שוטר, וכן כבאי, ומי שחובתו להציל, שמסוגל ואומן ללחימה ולהצלה, מחוייב לצאת ולהציל בכל כוחו,²⁵⁶ ולא יירא ולא יפחד,²⁵⁷ וה' יהיה עמו להציל ולהושיע (גם אם ייפגע) – זכותו גדולה משל אזרח מתנדב, מפני ש'גדול המצווה ועושה, ממי שאינו מצווה ועושה'.²⁵⁸ ואם לא פעל על פי חובתו, בעת שהיה מסוגל לכך, יש לשופטו,²⁵⁹ ויש

²⁵⁴ בסוגיות הגמרא, בכמה מקומות (פסחים דף נ' עמוד א, בבא-בטרא דף י' עמוד ב), מסופר על הרוגי לוד – בתו של המלך נמצאה הרוגה, והאשימו את היהודים בהריגתה, ובשל כך, המלך גזר עונש מוות על היהודים. עמדו פפוס ולוליינוס (שני אחים) ואמרו, שהם הרגו את בת המלך, והוצאו להורג. בהקדמה זו, הם פדו את ישראל בנפשם, ועליהם אמרו רבותינו, כי "אין כל בריה יכולה לעמוד במחיצתם", לרוב גודל השכר שיש להם לעולם הבא.

דברים אלו אמורים כמובן גם על כל חיילי צה"ל המחרפים נפשם למען הצלת העם והארץ.

בספר "אורו של עולם" על גדול הפוסקים בדור הקודם, הרב שלמה זלמן אויערבך זצ"ל, מובא סיפור:

פעם ניגש תלמיד משיבת קול תורה בירושלים, לראש הישיבה, ר' שלמה זלמן ושאלו: האם אני יכול לבטל מלימודי בשביל לנסוע לקברי צדיקים להתפלל? ענה לו ר' שלמה זלמן: בשביל להתפלל על קברי צדיקים אין צורך לנסוע עד הגליל. כשאני מרגיש צורך להתפלל על קברי צדיקים, אני עובר את הכביש והולך להר הרצל, לקברי החיילים שנפלו על קידוש השם.

²⁵⁵ פגיעה או העלבה במי שלא סיכן את עצמו להצלה, מלבד העבירות שבפגיעה עצמה, יש בהם גם פגיעה בגדלותם של הנחלצים להציל, כי פירושה יצירת נורמה של הקרבה אישית, שכל אחד חייב להיענות לה. גדלותם של המצילים היא בכך, שלא כל אחד מסוגל להקרבה, ואי אפשר לחייב שום אדם להיות גיבור, אשר רוח ה' עליו.

²⁵⁶ רמב"ם, הלכות רוצח ושמירת הנפש (פרק א הלכה י"ד): "כל היכול להציל ולא הציל עובר על "לא תעמד על דם רע"; וברור, שאיש המשרת בכוחות הצלה, וזה תפקידו, מוגדר מכוח הכשרתו ותפקידו, כמי שיכול להציל; הרב שלמה גורן (בספרו משיב מלחמה כרך א' עמ' ל-לא) הביא מקור לעקרון האחריות של מי שמופקד על חיי אנשים דבר ה' לנביא יחזקאל (בפרק ג' ובפרק ל"ג) המדמה את הנביא לצופה השומר במגדל העיר – אם הצופה תקע בשופר והזהיר, מי שלא נזהר, דמו בראשו, אבל – "והצפה כי יראה את החרב באה ולא תקע בשופר, והעם לא נזהר, ותבוא חרב ותקח מהם נפש – הוא בעונו נלקח, ודמו מיד הצפה אדרש" (יחזקאל ל"ג ו); ומה שהסתפק שם הרב גורן אם זו אחריות בדיני שמים, או גם בדיני אדם, הוא פשוט לדעתי מן המשל שבנביא, שהצופה מחויב ל'עם הארץ' ששמו אותו לצופה, וזה גם בדיני אדם ללא ספק.

²⁵⁷ עיקרון זה נלמד מדברי התורה ללוחמים בקרב, שלא יפחדו, ומהרחקת "הירא ורך הלבב" מן המערכה, כדי שלא ימיס לבבות של לוחמים אחרים (דברים כ' א-ח). הרמב"ם, בהלכות מלכים (פרק ז הלכה ט"ו), הרחיב והסביר: "מי האיש הירא ורך הלבב כמשמעו – שאין בליבו כוח לעמוד בקשרי המלחמה; ומאחר שיכנס בקשרי המלחמה יישען על [ה'] מקוה ישראל ומושיעו בעת צרה, ויידע שעל ייחוד השם הוא עושה מלחמה, וישים נפשו בכפו, ולא יירא ולא יפחד ולא יחשוב לא באשתו, ולא בבניו, אלא ימחה זכרונם מלב, ויפנה מכל דבר למלחמה; וכל המתחיל לחשוב ולהרהר במלחמה, ומבהיל עצמו עובר בלא תעשה, שנאמר: "אל ירך לבבכם, אל תיראו ואל תחפזו ואל תערכו מפניהם"; "... אותו העיקרון חל כמובן, על כל אלה שתפקידם בהצלת נפשות – שוטרים, מחלצים, כבאים, וכד'.

²⁵⁸ סוגיות הגמרא מביאות עיקרון זה בכמה מקומות – קידושין דף ל"א עמוד א; בבא-קמא דף ל"ח עמוד א; בבא-קמא דף פ"ז עמוד א; עבודה-זרה דף נ' עמוד א; וכך פסק הרמב"ם בהלכות תלמוד תורה (פרק א' הלכה יג): "וכל

סעיף ט – היתר לעבור עברה מפני הסכנה, וגבולותיו

מי שיצא להציל נפשות מסכנה, אפילו מספק סכנה, מותר לו (כמו למי שנמצא בסכנה) לחלל שבת ויום-הכיפורים לצורך ההצלה;²⁶¹ וכל שכן לחלל יום טוב; וכן מותר לו לאכול

העושה דבר שאינו מצווה עליו לעשותו, אין שכרו כשכר המצווה שעשה, אלא פחות ממנו; וכן בטור ובשולחן ערוך (יורה דעה, סימן רמ"ו סעיף ו); וראה הסברם של בעלי התוספות, בפירושם לסוגיה בעבודה-זרה (דף נ' עמוד א).

²⁵⁹ לפי השיפוט הצבאי/המשטרי, או השיפוט הנוהג של היחידה. דוגמאות לכך ניתן למצוא בחוק השיפוט הצבאי: סעיף 94 – חייל שנעדר משירותו בצבא, או מהמקום שהוא חייב כדין להימצא בו אותה שעה, דינו – מאסר שלוש שנים, אלא אם הוכח כי היה לו היתר או הצדק סביר אחר לכך.

סעיף 124 – חייל שקיים ברשלנות פקודה או הוראה שניתנה לו, או שהתרשל במילוי תפקידו בצבא, דינו – מאסר שנה; מפקד יחידה או חייל בדרגת סמל ומעלה שעבר עבירה כאמור, דינו – מאסר שנתיים.

סעיף 133 – חייל שעשה אחת מאלה, דינו – מאסר שנה: (1) לא קיים הוראה מפקודות הצבא; (2) לא קיים הוראה מפקודות קבע או מפקודות שיגרה, שפורסמו בכתב בהתאם לפקודות הצבא או בהתאם לנוהג הצבאי.

²⁶⁰ על הפטור מאחריות לנזק עקב הצלה, ראו סימן י"ג סעיף ד, לעיל, ושם הערה 83 (וגם הערה 88), וראו להלן הערה 188, וכן סוף סעיף ט; כל זאת בתנאי, שפעל כראוי להצלה; אבל אם התרשל או חרג מסמכותו, אין לו ההגנה שבהלכה ובחוק הישראלי, מפני אחריות לנזק, וכל שכן לאסון; אלא שחובה לדון לזכותו, שמא לא התרשל בכוונה, אלא היה בגדר אנוס ('הלם קרב' וכד'), או שוגג (לחץ נפשי, וכד'); אבל אם התרשל כעין שומר שפשע בשמירה, יש עליו אחריות כמזיק לפי דברי הרמב"ם (הלכות שכירות, פרק ב' הלכה ג; ובפרק ג' הלכה ו) – "... שכל [שומר] הפושע מזיק הוא ... / רועה שהיה לו [אפשרות] להציל הטריפה או השבויה ברועים אחרים ובמקלות, ולא קרא רועים אחרים, ולא הביא מקלות להציל, הרי זה חייב ... הרי זה פושע וחייב"; הרב שלמה גורן (בספרו משיב מלחמה כרך א' עמ' לא) הביא את דברי הרמב"ם כמקור לחיוב אחריות בדיון למי שהופקד על חיי אדם והתרשל, שדינו כמזיק בידיים; אולם הדבר נשאר תלוי במחלוקת, מפני שהר"ף והראב"ד, הרמב"ן והרא"ש חלקו על הרמב"ם בזה והבדילו בין פשיעה בשמירה, לבין מזיק בידיים (וראו שולחן ערוך חושן משפט, סימן ס"ו סעיף מ, ובביאור הגר"א שם אות קנו).

²⁶¹ סוגיית הגמרא ביומא (דפים פ"ד-פ"ה) דנה בפיקוח נפש בשבת וביום הכיפורים – "תנו רבנן: מפקחין פקוח נפש בשבת, והזריז הרי זה משובח, ואין צריך ליטול רשות מבית דין. הא כיצד? ראה תינוק שנפל לים, פורש מצודה ומעלהו, והזריז הרי זה משובח, ואין צריך ליטול רשות מבית דין ... (=גם אם בפעולה זו, הוא צד דגים); ראה תינוק שנפל לבור, עוקר חוליא [משפת הבור] ומעלהו, והזריז הרי זה משובח, ואין צריך ליטול רשות מבית דין ... (=גם אם מתקן מדרגה בשפת הבור); ראה שנעלה דלת בפני תינוק, שוברת ומוציאה, והזריז הרי זה משובח, ואין צריך ליטול רשות מבית דין ... (=גם אם מתכוון לחתוך פתח יפה); מכבין ומפסיקין (=רש"י: "בכלים .. מלאים מים") מפני הדליקה בשבת, והזריז הרי זה משובח, ואין צריך ליטול רשות מבית דין ... (=גם אם יוצר גחלים שאפשר להשתמש בהם);

הלכה זו נפסקה ברמב"ם (הלכות שבת, פרק ב' הלכה ז), ובשולחן ערוך (אורח חיים, סימן שכ"ח סעיף יג). ר' יצחק מוינה, מגדולי הראשונים באשכנז (במאה ה-13), בספרו 'אור זרוע' (חלק ב', סימן לח) נזכרת שאלה, האם אנשים שחיללו שבת מפני פיקוח נפש צריכים לבקש כפרה, ולהתענות (והיו שכך פסקו) – והוא השיב, שהם עשו בהיתר, ואין צורך בכפרה – "... ואפילו אם רוצים להתענות על ככה, [או לתת צדקה] מוחים בידם שלא להתענות, כדי שלא יימנעו פעם אחרת מלכבות"; עוד כתב שם לפי הירושלמי (שבת פרק ט"ז הלכה ו), שאפילו אם יש גויים או קטנים לפנינו, מכבים אש בשבת במקום סכנה על ידי גדולים מ ישראל, שאם יעשו על ידי גויים או קטנים, יחשבו שרק כך מותר, ובמקרה אחר לא יכבו, ויגיעו לידי סכנה; וכך כתבו התוספות (יומא דף פד עמוד ב, ד"ה 'אלא'), והרא"ש (יומא פרק ח' סימן יד);

והרמב"ם (הלכות שבת פרק ב' הלכה ג) כתב – "כשעושים דברים אלו [בשבת, משום סכנה] אין עושים אותם לא על ידי גויים, ולא על ידי קטנים, ולא על ידי עבדים, ולא על ידי נשים, כדי שלא תהא שבת קלה בעיניהם (=כי יחשבו שרק להם מותר, ויתרגלו לחלל שבת), אלא על ידי גדולי ישראל וחכמיהם; ואסור להתמהמה בחילול שבת לחולה שיש בו סכנה, שנאמר: "... אשר יעשה אתם מאדם וחי בהם" (ויקרא י"ח ה) – 'ולא שימות בהם' (יומא דף פ"ה עמוד

מאכלות אסורים אם רעב ואין לו אוכל, ולא מצא אוכל כשר;²⁶² מותר לגנוב ולשקר,²⁶³ ולגרום נזק לרכוש אם אין לו דרך אחרת, אבל מי שהציל את עצמו בממון חברו, חייב להחזיר או לשלם, אחר-כך!²⁶⁴ ולא יעשה אלא את מה שהכרחי להצלה,²⁶⁵ אבל את ההכרחי חייב לעשות ללא היסוס, ובלי ייסורי מצפון – ויידע, שה' אשר ציווהו במצוות אלה, הוא המצווה עליו לעבור עליהן מפני סכנת נפשות והצלתן.²⁶⁶ וכן, פטור מכל מצוות עשה,²⁶⁷ ויעסוק בתורה ובמצוות ובתפילה רק בזמן ובמידה, שאינו

ב); הא למדת, שאין משפטי התורה נקמה בעולם, אלא רחמים וחסד ושלוש בעולם"; אמנם, אם אפשר לעשות בשינוי, בלי כל דיחוי ועיכוב, יעשה (כסוגיית שבת דף ק"ח עמוד ב); ואולם, הראב"ה (ר' אליעזר בן ר' יואל הלוי, מרבתי של ר' יצחק 'אור זרוע' באשכנז), כתב (אבי העזרי, שבת, סימן תקל"א), שאם יש גוי שיעשה בזריזות עושים על ידו; וראה דברי בית-יוסף ורמ"א על הטור (אורח חיים סימן שכ"ח, דרכי-משה ג/טז).

²⁶² היתר זה כתב הרמב"ם (הלכות מלכים פרק ח' הלכה א) בלוחמי צבא (לפי פירושו בסוגיית הגמרא בחולין דף י"ז עמוד א) – "חלוצי צבא, כשיכנסו בגבול העכו"ם ויכבשום .. מותר להם לאכול נבלות וטרפות ובשר חזיר וכיוצא בו, אם ירעב, ולא מצא מה יאכל, אלא מאכלות אלו האסורים ..."; וכתבו שם ר' יוסף קארו ב'כסף משנה' ור' דוד בן זמרה (הרדב"ז), שלא מדובר במצב של 'פיקוח נפש', שאז אין צורך להיתר מיוחד של 'חלוצי צבא', אלא, שאינם צריכים להתאמץ ולחפש מזון כשר, כיוון שהחיפוש עלול לחשוף אותם לסכנות שאינן הכרחיות.

²⁶³ נלמד מאברהם אבינו, שאמר לשרה, בדרך למצרים כמו בדרך לגרר – "... וקרגו אתי, ואתך יחיו – אמרי נא אחתי את, למען ... וקיתך נפשי בגלגלך" (בראשית י"ב יב-יג; כ' ב; וכן ביצחק, כ"ו ז); וראו הערה 100, לעיל.

²⁶⁴ סוגיות הגמרא, בבא קמא (דף ס' עמוד ב עד ס"א עמוד א; ודף ק"ז עמוד ב) קובעות, שאסור לאדם להציל את עצמו בממון חברו, כלומר, שחייב לשלם; ומה שעשו גיבורי דוד במלחמותיהם עם פלשתים, שהתחבאו בתוך גדישי עדשים או שעורים (שמואל-ב כ"ג יא-יב; דברי-הימים-א י"א יג-יד), ואנשי דוד סיכנו את חייהם להצלת העם, על ידי שריפת הגדישים, הם פעלו מכוחו של מלך – "אתה מלך אתה, [ומלך] פורץ לעשות לו דרך ואין מוחין בידך".

על כך כתבו בעלי התוספות (שם דף ס' עמוד ב, דיבור המתחיל: 'מהו'), שהשאלה היתה אם מי שהציל את עצמו בממון חברו מפני פיקוח נפש, האם חייב לשלם, והתשובה, שאדם רגיל חייב, אבל מלך רשאי להפקיע ממון לצורכי הרבים, ובודאי לשם הצלה; וכך פסק הרמב"ם (הלכות חובל ומזיק פרק ח' הלכות יג) – "נרדף ששבר כלים של רודף, פטור – לא יהא ממנו חביב מגופו [שהנרדף, וגם המציל, רשאים לפגוע ברודף]; ואם שבר כלי אחרים, חייב [לשלם], שהמציל עצמו בממון חברו, חייב [לשלם]; וכך נפסק בשולחן ערוך (חושן משפט סימן שנ"ט הלכה ד): "אפילו הוא בסכנת מות וצריך לגזול את חברו כדי להציל נפשו, צריך שלא יקחנו אלא על דעת לשלם"; וראה גם בהלכות מאבד ממון חברו (חושן משפט סימן שפ"ח סעיף ב); וכל זה באדם עצמו, אבל מי שבא להציל אדם אחר, פטור מלשלם, ולא מדין מלך, אלא מן התקנה שלא יימנעו מלהציל, וראו הערות 83 ו-88 לעיל, והערה 190 להלן.

²⁶⁵ בדין רודף נאמר בסוגיות הגמרא (סנהדרין דף מ"ט עמוד א; ודף ע"ד עמוד א), שאם יכול להציל את הנרדף על ידי פגיעה (=פגיעה באחד מאיבריו) של הרודף, והרג אותו, חייב ההורג מיתה (בידי שמים!) על ההריגה המיותרת; וכך פסק הרמב"ם (הלכות רוצח ושמירת נפש, פרק א' הלכות ז ו-יג) – "כל היכול להציל באיבר מאיבריו, ולא טרח בכך אלא הציל בנפשו של רודף והרגו, הרי זה שופך דמים וחייב מיתה, אבל אין בית דין ממיתין אותו" (שהרי אין שם התראת מזיד); ובסוגיית בבא-קמא (דף כ"ח עמוד א) ברור, שהוא הדין בנזיקין.

²⁶⁶ כך כתב הרמב"ם (הלכות חובל ומזיק, פרק ח' הלכה יד) – "מי שרדף אחר הרודף להושיע הנרדף, ושבר את הכלים, בין של רודף, בין של כל אדם, פטור [מלשלם], ולא מן הדין אלא תקנה היא – שלא יימנע מלהציל, או יתמהמה ויעיין (=יתלבט) בעת שירדוף [להציל]";

עיקרון זה נפסק גם במשפט הישראלי, אלא שהחוק פוטר גם את המציל את עצמו, בעוד ההלכה מחייבת אותו; סעיף 34 לא לחוק העונשין, התשל"ז-1977, קובע: "לא יישא אדם באחריות פלילית למעשה שהיה דרוש באופן מיידי להצלת חייו, חירותו, גופו או רכושו, שלו או של זולתו, מסכנה מוחשית של פגיעה חמורה הנובעת ממצב דברים נתון בשעת המעשה, ולא היתה לו דרך אחרת אלא לעשות".

²⁶⁷ סוגיית הגמרא במסכת סוכה (דף כ"ו עמוד א) אומרת: "העוסק במצווה פטור מן המצווה"; וכתב הרמב"ם (הלכות

מרוכז בהצלה, ולא זקוק למנוחה²⁶⁸ – אבל אם יכול לשיר תפילתו ולימודו בעל-פה תוך כדי פעולותיו הנחוצות, מבלי שזה יפריע לו להתרכז במעשי ההצלה, וזה אך מחזק אותו, יש בזה מעלה ממדרגת משה והאבות, לפי הרמב"ם.²⁶⁹

בשום מצב אסור לעבוד עבודה זרה, ואסור לגלות ערוה, ואסור להרוג,²⁷⁰ אלא את מי שמתכוון או מנסה להרוג,²⁷¹ ואם רק אפשר, יש לפצוע ולנטרל, ולא להרוג.²⁷² אם נסתיימה ההצלה באמצע שבת, הרי שבת בתוקף מלא ומיד, ואפילו כהרף עין אחרי תום ההצלה, אסור לחללה,²⁷³ אבל מותרים לחזור למקומם בשבת.²⁷⁴

סוכה פרק ו' הלכות ג-ד, ש"חתן וכל השושבינים וכל בני חופה, פטורים מן הסוכה כל שבעת ימי המשתה", מפני שעסוקים בשמחת חתן וכלה; ועוד כתב – "שלוחי מצוה פטורים מן הסוכה, בין ביום, בין בלילה", כלומר, שהם פטורים לגמרי, מפני שהם עסוקים במצוה שה' ציווה, אין עליהם חיוב מצוה אחרת, וכך הסביר ר' נסים (הר"ן) על הלכות הר"ף (ר' יצחק אלפסי) בסוגיית סוכה הנ"ל; אולם התוספות והרא"ש (ר' אשר בן יחיאל) כתבו בסוגיית סוכה הנ"ל, שאם יכול לקיים את שתי המצוות בלי טורח ובלי עיכוב, חייב לקיים את שתיהן.

²⁶⁸ כשיטת התוספות והרא"ש פסק הרמ"א (אורח חיים, סימן ל"ח סעיף ח): "דכל העוסק במצוה פטור ממצוה אחרת, אם צריך לטרוח אחר האחרת, אבל אם יכול לעשות שתיהן כאחת בלא טורח, יעשה שתיהן"; המציל עוסק במצוות ההצלה, והוא צריך להתרכז בה, על כן פטור אותו משאר מצוות עשה, גם כשצריך לנוח, כמו במי שחופר קבר, וראה שם במשנה-ברורה, בביאור הלכה "שגם בשעת נוחו נקרא עוסק במצוה, שעל ידי זה יתחזק כוחו לחזור ולחפור".

²⁶⁹ מורה נבוכים, חלק שלישי, הערת הרמב"ם לפרק נ"א; ומעלה זו לדברי הרמב"ם, אי אפשר ללמד לבני אדם רגילים.

²⁷⁰ סוגיית הגמרא במסכת סנהדרין (דף ע"ד עמוד א) אומרת: "כל עבירות שבתורה, אם אומרים לאדם עבור ואל תיהרג - יעבור ואל ייהרג, חוץ מעבודה זרה, וגילוי ערוה, ושפיכות דמים", שעליהן "ייהרג ואל יעבור"; וכן ברמב"ם (הלכות יסודי התורה פרק ה' הלכות א-ב; ו-ז), ובשולחן ערוך (יורה דעה, הלכות עבודת כוכבים סימן קנ"ז סעיף א).

²⁷¹ ראו סוגיות הגמרא בסנהדרין בדיני רודף (דף מ"ט עמוד א, ודף ע"ד עמוד א).

²⁷² ראו הערה 189, לעיל.

²⁷³ ראו מדרש ההלכה במכילתא לפרשת 'כי תשא' – "רבי יהודה בן בתירה אומר: הרי גויים שהקיפו את ארץ ישראל, וחיללו ישראל את השבת [במלחמה נגדם] – שלא יהיו ישראל אומרים, הואיל וחיללנו מקצתה נחלל את כולה – תלמוד לומר "מחלליה מות יומת" (שמות ל"א יד) – אפילו כהרף עין, מות יומת"; מדרש זה למדתי ממי שהקים ועמד בראש ישיבת הר-עציון, הרב יהודה עמיטל זצ"ל, בימי העיון הראשונים לתלמידים שיצאו לשרת בצה"ל, וממנו למד הרב עמיטל ששבת הותרה במלחמה (ולא רק דחווה כמו בפיקוח נפש), כפי שהורה הרב הראשי הראשון לצה"ל, אלוף הרב שלמה גורן (בספרו משיב מלחמה, כך א' סימן ב, עמ' מא-קט, ובמיוחד עמ' פח-צג), שאם הותרה שבת במלחמה, עלולים ישראל לחשוב שאין עוד חיוב של חצי שבת, ונדרש פסוק ללמד הלכה, שאם נסתיימה המלחמה באמצע השבת, הרי השבת בתוקף מלא, "אפילו כהרף עין";

כדבר הזה היה לנו במלחמת ששת הימים, כי היום הששי למלחמה היה שבת, וחטיבת הצנחנים (55) בה לחמנו לשחרור ירושלים, היתה בדרכה לרמת הגולן. הגענו לכורזים בשבת בצהרים, ואז התברר שלא נשארה לנו עוד משימה, כי החטיבה המרחבית דרשה וקיבלה לטהר את צפון-מזרח הכינרת. אז ניתנה פקודה לחזור לבית שאן, ונודע, שהפסקת האש תיכנס לתוקף בשעה 18.00. ראיתי מרחוק את חבורת הפיקוד ובראשה מפקדנו (לימים רמטכ"ל) מוטה גור ז"ל, וניגשתי ישירות אליו, ושאלתי – 'הנסיעה לבית שאן היא עדיין חלק מהמלחמה? הלוא שבת היום!' – ואמר לי מוטה גור – 'עד שנראה הפסקת האש בתוקף, זו עדיין מלחמה, ואינני מתערב בשיקולים של הפיקוד, איפה הם רוצים שנהיה מוכנים לכל צורך. אבל אני מבטיח לך, שבהגיענו לבית שאן בעוד יום, לא תהיה שום פעילות עד ליציאת השבת'. בדיוק כך היה. האוטובוסים עצרו בבית שאן, פתחו דלתות ודוממו מנועים – והלוחמים ירדו ונחו על הדשא כשעתיים, עד צאת השבת, ורק אז החלה ההתארגנות.

²⁷⁴ המשנה במסכת עירובין (דף מ"ד עמוד ב) אומרת: "כל היוצאים להציל חוזרים למקומם".

הרמב"ם בהלכות שבת, הביא שני טעמים להיתר: 1. בפרק כ"ז הלכה יז כתוב: "וכל היוצאים להציל נפשות ישראל ... ואם היתה יד הנכרים (=האויבים) תקיפה, והיו מפחדים לשובות במקום שהצילו בו, הרי אלו חוזרים בשבת למקומם,

חייל או שוטר, ומי שחובתו להציל, יפעלו לפי הפקודות ולפי חובתם, ואם הזיקו רכוש לצורך פעולתם על פי הפקודות – פטורים מלשלם.²⁷⁵

סעיף י – סרוב לפקודת עבירה, שלא לצורך הצלה

אם חייל או שוטר, ומי שחובתו להציל, יודע בוודאי, שהפקודות שקיבל לעבור עבירה דתית או מוסרית, אינן מכוונות להצלה, או אינן נחוצות, ואין בהן אלא התעקשות של מפקד שאינו מבין – יסרב לפקודה!²⁷⁶ ויודיע שמוכן להישפט,²⁷⁷ כי חובתו כלפי ה' גוברת²⁷⁸ – ובכלל זה סירוב לירות במי שאינו חמוש ואינו מסוכן.²⁷⁹

ובכלי זיין" (=בכלי הנשק); – מכאן שההיתר לחזור נובע מחשש של סכנת נפשות. 2. בפרק ב' הלכה כג כתוב: "וכשיצילו את אחיהן מותר להן לחזור בכלי זיין שלהן למקומם בשבת, כדי שלא להכשילן לעתיד לבוא". – מכאן שהתירו לחזור, כדי שגם בפעם הבאה ייצאו להציל, ולא נכשילם לעתיד לבוא, שעלולים להימנע מהצלת נפשות, מחשש שמא לא יוכלו לחזור למקומם; מטעם זה התירו פוסקי ימינו לרופאים ואחיות לחזור בשבת מתורנות על ידי נהג גוי, ובדלית ברירה, גם על ידי נהג מישראל, כדי שלא יימנעו כליל מתורנויות שבת, וישאירו אותן למחללי שבת ולאלה שאינם יהודים.

²⁷⁵ ראו לעיל הערות 83 ו-88, וכן הערות 183 ו-187.

²⁷⁶ סוגיית הגמרא בקידושין (דף מ"ב עמוד ב) קובעת ש"אין שליח לדבר עבירה", זאת אומרת ששליח שעבר עבירה איננו יכול להטיל את האשם על המשלח, ולטעון שהוא רק 'מילא פקודה', כי אומרים לו "דברי הרב (=ה') ודברי התלמיד (=המשלח או המפקד), דברי מי שומעים?!", כלומר – חייב היה לסרב לעשות עבירה.

סוגיית הגמרא בסנהדרין (דף מ"ט עמוד א) מביאה את הפסוק מספר יהושע (א' יח): "כל איש אשר ימרה את פיו, ולא ישמע את דבריו, לכל אשר תצוונו, יומת, רק חזק ואמץ"; ושואלת, האם דברים אלו אמורים גם על ביטול דברי תורה? והתשובה מסוף הפסוק – "רק חזק ואמץ"! – רש"י מסביר שהמילה 'רק' באה למעט שאם בא המלך לבטל דברי תורה אין שומעין לו; וכך פסק הרמב"ם בהלכות מלכים (פרק ג', הלכה יט): "המבטל גזרת המלך בשביל שנתעסק במצוות, אפילו במצוה קלה הרי זה פטור. דברי הרב ודברי העבד, דברי הרב קודמים, ואין צריך לומר, אם גזר המלך לבטל מצוה, שאין שומעים לו"; בכל אלה מדובר במצבים בהם העבירה ברורה וחד משמעית, ולא כשהדבר נתון במחלוקת הלכתית, כי אז גם דברי התלמיד הם דברי הרב, ואין סיבה לסרב כאשר מפקד נשען על דעה הלכתית מוכרת; וכמובן, כשיש ספק סכנה או משימת הצלה, הן דוחות את העבירה, כפי שביארנו הסעיף הקודם.

²⁷⁷ הנכונות להישפט, ואף לשלם מחיר אם יורשע, מבטאת ביטחון עצמי בצדקת הסירוב, וגם מרגיעה את החשש של מפקדים מפני המרדה וערעור סמכותם, שזו סיבת התעקשותם ברוב המקרים.

²⁷⁸ ויש לכך גיבוי בפקודות הקבע בצה"ל!

²⁷⁹ שאל המלך הראשון בישראל, כאשר התערערה מלכותו וביעתה אותו "רוח רעה מאת ה'" (שמואל-א ט"ז יד), והוא חש איום גובר והולך מצד דוד והחל לרדוף אחריו, עד כדי משפט מוות לכוהני נוב, על הסיוע (התמים) של אחימלך הכהן לדוד, שהיה ידוע לו כנאמן למלך (שמואל-א כ"א-כ"ב). כאשר פקד שאל על הרצים הניצבים עליו – "סבו וְהַמִּיתוּ לַהֲנִי ה', כִּי גַם יָדַם עִם דָּוִד ...", סרבו אנשי שאל לפקודתו – "ולא אָבוּ עֲבָדֵי הַמֶּלֶךְ לְשַׁלַּח אֶת יָדָם לַפֶּגַע בְּלַהֲנִי ה'" (שמואל-א כ"ב יז); מכאן מקור ברור בספרי הנבואה, לסירוב עקרוני לפקודה 'בלתי חוקית בעליל'.

סוגיית הגמרא בסנהדרין (מ"ט עמוד א, וראה רש"י שם) מעלה על נס את סירובם האמץ של עבדי שאל, ובכללם (מן הסתם גם) אבנר בן נר, 'שר הצבא' של שאל והאיש החזק בממלכתו, ואומרת שהם היו "צִדְקִים וְטָבִים" (מלכים-א ב' לב), כי הבינו את ההלכה המתבקשת מהפסוק ביהושע "רק חזק ואמץ" (ראו הערה 200 לעיל), וסירבו בצדק לשפוך דם נקי, אף שפקודת שאל ניתנה בנוכחות המלך ועבדיו; ואילו יואב בן צרויה, שהרג את אבנר בחברון (שמואל-ב ג' כד-לט), ביצע בלי היסוס את פקודת דוד, שניתנה בספר, לגרום לנפילתו של אוריה החתי (שמואל-ב י"א), ועליה נענש דוד בנבואת נתן הנביא (שמואל-ב י"ב);

מכאן מקור ברור בגמרא לחובת הסירוב לפקודה 'בלתי חוקית בעליל', של הרג אנשים חפים מפשע.

דואג האדומי שביצע את הטבח ב-85 כוהני נוב, וכל עירם "מאיש ועד אשה, מעולל ועד יונק ..." (שמואל-א כ"ב יח-יט)

אבל, אם יש ספק בדבר, ואפשר שהמפקד שוקל שיקולי אמת של הצלה, אך יש גם חשש סביר שהמפקד סתם מתעקש – ינסה החייל או השוטר לברר את המצב לאשורו ככל יכולתו;²⁸⁰ ואם אין בידו, או אין זמן – יבצע את הפקודה²⁸¹ (ובכלל זה לירות במי שעלול לסכן אותם, לפני שהוא יירה, ודינו כספק סכנה²⁸²), ואשמתו בראש המפקד אם היה שלא לצורך;²⁸³ וחייבים לדווח במדויק לאחר מעשה,²⁸⁴ כדי לצמצם מקרים דומים בעתיד. אם חייל או שוטר, או מי שעוסק בהצלה, מקבל פקודה שלא להציל, וברור לו, שהפקודה ניתנה מתוך אי הבנת המצב, או מתוך טעות,²⁸⁵ שלא לדבר על כוונה להפקיר,²⁸⁶ חובתו להציל קודמת, ויפעל לפי שיקול דעתו, גם אם יסתכן במשפט. אם חיילים או שוטרים

הוא אחד האנשים הבודדים שעליהם נאמר במשנה (סנהדרין פרק י"א) – "שלושה מלכים וארבעה הדייטות, אין להם חלק לעולם הבא – ירבעם ואחאב ומנשה, בלעם ודואג, אחיתפל וגחזי".

גם המתת הגבעונים על ידי שאול ואנשיו בהפרת שבועת יהושע להם, נחשבת עוון דמים חמור שגרר עונש חמור (שמואל ב' כ"א), וסוגיית הגמרא (יבמות דף ע"ט) אומרת, שהיה שם גם חילול השם נורא, והוא גרר הפקעה זמנית של מצוות הקבורה של בני שאול, ואף של האיסור להוציא להורג בנים בעוון אבותם.

פסיקת בית המשפט העליון בפרשת הטבח באנשים לא חמושים בכפר קאסם, מתאימה בעליל לסוגיות ההלכה הנ"ל, והיא שטבעה בישראל את הביטוי הידוע – 'פקודה בלתי חוקית בעליל, שדגל שחור מתנוסס עליה, וחובה לסרב לה'.

²⁸⁰ הן על ידי ניסיון לדבר עם המפקד, והן על ידי פנייה לדרג בכיר יותר, אם זה אפשרי.

²⁸¹ במצב של ספק אין 'דגל שחור' ואין הפקודה 'בלתי חוקית בעליל', ולכן אין מקום לסירוב, גם מצד ההלכה, וגם מצד החוק הישראלי, והשיפוט הצבאי.

²⁸² על ספק סכנה, שדינו כסכנה לכל דבר, ראו הערות 76 ו-138, לעיל.

²⁸³ דוגמאות לאחריות המפקד במקרא – אברהם במלחמתו להצלת לוט (בראשית י"ד), גם שלא לקפח את חלקם בשלל של שותפיו (שם פסוק כד); אהרן בחטא העגל, שנחשב כאילו הוא עשהו (שמות ל"ב-ל"ג; דברים ט' כ; ל"ג ח); יהושע במלחמת ה'ע' הראשונה, שקרע את בגדיו על שקיבל את דברי המרגלים ששלח, ופעל לפי הדיווח שהוביל למפלה חמורה (יהושע ז'); דבורה הנביאה לקחה אחריות פיקודית כאשר ראתה את חוסר הביטחון של ברק (שופטים ד' ח-ט); גדעון שהרגיע את בני אפרים ומנע מלחמת אחים (שופטים ח' א-ג; והשווה ליפתח שסגנונו הבוטה עורר את מלחמת האחים, שופטים י"ב א-ו); שאול המלך שהתייצב תמיד בעצמו בשדה המערכה, ועד הקרב האחרון; דוד שמנע מאנשיו הנרדפים, ומאבישי בן צרויה, כל פגיעה בשאול (שמואל א' כ"ד וכו'); ועיין עוד על הדוגמא האישית של מפקד במלחמה, בספרו של האלוף הרב שלמה גורן, משיב מלחמה כרך ג' עמ' שמד-שמט.

²⁸⁴ דיווח לא מדויק ומזלזל באויב, של המרגלים ששלח יהושע אל ה'ע', הביא למפלה חמורה (יהושע ז' א-י); וראה מאמרי על 'שלל מלחמה בישראל' (באתר שלי ybn.co.il); דיווח מדויק בעובדות, אך מנוסח בלשון מרתיעה ("אפס כי עז העם הישב בארץ" (במדבר י"ג כו-כט), הוביל את עם ישראל להחמצת השעה, ולדור שלם של נדודים במדבר.

²⁸⁵ בדיוק כמו במקרה ההפוך, ראה הערה 200, לעיל, מפני שגם פקודה שלא להציל, היא פקודה לעבירה.

²⁸⁶ דוגמה מובהקת לפקודת הפקרה, היא פקודתו של דוד הכתובה בספר אל יואב בן צרויה – "הבו את אוריה אל מול פני המלחמה החזקה, ושבִּתֶּם מֵאַחֲרָיו, וְנָקָה נִמְתָּ" (שמואל ב' י"א טו); סוגיית הגמרא (סנהדרין דף מ"ט עמוד א) מביאה מקרה זה כדוגמה ברורה לפקודה שיואב היה חייב לסרב לה, בהיותה סותרת את 'דברי הרב' = ה'; וראו הערה 203, לעיל. מתוך עיון מדוקדק בפסוקים יש לציין, שיואב לא ביצע את הפקודה כלשונה – הוא אמנם הציב את אוריה במקום קשה ומסוכן, שבו נהרג, אבל נהרגו שם עוד אחדים מ'מעבדי דוד, וימת גם אוריה החתי' (שמואל ב' י"א יז); אחר כך, בדיווח אל דוד, התאמץ יואב מאד להסביר ולשכך את חמתו הצפויה של דוד על כך שמתו לוחמים אחדים "וגם עבדך אוריה החתי מת" (שם יח-כד), וזה מוכיח בבירור, שיואב סרב להפקיר את אוריה כלשון פקודת דוד, ולכן נהרגו כמה לוחמים, ולא רק אוריה. יואב הבין היטב, שהפקרת אוריה עלולה לפגוע בלוחמים ובמלחמה, יותר מאשר כמה הרוגים בפעולה מסוכנת מדי, שבלי הפקודה לא היו יוצאים אליה (אכן, דוד קיבל את הכרעתו של יואב – שם פסוק כה). למרות הבחנה זו חושבת סוגיית הגמרא דלעיל, את הוראת דוד, לפקודה שאסור לקיימה, וחובה לסרב לה.

שעמו, ואף אם הם כפופים לו, והם מהססים לפעול בגלל הפקודה, יבקש מתנדבים ויצא להציל,²⁸⁷ כל עוד ניתן להציל בעזרתם.

אבל אם יש ספק, שמא הפקודה שלא לצאת ניתנה מתוך ראיית מציאות יותר טובה, ואין ביטחון שזו טעות, או הפקרה, יפעלו לפי הפקודה, והאחריות על המפקדים.

סעיף יא – במלחמה

במצב מלחמה, אין לבדוק מה חיוני ומה לא,²⁸⁸ והכל מותר, חוץ מעבודה-זרה, גילוי עריות²⁸⁹ ופשעי מלחמה,²⁹⁰ שאסורים גם מפני חילול השם.²⁹¹

²⁸⁷ דוגמא לכך, ניתן לראות בסיפור ממלחמת יום הכיפורים:

בזמן המלחמה, מחלקת הסריקה בחזית הצפון (בפיקודו של הרב יהושע בן מאיר) התבקשה לבצע פינוי חללים ביום טוב (=סוכות). במכתב לרב מרדכי הלפרין, תיאר הרב בן מאיר את אשר אירע שם: "... כנגד שיקול הדעת ההלכתי שלי [שפינוי חללים במלחמה הוא חלק מכוח הלחימה של החיילים, כמו שפסק האלוף הרב שלמה גורן הרב הצבאי הראשון, בספרו משיב מלחמה כרף ב' עמ' ריז-רכ, וראו שם על פינוי חללי אויב, עמ' תנט-תס], עמדה הוראתו של הרב הצבאי הראשי דאז, שאין לפנות חללים ביום טוב ובשבת;

[הערת המחבר: אי ההבחנה בין יום טוב לשבת נראית כטעות הלכתית ברורה, שכן הבערה ביום טוב מותרת, וכן הוצאה וטלטול, ולפיכך, מדובר בכל מקרה, בעבירות מדרבנן! ואף שהחמירו בהם בהלכות יום טוב, אין החומרה יכולה לעמוד מול רוח הלחימה של חיילי צה"ל; וכנראה רצה הרבצ"ר לגדור גדר, שלא יפנו חללים בשבת, וחשש שפינוי ביום טוב יפגע גם בשבת; אולם נכון יותר פסקו של הרבצ"ר הראשון, הרב גורן];

... אז הוא אמר 'אתה רוצה גיבוי? אין בעיה. אני נותן לך פקודה לעשות מה שאתה חושב שנכון מבחינת ההלכה'. עם 'פקודה' זו חזרתי לחניון של יחידת הסריקה. הוריתי לכוח הסריקה להתארגן במהירות ליציאה לדרך. אצל חלק מחיילי המחלקה (יחידת קבורה פיקודית) התארגנה התנגדות נמרצת לנסיעה ביום טוב ... בהתאם לכך אמרתי שאני לא מחייב אף אחד, ומבקש ממי שמוכן שיתנדב לצאת איתי לסריקה.

²⁸⁸ בעת מלחמה במקרים רבים, אי אפשר לסמוך על אנשים, ובמיוחד לא על אלה שעלולים לסכן לוחמים ואזרחים. ביציאת מצרים נאמר: "וַיִּקַּח שֵׁשׁ מֵאוֹת רֶכֶב בָּחוּר, וְכָל רֶכֶב מִצְרַיִם..." (שמות י"ד ז); בהמשך (פסוק כח), נאמר, שכל הרכב טבע בים; רש"י (לפסוק ז) שואל: מהיכן לקח פרעה את הבהמות, הרי הבהמות מתו במכת ברד?! והוא עונה, שהם נלקחו מהיראים את דבר ה' (במכת הברד, שמות ט' כ); מכאן למדו חכמים (מסכת סופרים פרק ט"ו), שגם טוב שבגויים עלול להפוך לאויב מסוכן; בעלי התוספות (עבודה-זרה דף כ"ו עמוד ב, דיבור המתחיל: 'ולא מורידין'), הסבירו על פי התלמוד הירושלמי במסכת קידושין, שמדובר רק בשעת מלחמה, כשכל אחד עלול להוות סכנה. לכן, מותר לירות במלחמה אל מקום שמסכן חיילים או אזרחים לפי הבנת המפקדים בשטח, גם לפי ההלכה, גם לפי החוק הישראלי, וגם על פי המשפט הבינלאומי.

²⁸⁹ ראו הערה 194, לעיל; מלחמתה העיקרית של תורת ישראל מכוונת לעקירת 'תועבות כנען' (ויקרא י"ח), ובמקומות רבים חוזרת התורה ומזהירה מפני תועבות עבודה זרה וגילוי עריות, ודווקא בעת המלחמה – ראו בייחוד שמות כ"ג כ-לג; במדבר ל"ג נ-נו; דברים פרק ז'.

²⁹⁰ ראו הערה 203, לעיל; וראה דברי האלוף הרב שלמה גורן בספרו משיב מלחמה (כרך א' סימן א) על 'מוסר הלחימה לאור ההלכה', והייחוד על האיסור לפגוע באוכלוסיה בלתי לוחמת (שם עמ' יד-טז), ושאין ללמוד ממלחמות ימי קדם, בעניין זה.

²⁹¹ ראו מאמרו של הרב שלמה גורן (מחניים), שהתחייבות של מדינת ישראל לאמנות הבינלאומיות נגד פשעי מלחמה, יש לה תוקף כמו שבועת יהושע לגבעונים (יהושע ט' טו-כז), שעליה כתב הרמב"ם (הלכות מלכים פרק ו' הלכה ה), שהיא מחייבת למרות ההטעיה של הגבעונים "מפני חילול השם"; וראה חומרת חילול השם בהפרת השבועה לגבעונים בשמואל-ב פרק כ"א, ובסוגיית הגמרא ביבמות (ע"ט עמוד א); וראו לעיל הערה 203.

סעיף יב – קדימות בעבירות

אם אפשר לעבור עבירה קלה (כגון, עבירה מדרבנן), ומטרת ההצלה תושג בלי דחייה – אסור לעבור עבירה חמורה²⁹² (כגון, עברה מן התורה), וכן בספק איסור מול איסור ודאי.²⁹³ אם אינו יודע להבחין – ינהג כדרכו, וה' יסייע בידו, ואל יתחיל להתלבט ולחשוב ולהסס,²⁹⁴ כי הצלת נפשות דוחה הכל.

אם נקלעו אנשים למצב של סכנה בדרך, או אם יצאו להציל, וקלה המזון שבידם והם רעבים, ואין בנמצא לחם, פירות וירקות – יאכלו בשר נבלות וטרפות.²⁹⁵ אם יש שם גופות בני אדם,

²⁹² הדוגמאות הבולטות לשיקולי עדיפות בעבירות לצורך חולה שיש בו סכנה, מצויות בהלכות שבת:

- בשולחן ערוך (אורח חיים, סימן שכ"ח סעיף יד) נפסק, שאם יש חולה הנמצא בסכנה, וצריך להאכילו בשר, שוחטים לו בשבת, ואין מאכילים אותו בשר נבילה. אולם, אם צריך לאכול מיד, והנבילה מוכנה, והשחיטה דורשת זמן, מאכילים אותו בשר נבילה. ר' ישראל מאיר הכהן (ה'חפץ חיים'), גדול פוסקי יהדות ליטא לפני השואה, בפירושו 'משנה-ברורה' (סעיף קטן לט) הביא כמה טעמים להיתר זה, ובסוף דבריו, הוא מסכם: "ודאי מוטב לעבור ולהושיט לו איסור דרבנן, משנחלל שבת באיסור [מהתורה], ולכן עדיף בשר שאסור מדרבנן, ולא שחיטה בשבת, שאסורה מן התורה; ואולם, אם החולה מואס בבשר האסור ולא יאכל ממנו, שוחטים לו בשבת! במקרה זה, חשוב להזכיר את דברי הר"ן על הר"ף (בסוגיית פיקוח נפש ביומא), שעדיף לעבור פעם אחת על איסור תורה (כמו שחיטה בשבת), מאשר לעבור על איסורים רבים מדרבנן (כגון בשר נבילה, שאסור מדרבנן, אך יש איסור בכל טעימה = 'כזית')."
- בשולחן ערוך (אורח חיים, סימן שכ"ט סעיף א) כתוב: "כל פקוח נפש דוחה שבת, והזריז הרי זה משובח. אפילו נפלה דליקה בחצר אחרת, ויָרָא שתעבור לחצר זו, ויבוא לידי סכנה, מְכַבִּים כדי שלא תעבור; ב'משנה-ברורה' (סעיף קטן ב) מובא בשם 'מגן-אברהם', שעדיף לכבות מאשר לטלטל ברשות הרבים, כיוון שהכיבוי הזה הוא 'מלאכה שאינה צריכה לגוף המלאכה' (=כי רק כיבוי ליצירת פחם, או לשם ההבערה, הוא מן התורה לפי רוב הפוסקים); ואילו 'חיי-אדם' כתב להפך, שאם ישנה אפשרות להציל חולה או קטן, בכך שמעבירים אותם דרך רשות הרבים, גם במקום שאין עירוב (=ולדעתו, רשות הרבים בימינו אינה אלא איסור מדרבנן), "מוטב לעבור דרך רשות הרבים, משיכֶנֶה".
- במקרה בו משהו הניח פת בתנור, ואם תישאר שם היא תִּאָפֶה, ובכך יעבור על איסור תורה, נפסק להלכה (שולחן ערוך אורח חיים, סימן רנ"ד סעיף ו), שמותר להוציאה בדרך מסוימת (רדייה) האסורה מדרבנן, בכדי לא לעבור איסור תורה. ר' יחיאל מיכל עפשטיין, בספרו 'ערוך השולחן' [אורח חיים, סימן רנ"ד סעיף יח] הסביר, "שמוטב לו לעבור על שבות קל [מדרבנן], מלעבור על אב מלאכה [שאסור מן התורה]".

²⁹³ כל ספק איסור של תורה, מחמירים בו (למשל, חולין דף ט' ו'), אבל החומרה הזאת היא עצמה מדרבנן, לפי הרבה פוסקים (למשל, הרמב"ם והראב"ד), ואף שפוסקים רבים (למשל, הרמב"ן והרשב"א) חלקו וכתבו, שהחומרה הזאת היא מן התורה (ראה סיכום נרחב בספר 'פרי חדש' על שולחן ערוך יורה דעה סימן ק"י, חיבור שכתב ר' חזקיה סילווא, מחכמי איטליה במאה ה-17; ודיון מעמיק בספר 'שב שמעתא', שמעתא א', חיבור למדני שכתב ר' אריה ליב הכהן, מגדולי חכמי גליציה בסוף המאה ה-18, והוא ידוע בחיבורו 'קצות החושן') – במקום, שיש התנגשות, עדיף ספק איסור על איסור ודאי, וספק איסור כולל מחלוקת פוסקים, שיש אוסרים ויש מתירים, או שיש כותבים שהוא מן התורה, ויש כותבים שהוא מדרבנן.

²⁹⁴ שולחן ערוך (אורח חיים סימן שכ"ח סעיף ב): "מי שיש לו חולי של סכנה, מצוה לחלל עליו את השבת, והזריז הרי זה משובח, והשואל (=מפקפק ומתלבט, ומבקש לברר) הרי זה שופך דמים"; וראו הערה 185, לעיל.

²⁹⁵ ראו הערה 186, לעיל, בהיתר שכתב הרמב"ם (הלכות מלכים פרק ח' הלכה א) 'לחלוצי צבא' בעת כיבוש הארץ, על פי סוגיית הגמרא בחולין (דף י"ז עמוד א); ממפרשי הרמב"ם שם עולה, שבמצב של סכנה, אין הבדל בין 'חלוצי צבא' לכל אדם, אלא, שלחלוצי צבא התירו גם שלא לטרוח ולחפש מזון כשר, מפני הסכנה (=שלא ייקלעו למארב), או מפני שהם עסוקים במצוות המלחמה; לכן, דינם של היוצאים להציל דומה לזה של 'חלוצי צבא', כל זמן שהם עסוקים בהצלה, ואסור להם להתחיל לשוטט ולחפש מזון כשר; אבל הולכי דרכים רגילים, מוטל עליהם לחפש לחם, פירות

ובשר סוסים וכלבים, יש אומרים שעדיף לאכול בשר אדם,²⁹⁶ ויש חולקים²⁹⁷ – ולדעתנו, בשר חיות עדיף, מפני שבשר אדם חמור יותר מאיסור,²⁹⁸ ונחשב בתורה לקללה נוראה.

וירקות, במידת יכולתם, ואם אין, אז יאכלו מה שמוצאים.

²⁹⁶ התורה מפרטת אלו בעלי חיים אסורים באכילה, ואלו מותרים (ויקרא י"א; דברים י"ד); וכן, את האיסור לאכול נבילה (=בהמה שלא נשחטה כראוי). לעומת זאת, איסור אכילת בשר אדם אינו מפורש בשום מקום בתורה; בעקבות כך, נחלקו ראשונים במהות האיסור על בשר אדם:

הרמב"ם (הלכות מאכלות אסורות, פרק ב' הלכה ג) כתב, שישנו איסור של ביטול מצוות עשה מהתורה, לאכול בשר אדם: "האדם, אף על פי שנאמר בו 'ויהי האדם לנפש חיה' אינו מכלל מיני חיה בעלת פרסה, לפיכך אינו בלא תעשה, והאוכל מבשר האדם או מחלבו, בין מן החי בין מן המת אינו לוקה, אבל אסור הוא בעשה, שהרי מנה הכתוב שבעת מיני חיה, ואמר בהן: 'זאת החיה אשר תאכלו' - הא כל שהוא חוץ מהן לא תאכלו, ולא הבא מכלל עשה" [נחשב] עשה". לעומתו, הרשב"א (ר' שלמה בן אברהם אדרת, תלמיד הרמב"ן, גדול הפוסקים ביהדות ספרד במאה ה-13) בפירושו לסוגיית כתובות (דף ס' עמוד א, דיבור המתחיל: "הכי גרסינן") כתב, שאין שום איסור מהתורה לאכול בשר אדם. ההוכחה לכך היא שחלב ודם היוצאים מגוף האדם מותרים בשתייה (בתנאים מסוימים) – במסכת בכורות (דף ה' עמוד ב) מובא כלל: 'כל היוצא מן הטמא, טמא; וכל היוצא מן הטהור, טהור'. אילו בשר האדם היה אסור, אף דמו וחלבו היו אסורים. מכיוון שהדם והחלב מותרים במקרים מסוימים, משמע שאף הבשר מותר; לכאורה, יש כאן העדפה הלכתית של בשר אדם, לפי הרשב"א בוודאי.

²⁹⁷ ר' משה שמואל גלאזר (נינו של ה'חתם סופר'; חי לפני כמאה וחמישים שנה, כיהן כאב בית הדין בקלויזנבורג במשך 48 שנה, עלה לארץ והשתכן בירושלים בשנת ה'תרפ"ג, 1923), בהקדמה לספרו 'דור רביעי' על מסכת חולין (אות ב), כתב כך: "ועוד תדע, שבכל הדברים המאוסים שנפשו של אדם קצה בהם, אפילו לא היתה התורה אוסרתם, היה האדם העובר ואכלן יותר מתועב ממי שעובר על לאו מפורש בתורה. כי כל מה שנתקבל בעיני בני אדם הנאורים, לתועבה, אפילו אינו מפורש בתורה לאיסור, העובר על זה גרע מן העובר על חוקי התורה ... בשר אדם, לדעת הרמב"ם אינו אלא באיסור עשה, ולדעת הרשב"א מותר לגמרי מהתורה. ועתה אמור נא, בחולה שיש בו סכנה, ולפניו בשר טריפה או בשר אדם, איזה בשר יאכל? וכי נאמר שיאכל בשר אדם שאין בו איסור תורה?! אף על פי שמחוק הנימוס שמקובל בכלל האנושי, וכל האוכל או מאכיל בשר אדם, מודח מלהיות נמנה בין האנשים, ולא יאכל בשר שהתורה אסרה בלאו?! היעלה על הדעת שאנו עם הנבחר, עם חכם ונבון, נעבור על חוק נימוס כזה, כדי להינצל מאיסור תורה, אתממה! ... היוצא לנו מכל האמור, שכל המתועב בעיני אדם בכלל האנושי, אף על פי שאין על הדבר אזהרה מפורשת בתורה, אסור עלינו יותר מאיסורי התורה...";

בן אותו הדור היה הראי"ה קוק, והוא כתב במאמריו על טעמי המצוות ('אפיקים בנגב', ו'טללי אורות'; ראה 'חזון הצמחונות והשלום' עמ' י' וי"ד; ו'מאמרי הראיה' כרך א' עמ' 26), שהתורה לא הזכירה איסור מפורש בבשר אדם, מפני שהנפש האנושית סולדת ומתעבת אותו באופן טבעי (כעין, 'סברה היא – למה לי פסוק; סנהדרין דף ע"ד עמוד א); ולא רק שאין צורך בציווי, אלא, שאיסור מפורש היה מעמיד במעמד דומה בשר אדם עם בשר החי, התאוה היתה מתעוררת לזלול את שניהם, והאנושות היתה יורדת במקום להתעלות; והנה כיוונו שניהם כאחד;

בתחילת דרכה של ישיבת הר עציון באלון שבות התעורר ויכוח בשאלה זו (בעקבות ידיעה על מטוס שהתרסק בשלג שבהרי האנדים, בדרום אמריקה, ועבר זמן רב עד שגילו אותם; והנה התברר שאלה ששרדו אכלו מגופות הנוסעים שנהרגו, וכך שרדו בתוך חלק מגוף המטוס שנשאר שלם; אחרי הצלתם הם נזקקו לטיפול נפשי בגלל שאכלו מבשר חבריהם לטיסה כדי לשרוד;

אז שאלו בחורי הישיבה, מה הדין באנשים מישראל במצב כזה (ח"ו), וכאשר יש בשר כלב וחמור; ראש הישיבה הרב אהרן ליכטנשטיין ניתח את השאלה בשיקול הלכתי 'קר', ואמר, שעדיף בשר אדם; ראש הישיבה המייסד, הרב יהודה עמיטל הזכיר את הרב קוק, וקבע בפסקנות שאין כלל ספק בהעדפת בשר חיות; ואף הביא את דברי הרב גלאזר עם דברי הרב קוק, כחלק מהגדרת המוסר הטבעי של האדם לפי התורה (ראו בספרו 'הארץ נתן לבני אדם', עמוד 39).

²⁹⁸ לדעתנו, אין כלל שאלה גם בניתוח הלכתי 'קר', מפני שעל גופות אדם יש חובת קבורה של 'מת מצוה' שדוחה איסורים גמורים שבתורה, וגם כהן גדול ונזיר מצווים להיטמא ל'מת מצוה' (ראו הערה 161, לעיל); ועוד, שהתורה מזכירה בפירוש אכילת בשר אדם כשפל נורא שבקללות (ויקרא כ"ו כט; דברים כ"ח נד-נז), וקללה בתורה חמורה מאיסור, והיא מבטאת בפסוקים מפורשים מה שכתבו הרב גלאזר והרב קוק, ראו בהערה הקודמת.

סעיף יג – שניים במדבר עם מימיה אחת

שניים שהלכו במדבר, וביד אחד מהם נותרה מימיה או בקבוק מים, ושאר המים נגמרו וכלו, או שיצאו לדרך במעט מים שלא כדין, והגיעו למצב מסוכן, שבו, אם ישתו שניהם – שניהם ימותו, ואם ישתה האחד, יוכל לחיות ולהגיע ליישוב – ישתה האחד שבידו המים²⁹⁹, או זה שיחליטו ביניהם, שיש לו יותר כוח וסיכוי, וילך להזעיק עזרה;³⁰⁰ והשני ישכב בצל שימצאו,³⁰¹ ויתפלל על נפשו³⁰² – אך לפני שייפרדו, ידאגו לסימון בולט של מקום שכיבת הנשאר, שייראה למרחוק,³⁰³ כדי שיזהו אותו המחפשים במהרה.

²⁹⁹ סוגיית הגמרא (בבא-מציעא דף ס"ב עמוד א) אומרת: "שנים שהיו מהלכים בדרך, וביד אחד מהן קיתון של מים, אם שותים שניהם – מתים; ואם שותה אחד מהן – מגיע ליישוב; דרש בן פתורא: מוטב שישתו שניהם וימותו, ואל יראה אחד מהם במיתתו של חבירו; עד שבא רבי עקיבא ולימד: וחי אחיך עמך – חיך קודמים לחיי חבירך"; ברור מלשון הסוגיה, שהלכה כרבי עקיבא (וכך כתבו הר"ף והרא"ש בביאור ההלכה העולה מן הסוגיה); וכך פסק הרמ"א גם בהלכות צדקה (שולחן ערוך יורה דעה, סימן רנ"א סעיף ג): "פרנסת עצמו קודמת לכל אדם, ואינו חייב לתת צדקה עד שיהיה לו פרנסתו"; הגאון ר' אליהו מוילנא (בביאור הגר"א על שולחן ערוך שם), מסביר שדברי הרמ"א נובעים מסוגיית 'שנים שהיו מהלכים בדרך';

הסופר הציוני 'אחד העם' (אשר צבי גינצברג, במאמרו 'על שתי הסעיפים' נדפס ב'השלח' אב תר"ע; 'על פרשת דרכים' כרך ד' עמ' לח-נח, ומיוחד עמ' מו) ראה בסוגיה זו דוגמת מופת למוסר היהודי המכריע בעד הסיכוי לחיים, לעומת המוסר הנוצרי, שמדגיש את הרגש המעדיף את מות שניהם, ובלבד, שלא 'יראה האחד במיתתו של חבירו'.

³⁰⁰ שהרי מחויב בהצלת חבירו, ככל יכולתו, וראו הערות 170 ו-180, לעיל; וכיוון, שיצאו יחד לדרך, יש עליו חובה מיוחדת של אחריות הדדית; וראו להלן בקבוצה שיצאה לדרך יחד, סעיף יד.

³⁰¹ הרב יעקב מדן, מראשי ישיבת הר-עציון כיום, לימד, שדברי בן פתורא ("ואל יראה אחד במיתתו של חבירו") נובעים מן הפסוק בבראשית, בשילוח הגר – "וַיִּכְלוּ הַמִּים מִן הַחֲמָת, וַתִּשְׁלַךְ אֶת הַיֶּלֶד תַּחַת אֶחָד הַשִּׁיחִים. וַתֵּלֶךְ וַתִּשֶׁב לֵה מִנְגַד, הָרֹחַק כְּמִטְחָנִי קֶשֶׁת, כִּי אָמְרָה אֶל אֲרָאָה בְּמוֹת הַיֶּלֶד..." (בראשית כ"א טו-טז), אלא ששם לא נשארו מים בכלל; מכל מקום ברור מהפסוק (כמו מהשכל), שכל צל שישנו נותן עוד מעט סיכוי לשרוד, ואפילו צל של שיח, או של סלע.

³⁰² בהמשך לפרשת ישמעאל והגר, כתב רש"י (לפסוק יז) בשם המדרש (בראשית-רבה פרשה נ"ג יט), שה' שמע דווקא את בכיו של ישמעאל – "מכאן, שיפה תפילת החולה, מתפילת אחרים עליו, והיא קודמת להתקבל; 'באשר הוא שם', לפי מעשים שהוא עושה עכשיו הוא נדון..."

³⁰³ ר' מנחם מנדל קרוכמל (נולד בקרקא בשנת ש"ס, 1600) היה מתלמידיו של ר' יואל סירקיס (מחבר 'בית-חדש על הטור'), ובצעירותו התמנה לאחד מדייני העיר. בשאלות ותשובות 'צמח צדק הקדמון' (סימן צ"ג) הביא סיפור: מעשה ביהודי שהלך בדרך עם משרתו הנער. בדרך, התחילו לנשוב רוחות עזות, והחל לרדת שלג. בעקבות כך, החליטו לעצור באחד הכפרים בדרך; לאחר תקופת זמן קצרה, החליט היהודי להמשיך לכיוון העיר בכדי שיוכל להגיע לשם לפני כניסת השבת. הוא ביקש מנערו שישאר בכפר ולא ימשיך איתו, מכיון שהנער לא יצליח לשרוד בהמשך הדרך, אך הנער התעקש להמשיך עמו. כמצופה, הנער סבל רבות מהקור הנורא, ומעד פעמים רבות. כשהגיעו למרחק של כמחצית השעה מן העיירה, הנער אמר שהוא לא יכול להמשיך עוד, כי ידיו ושאר גופו קפאו והשתנה מראיתם. הנער ביקש ממנו שילך לעיר וישלח עגלה בשבילו; היהודי הבין שהנער קרוב מאוד למיתה, על כן, החליט לעשות את שאר הדרך בריצה, והנה גם הוא התקרר ונחלש ביותר, ובקושי רב הצליח להגיע לבית הראשון בעיירה; בני הבית חיממוהו והשקוהו, ושאלו אותו מי הוא; הוא סיפר להם שנשאר נער שוכב על פני השדה, והוא מפחד שיתקרר וימות; מיד יצאו בני העיר לחפש את הנער, אך מרוב חיפזון לא שאלו את היהודי היכן הוא הנער, וחשבו שימצאוהו מונח על אם הדרך; הלילה ירד והרוח התחזקה, ולא הצליחו למצוא את הנער; למחרת, יצאו שוב לחפשו ומצאוהו מת, מטרים ספורים מהדרך בה עברו.

אותו יהודי הגיע לר' מנחם קרוכמל ורצה לדעת מה דינו, שהרי הוא השאיר את הנער לבדו ולכן מת; ר' מנחם קרוכמל ענה לו, שהלכה כרבי עקיבא, שחיינו קודמים לחיי חבירו; ומכל שכן, שכשהלך ממנו, היה כוונתו כדי להציל גם את

ואם המימיה או הבקבוק של שניהם, ולא נראה סיכוי עדיף לאחד מהם להזעיק עזרה – ישתו שניהם וישכבו בצל, ויתפללו שתגיע עזרה לפני שימותו;³⁰⁴ אם יש כוח לאחד מהם, ויש מכשיר קשר או טלפון נייד, ילך ויעלה מעט למקום שימצא קליטה כדי להזעיק עזרה, ויחזור לשכב בצל – וידאגו לסימון בולט של מקומם, שייראה למרחוק.

אם אחד מהם מוותר, כגון, שהוא זקן והשני צעיר, ויודעים שלצעיר יש יותר סיכוי לחיות, או שאחד חזק יותר, מוותר לו לוותר על חלקו,³⁰⁵ לשתות מעט, ולשלוח את הצעיר עם המים; וכן, אם המים שלו, אבל לשני יש יותר סיכוי, מוותר לו לוותר.

סעיף יד – קבוצה שהלכה ביחד

קבוצת אנשים שיצאה יחד לדרך או לטיול, יש להם אחריות משותפת, ואם יש בהם כושל שקשה עליו ההליכה, או רכב מקרטע או שנתקע, אינם רשאים לעזוב אותו מאחור, וללכת לדרכם, וגם אינם רשאים לפתוח מרחק גדול, שישאיר אותו נבהל בתחושת אובדן דרך,³⁰⁶ וצריכים להמתין לו, או להשאיר עמו ליווי מספיק. קבוצת אנשים שהלכו במדבר, ונותרו בידם מעט מים, יבחרו אחד או שניים, שיקחו מים

הנער, והנער עצמו אמר לו שילך אל העיר וישלח לו עגלה להוליכו לעיר, והרי ברשותו הלך ממנו; וכיוון שבאמת כך עשה, והודיע ליהודים שהלכו וחיפשוהו, אלא שלא מצאוהו "ודאי שאין לו בזה שום פשיעה"; מסקנה חשובה מסיפור זה, ומסיפורים רבים שקרו, שחייבים לסמן את מקום הימצאו של הנשאר בשטח, אחרת לא ימצאוהו גם כשמונח סמוך לדרך; ובמיוחד במדבר, או בשטח פתוח, שאין דרך מסודרת והרבה יותר קשה למצוא מישהו אם אין לו סימון בולט למרחוק; הסימון יכול להיות ההבדל בין חיים ומוות, כי יש סיכוי שיזהו אותו מוקדם בהרבה.

³⁰⁴ ר' שמואל אליעזר הלוי אידלס (מהרש"א; מגדולי פרשני הגמרא האחרונים), בחידושי אגדות לסוגיה (בבא-מציעא דף ס"ב עמוד ב), הסביר שאם המים שייכים לשניהם אף אם הם ביד אחד מהם, מודה רבי עקיבא לבן פתורא, ששניהם ישתו וימותו, והאחד לא יראה במיתת חברו; טעם הדבר הוא, שאין דמו של אחד אדום יותר מדמו של השני (כסברת הסוגיה בסנהדרין דף ע"ד עמוד א, שחיי אדם שווים זה לזה).

³⁰⁵ כך פסק הרא"ה קוק, בשאלות ותשובות 'משפט כהן' (ענייני ארץ ישראל) סימן קמ"ג: "אם רצה ליתן לחברו, משום שחיי חברו יקרים אצלו מחייו, במקרה כזה, יש לומר שאין איסור בדבר, אפילו ביחיד לגבי יחיד".

³⁰⁶ בתוספתא לבבא-קמא (פרק ב' הלכה י) נאמר: "חמורים שרגליו של אחד מהם רעות (בנוסחת הרמב"ם: 'רעועות'), אינם רשאים לעבור עליו (בנוסחת הרמב"ם: 'מעליו'); נפל – רשאים לעבור עליו" (או: 'מעליו'); ר' אברהם בן דוד (=הראב"ד בעל ההשגות על הרמב"ם, בהשגה על הלכות רוצח ושמירת נפש, פרק י"ג הלכה י) פירש, שמדובר בדרך צרה ואסור לדרוס על החמור, אלא אם נפל וחוסם את הדרך, אבל בכל מקרה אסור לדרוס על אדם שנפל; ואילו הרמב"ם כתב שם – "חמורים, שרגליו של אחד מהם רעועות, אין חביריו רשאים להקדים ולעבור מעליו; נפל – רשאים לעבור מעליו"; וכך כתב ר' יעקב (בעל הטורים, בן הרא"ש) בטור חושן משפט (סימן רע"ב), וכך בשולחן ערוך (שם סעיף יב); וכתב שם בסמ"ע (ספר מאירת עיניים, שחיברו ר' יהושע פאלק על שולחן ערוך חושן-משפט, ונדפס לראשונה בפראג בשנת שס"ו, 1606): "...כשסיעת אנשים הולכים בדרך, כל אחד עם חמורו ... כיוון שנתחברו לילך ביחד ואירע שרגל של חמור אחד רעועה מחמת מכה, שאינו יכול לילך כל כך במהירות – אין חביריו רשאים להיפרד עם חמוריהם ולהניח זה עם חמורו לבדו בדרך, אם לא שנפל ואינו יכול לילך כלל, אזי אין צריכים להתעכב בשבילו יותר מדי; ומכאן יש ראייה שבני עיר אחת שנסעו יחד 3-4 אנשים על עגלה זו, ו-3-4 אנשים על עגלה אחרת, וכן הרבה עגלות, ונצטרך לעגלה אחת לתקן דבר אחד בעגלה או בסוסים שבעגלתו, ולשהות עבור זה קצת בדרך, שגם בני עגלות אחרות ישו עמו ולא יניחוהו לבדו, כמו באנשים עם חמוריהם" (חושן משפט סימן רע"ב אות כ).

וילכו להזעיק עזרה, והנותרים ימצאו מקום בצל, יסמנו באופן ברור את מקומם שייראה למרחוק, וישכבו ויתפללו; את שארית המים יחלקו ביניהם, וישתו מעט-מעט; אם שארית המים שייכת לאחד מהם או לשניים, ישתה האחד או השניים ולא יחלקו, שמא יצליחו לשרוד ויחיו הם;³⁰⁷ ואם בעלי המים רוצים לשתות מעט מאד, ולתת לאיש אחר בקבוצה, שיש לו סיכוי טוב יותר לחיות – מותר להם.

סעיף טו – מטיילים שהלכו לאיבוד

קבוצת מטיילים, וכל שכן מטייל בודד, שאיבדו את דרכם, וירד הלילה – חייבים לעצור על מקומם בחשיכה, שמא יפלו לנזקים ולתהומות וימותו;³⁰⁸ רק אם יש דרך ברורה שיש ביניהם שמכירים אותה, הירח מאיר, ואין שם נזקים ותהומות, יכולים ללכת.³⁰⁹ אם איבדו את דרכם ביום, יתכנסו למקום שיש בו צל, יבחרו אחד או שניים בעלי יכולת, שיקחו איתם מים (ומזון) וילכו להזעיק עזרה, והנותרים יסמנו את מקומם באופן הנראה למרחוק, ולא יתפזרו, כדי שלא ילכו מהם לאיבוד, ולא יוסיפו צרה. אם יש לפנייהם שתי דרכים, ואינם בטוחים איזו הדרך הנכונה, ישלחו אחד או שניים להתקדם באחת הדרכים, ויישארו הנותרים על פרשת הדרכים, כדי שלא יאבדו את הקשר ביניהם.³¹⁰ אבל, אם יכולים להתפצל לשתי קבוצות, שבכל אחת יש מי שמכיר ובקי, ושתייהן מצוידות כראוי, או שיש מכשירי קשר ויש קליטה – יכולים להתפצל.

³⁰⁷ כהכרעת רבי עקיבא, ראו הערות 223 ו-228, לעיל.

³⁰⁸ כל אדם באשר הוא חייב להיזהר, מפני שהחיים הם פיקדון יקר שה' נותן בידי האדם, ועל זה מבוססות הלכות פיקוח נפש; וכבר קרו מקרים רבים שאנשים ניסו בכל כוחם להיחלץ בלילה, ומתו בנפילה; ר' משה חיים לוצטא (הרמח"ל; נולד באיטליה בשנת ה' אלפים תס"ז [1707], בסוף ימיו עלה ארצה והשתכן בעכו. עסק רבות בתורת הנגלה והנסתר, ונודע כקרוב למעלת 'רוח הקודש'); בספר המוסר 'מסילת ישרים' (פרק ב') הסביר הרמח"ל את מידת הזהירות שקבעו חז"ל, שיהיה אדם נזהר במעשיו, מתבונן ומפקח על מעשיו ודרכיו. כמשל לדבריו, הוא תיאר אדם, שהולך בדרך ואינו מסתכל לאן הולך: "וההולך בעולמו בלי התבוננות אם טובה דרכו או רעה, הנה הוא כסומא ההולך על שפת הנהר אשר סכנתו ודאי עצומה, ורעתו קרובה מהצללו ... הוא מה שהנביא צווח ואומר (חגי א' ז): "שימו לבבכם על דרכיכם" ... והנה הוא כהולך בחושך, שיש לפניו מכשולות, ואין עיניו רואות אותם ... כי הנה חושך הלילה, שני מיני טעויות אפשר לו שיגרום לעין האדם: או יכסה את העין עד שלא יראה מה שלפניו כלל, או שיטעה אותו עד שיראה עמוד כאילו הוא אדם, ואדם כאילו הוא עמוד; וגורם לו שתי טעויות: האחת אינו מניח לו שיראה המכשולות שבדרכי העולם, ונמצאים הפתאים הולכים לבטח ונופלים ואובדים מבלי שהגיעם פחד תחלה ... ונופלים טרם ידעו מהמכשול כלל..."

³⁰⁹ אמנם חייבים לבחון היטב, אם לא עלולים להסתבך בהמשך הדרך, או אם ישקע הירח לפני שיגיעו; ובכל מצב של ספק, חייבים להתגבר על יצרם ולעצור במקומם עד בוקר, גם אם קר וקשה, כי 'כל ספק סכנה' – לחומרה! (חולין דף י' עמוד א; וראו סימן ה', לעיל).

³¹⁰ הקשר בין כל חברי הקבוצה נובע מהאחריות ההדדית של היוצאים לדרך בקבוצה, ראו דברי הסמ"ע בהערה 230, לעיל; ואם יאבד הקשר ביניהם יקשה החילוץ שבעתיים – לכן, יישארו ככל האפשר בפרשת הדרכים, ולא יתפצלו לשני מסלולים נפרדים, אלא אם יש כורח, כגון, שמסוכן מדי להישאר בפרשת הדרכים.

סעיף טז – נשים במצבי אונס

אשה שנאנסה (ללא פיתוי מצידה) היא אשה כשרה וטובה, ולא עברה שום עבירה.³¹¹ לפיכך, יש להסביר וללמד, שאשה – אפילו נשואה – תצטק ותזעיק עזרה כל עוד היא יכולה,³¹² אבל לא תמסור את נפשה למות³¹³ כדי למנוע אונס, ותנהג בפסיביות מוחלטת, כאילו היא אדמה ("קרקע עולם"). גם אם היא מרגישה מזועזעת וטמאה – באמת התורה רק האנס רשע וטמא, והיא טהורה ומותרת. לאחר מעשה, יש לסייע לאנוסה להתלונן ולהביא לדין את הרשע שאנסה, ולא שתכבוש חרפתה בתוכה, כי אין זה צודק כלל שהיא תסבול ותשתוק.³¹⁴

³¹¹ ההרגשה הפנימית של אשה שנאנסה היא הרגשה של טומאה וטינוף וזעזוע, ותחושה ראשונית-קדומה זו באה לידי ביטוי בתורה בסיפור על אונס דינה – "ויעקב שמע כי טמא את דינה בתו ... אשר טמא את דינה אחתם ... הקזונה ועשה את אחותנו" (בראשית ל"ד); דברי חז"ל על דינה המושפלת אחר כך (ראה רש"י לבראשית מ"ו י'), ותיאור תמר השוממה אחרי האונס של אמנון (שמואל-ב י"ג יט-כ), תואמים את ההרגשות המוכרות, ואת רגשות הנקמה הקשים במשפחות, ואת מעשי הרצח שבאים בעקבות מעשי אונס המטילים חרפה ובושה על הנאנסת, שאיש לא ירצה בה עוד, ועל כל המשפחה; ואולם התורה מטילה עונש רק על האונס, אם בקנס באונס בתולה (דברים כ"ב כח-כט), ואם במיתה כאשר נערה אנוסה היתה כבר מאורשת (=מקודשת) לאיש, ואילו הנערה שנאנסה אין לה חטא, ואסור לפגוע בה כלל, בעוד כל האשמה והעונש על האיש האונס – "... וּמַת הָאִישׁ אֲשֶׁר שָׁכַב עִמָּה, לְבָדּוֹ; וְלֹנֶגֶץ לֹא תַעֲשֶׂה דָבָר ..." (דברים כ"ב כה-כז); רק אם היה ניאוף מרצון אשמים ונענשים שניהם (שם כב-כד); יתר על כך – התורה מעניקה לאנוסה ולאביה זכות לכפות על האונס נישואין לעולם, כלומר, להפוך את האונס לחתונה, אבל גם את הזכות לסרב להצעת 'חמור' כזאת – השווה הצעת 'חמור ושכם' אחרי מעשה הנבלה (בראשית ל"ד די-ב), לתחנוני תמר גם אחרי העינוי לנישואין ראויים והגונים, הצעה הנדחית בשנאה (שמואל-ב י"ג יב-יט) – ואילו משפט התורה נותן את כל הזכויות לה ולאביה (ראה שזכות הסירוב (מאן) בהלכה, שמורה לה, ולא רק לאביה, בסוגיית הגמרא כתובות דף ל"ט עמוד ב; וברמב"ם הלכות נערה בתולה, פרק א' הלכה ג); גם התוצאה ההלכתית של האונס בהלכה היא ברורה – אשת איש שנאנסה מותרת לאיש שלה אם אינו כהן, לעומת המנאפת ברצונה שנאסרת עליו (רמב"ם הלכות אישות, פרק כ"ד מהלכה יז ואילך); מפסוקי האונס בנערה אף נלמד דין כללי של 'אונס, רחמנא פטריה' (=ה' פוטר מכל עונש) בכמה סוגיות בגמרא (בבא-קמא דף כ"ח עמוד ב; עבודה-זרה דף נ"ד עמוד א; ועוד); וכך כתב הרמב"ם ב'ספר המצוות' (מצוות לא תעשה, רצ"ד): "הזהירו מעונש האונס על חטא שעשה, אחר שהיה אונס על מעשהו; והוא אומרו (=מאמר ה') יתעלה: "ולנערה לא תעשה דבר"; דברים דומים כתב גם בחיבורו הגדול (רמב"ם הלכות יסודי התורה פרק ה' הלכה ד), וכן בספר החינוך, מצוה תקנ"ו: "שנמנענו שלא נדין מי שהוא אונס בחטא שיעשה, כלומר שאין לנו לענוש שום אדם בדבר שיעשה אותו על כורחו, ועל זה נאמר: "ולנערה לא תעשה דבר"; וזהו לאו כולל – בכל מי שהוא אונס בפעולה רעה שיעשה שאין לנו לענוש אותו בה... ונוהגת מצוה זו בכל מקום ובכל זמן, שאנו מחויבים שלא לענוש האונס בשום עונש".

³¹² כלשון התורה, שאשה מאורשת (=מקודשת) לאיש, "... ומצאה איש בעיר ושכב עמה" – גם האשה תיענש "... על דבר אשר לא צעקה בעיר ..." (דברים כ"ב כג-כד).

³¹³ סוגיית הגמרא (כתובות דף ג' עמוד ב) מעלה חשש כפול – יש נשים פרוצות, שיטשטשו את הגבול בין אונס לרצון, ויש נשים צנועות שעלולות למסור את נפשן למות במצבי אונס, מפני המחשבה הטבעית שזהו 'גילוי עריות', אחת משלוש עבירות שעליהן נאמר – "ייהרג ואל יעבור" (סנהדרין דף ע"ד עמוד א), ואינן יודעות מה שנאמר בהמשך הסוגיה בסנהדרין (דף ע"ד עמוד ב), שאשה פסיבית בשעת אונס איננה עוברת שום עבירה, כי רק האנס עושה מעשה והיא איננה עושה דבר. נשים גדולות וחשובות בישראל, החל בשרה אמנו וכלה באסתר המלכה, וכמותן נשים רבות בתולות ונשואות בכל הדורות, נלקחו בכוח על ידי מלכים ושליטים בתקופות שונות, ונשארו טהורות, נקיות ושלמות. סוגיית הגמרא (סנהדרין ע"ד ב) קוראת למצב של אסתר המלכה (והדומות לה, כל עוד לא הלכו מרצון החופשי) – "קרקע עולם", כלומר, האנס הבא עליה, דומה כמי שבעל אדמה, וכל העבירה עליו.

³¹⁴ ראו סיפורה של תמר אחות אבשלום, שמואל-ב י"ג מפסוק יג, ותוצאותיו הנוראות; וברוך ה' שנותן כיום כוח

אבל אשת כהן שנאנסה אסורה לבעלה,³¹⁵ ולכן, מותר לה לעמוד על נפשה למנוע אונס אפילו אם תיהרג, ומותר לה לפוצעו ואף להורגו, אם אי אפשר אחרת.³¹⁶ מי שרואה אנס תופס אשה לאונסה, מותר לפגוע בו ולפוצעו כדי למנוע את האונס, ואם אי אפשר לנטרלו בפציעה, מותר אף להורגו.³¹⁷

סעיף יז – איסור הסגרה

קבוצת נשים שהיו בדרך, וכנופיית אנשים הקיפה אותם, והם דורשים שיסגירו אחת לאונס, ואם לא יתנו להם, יאנסו את כולן – ייאנסו כולן ולא יסגירו אחת מהן, גם אם האנשים מצביעים על זאת שהם רוצים (כגון, שהיא צעירה ונאה).³¹⁸ אותו הדין חל גם באיסור הסגרה למוות – ייהרגו כולם ולא יסגירו למוות אחד מהם.³¹⁹ רק אם אחד מבוקש או חשוד על-ידי השלטון באותו מקום, והוא הגורם לסכנת כולם, ואם לא ימסרוהו – גם הוא וגם הם ייהרגו, מותר להסגירו,³²⁰ אבל גם אז אין זו 'משנת

לנשים להשליך את החרפה על ראש האנסים, באופן ההולם את מגמת התורה וההלכה, וראו הערה 235, לעיל.
³¹⁵ רמב"ם (הלכות אישות פרק כ"ד הלכה כא): "אשת כהן ששגגה או שנאנסה, אסורה לבעלה"; וכן בשולחן ערוך (אבן העזר, סימן קע"ח סעיף ג); ובסוגיית כתובות (דף ג' עמוד ב) נזכר הקושי להסביר לנשים צנועות שלא ימסרו נפש למות באונס, בגלל 'נשות כוהנים'.

³¹⁶ זו המסקנה בסוגיית הגמרא (סנהדרין מדף ע"ג עמוד א ואילך); וכך פסק הרמב"ם (הלכות רוצח ושמירת הנפש, פרק א' הלכות ז-י): "...ואם יכולים להצילו באיבר מאיברי הרודף, כגון שיכו אותו בחץ או באבן או בסייף, ויקטעו את ידו או ישברו את רגלו או יסמאו את עינו עושים; ואם אינם יכולים לכונן [בדיוק] ולהצילו, אלא אם כן הרגוהו לרודף, הרי אלו הורגים אותו, אף על פי שעדיין לא הרג ... אחד האיש או האשה ... אחד הרודף אחר חֲבֵרו להרגו או רודף אחר נערה מאורסה (=מקודשת לאיש) לאונסה, שנאמר (דברים כ"ב כו): "כי כאשר יקום איש על רעהו, ורצחו נפש – כן, הדבר הזה"; והרי הוא אומר (שם כז): "צעקה הנערה המאורסה, ואין מושיע לה" – הא יש לה מושיע, מושיעה בכל דבר שיכול להושיע, ואפילו בהריגת הרודף".

³¹⁷ רמב"ם (שם, הלכות יב-טז) כתב בהמשך דבריו: "רדף אחר ערוה, ואחרים היו רודפים אחריו להצילה, ואמרה להם הניחוהו כדי שלא יהרגני, אין שומעים לה, אלא מבהילים אותו ומונעים אותו מלבעול, באיבריו, ואם אינם יכולים באיבריו, אפילו בנפשו, כמו שביארנו; [אולם] כל היכול להציל באיבר מאיבריו ולא טרח בכך, אלא הציל בנפשו של רודף והרגו, הרי זה שופך דמים, וחייב מיתה, אבל אין בית דין ממיתים אותו; כל היכול להציל ולא הציל, עובר על "לא תעמד על דם רעך" ... [ואף שאין עונש בבית דין על עבירות של אי הצלה, הן נחשבות לעבירות חמורות], שכל המאבד נפש אחת מישראל כאילו איבד כל העולם כולו, וכל המקיים נפש אחת מישראל כאילו קיים כל העולם כולו".
³¹⁸ משנה, מסכת תרומות (פרק ח', משנה יב): "... וכן נשים שאמרו להם נכרים – תנו לנו אחת מכם ונטמאה, ואם לאו (=אם אינכם מסגירות אחת), הרי אנו מטמאים את כולכן – יטמאו את כולן, ואל ימסרו להם נפש אחת מישראל" וכך פסקו הרמב"ם (הלכות יסודי התורה, פרק ה' הלכה ה); והרמ"א (לשולחן ערוך יורה דעה, הלכות עבודת כוכבים סימן קנ"ז סעיף א).

³¹⁹ בתלמוד הירושלמי (תרומות פרק ח' הלכה י"א) נאמר – "סיעות בני אדם שהיו מהלכים בדרך, ופגעו בהם גוים ואמרו: תנו לנו אחד מכם ונהרגו אותו, ואם לאו (=אם אינכם מסגירים אחד), הרי אנו הורגים את כולכם – אפילו כולם נהרגים, לא ימסרו נפש אחת מישראל"; וכך פסקו הרמב"ם (שם) והרמ"א (שם).

³²⁰ בתלמוד הירושלמי (מסכת תרומות, סוף פרק ח'), מובא שאם ייחדו להם איש אחד (=דרשו איש מסוים), נחלקו ר' יוחנן ור' שמעון בן לקיש אם מותר לשאר האנשים למסור אותו כדי להציל את עצמם; ופסק הרמב"ם כריש לקיש, שרק אם האיש גרם במעשיו לדרישת ההסגרה שלו, והוא המסכן את עצמו ואת כולם – ימסרו אותו; אבל גם אז אין זו 'משנת חסידים'; סוגיית הגמרא מביאה דוגמה מן המקרא למישהו שחייב מיתה, והוא הגורם במעשיו לסכן את

קבוצת אנשים שהסתתרה מפני אויב או כנופיה במחבוא, ותינוק או פצוע החלו לבכות בזמן ששומעים את המחפשים אחריהם – **מותר לסתום את פיו**, גם אם עלול למות, מפני שהוא מסכן את עצמו ואת כולם.³²²

סעיף יח – פדיון כופר ואבדן רכוש בעת סכנה

קבוצה שנתקלה בשודד/ים, ופדו את עצמם בכופר³²³ – **אם היו בסכנת נפשות, מתחלקים בתשלום לפי נפשות**, ואם היתה סכנה לרכוש, מתחלקים לפי הרכוש שהיה שם לכל אחד; **אם היתה סכנה גם לרכוש וגם לנפש**,³²⁴ **מתחלקים למחצה, לפי רכוש ולפי נפשות**; ורשאים להסכים ביניהם על מפתח אחר, ואם יש שם מנהג ידוע, הולכים לפי המנהג.³²⁵

עצמו ואת כולם – "שבע בן בכרי" אשר מרד במלכות דוד, וברח לאבל בית מעכה – יואב בן צרויה צר על העיר להשחיתה, עד שאשה חכמה הצילה את העיר על ידי הריגתו והסגרתו (שמואל-ב פרק כ'); וכך פסקו הרמב"ם (יסודי התורה ה' ה) והרמ"א (יורה דעה קנ"ז א) – "אם היה מחויב מיתה כשבע בן בכרי, יתנו אותו להם".

³²¹ בסוגיית הירושלמי (תרומות ח' שם) מובא סיפור על "עולא בר קושב" שתבעה אותו המלכות (=הרומית), והוא ברח ללוד אל ר' יהושע בן לוי; באו הרומאים והקיפו את העיר, והודיעו שיחריבו אותה אם לא יוסגר המבוקש; עלה ר' יהושע בן לוי [למקום מחבואו] ודיבר על ליבו עד ששכנעו ומסר אותו למיתה, והציל את העיר; עד אז היה אליהו מתגלה אליו, ומאז, חדל – צם כמה צומות והתגלה אליו, ואמר לו: למוסרים יהודים למיתה אתגלה?? – שאל ר' יהושע בן לוי את אליהו – "ולא משנה עשיתי? – אמר לו – וזו משנת החסידים?? הרמב"ם (יסודי התורה ה' ה) כתב רעיון זה בניסוח אחר – "ואין מורין להם כן לכתחילה", כלומר אפילו כאשר הוא "מחויב מיתה כשבע בן בכרי", כלומר, נחשב כמורד במלכות.

³²² בכמה תשובות הלכתיות מאפילת השואה נידונה סוגיה זו על כל צדדיה – מחד, היתר נורא לסתום פי תינוק בוכה שמסכן את עצמו ואת כולם, ברגע ששומעים את הקלגסים הארורים מעל או מעבר לפתח המוסווה, אפילו אם ייחנק; ומאידך, סיפורים על חסידי עליון שלא הסכימו לעצור את הבכי, ונתפסו ומתו כולם, כולל התינוק שבכה; ראה שר"ת 'מגיא ההרה' שחיבר הרב שמעון אפרתי, סימן א' וסימן ב'; באופן דומה נחנקה ומתה ילדה בת שנתיים בפיגוע בנהריה (22.4.79 – האם סמדר הרן תיארה את הזעזוע בראיון לווינגטון-פוסט ב-18.5.03); אירוע דומה כמעט קרה לקבוצת חיילים ישראלים בעת מלחמת יום הכיפורים, כשהתחבאו בבונקר בתל א-סאקי, ואחד הפצועים החל לצעוק ולבקש מים, בדיוק כאשר החיילים הסורים סרקו את המוצב וחיפשו את המחבוא. החייל שנצטוו לחנוק אותו, הבין שהוא לא שומע, וכתב לו שלט שאין מים והסורים מעל – הפצוע הבין והשתתק, וכולם ניצלו (מנחם אנסבכר, רסיס ממגש הכסף, עמ' 58-9).

³²³ סוגיית הגמרא (בבא-קמא דף קט"ז עמוד ב, לפי תוספתא בבא-מציעא פרק ז'-יג) אומרת – "שיירה שהיתה מהלכת במדבר, ועמד עליה גייס לטורפה (רש"י: לבוזה, ונתפשו עמהם בממון) – מחשבים לפי ממון, ואין מחשבים לפי נפשות"; וכתב הרמב"ם (הלכות גזלה ואבדה, פרק י"ב הלכה יא) – "שיירה שחנתה במדבר, ועמד עליה גייס לטורפה, ופסקו עם הגייס ממון ונתנו לו, מחשבים לפי ממון, ואין מחשבים לפי נפשות"; ונפסק בשולחן ערוך חושן משפט, סימן רע"ב סעיף טו.

³²⁴ בהמשך הסוגיה (בבא-קמא שם, לפי התוספתא בבא-מציעא שם) נאמר – "ואם שכרו תייר (=מורה דרך) ההולך לפניו, מחשבים [את שכרו] אף לפי נפשות (רש"י: שטעות הדרך במדבר, סכנת נפשות היא)"; ולשון הרמב"ם (גזלה ואבדה שם) – "מחשבים שכרו לפי ממון ולפי נפשות"; וראו בספר מאירת עיניים (סמ"ע) לשולחן ערוך (חושן משפט סימן רע"ב אות כז), שהחצי לפי ממון, והחצי לפי נפשות, ובמקום שאין סכנה לרכוש רק לנפש, מחלקים לפי נפשות.

³²⁵ בסיום התוספתא (בבא-מציעא שם) נאמר – "ואין משנים ממנהג הולכי שיירה"; ובגמרא (בבא-קמא שם) – "ולא ישנו ממנהג החמרים", וכך ברמב"ם (גזלה ואבדה שם), ובשולחן ערוך (שם).

אם אבד רכוש משותף, כולם מתחלקים בשווה;³²⁶

אם אפשר להציל רכוש פרטי, וכל מי שיכול משתתף במאמץ – מניחים את הכל בערימה מרכזית,³²⁷ וכל אחד לוקח את שלו; אם הרוב התיימש מלהציל, או נראה שאי אפשר להציל – רשאי מי שנכנס להציל, להציל את שלו, ואף לקחת לעצמו מה שהציל,³²⁸ ואם ינהג בחסידות, יקח את שלו, וישאיר לאחרים מה שהציל משלהם. ספינה שעמד עליה נחשול, וחייבים להשליך משא לים כדי להקל מעליה, משליכים לפי משקל, ולא לפי שווי,³²⁹ גם אם אחד יפסיד הרבה, ואחד יפסיד מעט; אבל אם העמיסו על הספינה מטען עודף, שמסכן את הספינה, מצווה להשליכו בלי היסוס וחשבון.³³⁰

סעיף יט – דרך שצפוי בה חילול שבת, או פגיעה בעונג שבת

מי שיוצא לדרך ארוכה, כגון, מסע בהרים או ביערות עד, יציאה למדבר, או הפלגה בים (וכן הדין במלחמת רשות), יצא לדרך מיום ראשון עד יום שלישי, ולא יתכן לצאת בימי רביעי עד ששי³³¹ – בין אם הדרך תחייב חילול שבת מפני הסכנה,³³² ובין אם לא (כגון, שיש

³²⁶ כעיקר הדין בשותפים שחלקו, משנה בבא-בטרא פרק א'.

³²⁷ בהמשך סוגיית הגמרא (בבא-קמא דף קט"ז עמוד ב, לפי תוספתא בבא-מציעא פרק ח' כה) נאמר – "שיירה שהיתה מהלכת במדבר, ועמד גייס וטרפה (=שוד), ועמד אחד והציל – הציל לאמצע (רש"י: כל אחד מכיר את שלו ונוטל)".

³²⁸ בתוספתא (בבא-מציעא פרק ח' כה) נזכרו שני מצבים, שבהם המציל, מציל לעצמו – "אם התנה עמהם בבית דין"; וכן "אם נתנו לו רשות"; והכוונה, שההצלה קשה מדי, והנכנס להציל עושה מעשה נועז וחריג; וכתב הרמב"ם (הלכות גזלה ואבדה, פרק י"ב הלכות ח-ט, לפי הכרעת הגמרא שם) – "שיירה שהיתה מהלכת במדבר ועמד עליה גייס וטרפה, אם אינם יכולים להציל מידם, ועמד אחד מהם והציל – הציל לעצמו ... אם היו יכולים להציל על ידי הדחק – כל המציל, מציל לאמצע, אלא אם כן אמר: 'לעצמי אני מציל', הרי זה מציל לעצמו, שכיוון ששמעוהו אומר 'לעצמי אני מציל', היה להם לדחוק עצמם ולהציל, וכיוון שישבו ולא הצילו, הרי נתיימשו מן הכל".

³²⁹ באותה הסוגיה (בבא-קמא דף קט"ז עמוד ב, לפי תוספתא בבא-מציעא פרק ז' יד) נאמר – "ספינה שהיתה מהלכת בים, עמד עליה נחשול לטובעה, והקלו ממשאה – מחשבים לפי משא, ואין מחשבים לפי ממון; ולא ישנו ממנה הספנים"; וכך ברמב"ם (הלכות גזלה ואבדה, פרק י"ב הלכה יד), ובשולחן ערוך חושן משפט (סימן רע"ב סעיף יז).

³³⁰ במקום אחר (הלכות חובל ומזיק, פרק ח' הלכה טו) כתב הרמב"ם עצמו מה שנראה כסתירה לקודם, והראב"ד חלק על כך בחריפות, אולם ב'מגיד משנה' וב'כסף משנה' (שם) הסבירו, שמדובר במטען עודף שהוטען ברשלנות, ולשון הרמב"ם ברורה – "ספינה שחישבה להישבר מכובד המשא, ועמד אחד מהם והקל ממשאה והשליך בים, פטור, שהמשא שבה כמו רודף אחריהם להורגם, ומצוה רבה עשה, שהשליך והשיעם"; וזה לפי התקנה ביוצאים להציל, שפטורים מתשלום נזק, וראו הערות 184, 188 ו-190, לעיל.

³³¹ בסוגיית הגמרא (שבת דף י"ט עמוד א) נאמר – "אין מפליגים בספינה פחות משלושה ימים קודם לשבת; במה דברים אמורים, לדבר הרשות, אבל לדבר מצוה – שפיר דמי (=טוב ויפה)"; וכך נפסק להלכה ברמב"ם (הלכות שבת, פרק ל' הלכה יג), ובשולחן ערוך (אורח חיים, סימן רמ"ח סעיף א); להלכה זו יש כמה הסברים –

בהלכות הרי"ף (ר' יצחק אלפסי, גדול הפוסקים בצפון אפריקה במאה ה-11) לשבת פרק א', נתפרש האיסור הזה משום 'עונג שבת', כי בימים הראשונים להפלגה בולטת 'מחלת הים', ואין לצאת להפלגה כאשר צפויים נוסעים רבים להתייסר מאד בשבת, בהקאות ובלי יכולת לאכול; אותו הדין נאמר בגמרא (שבת שם) גם במלחמות הרשות, ובאמת, גם במסעות ארוכים שאינם הפלגה, ואינם מלחמה, בולטים קשיי הסתגלות בימים הראשונים;

אולם, ר' זרחיה הלוי בעל 'המאור' (הר"ה, אחד ומיוחד מחכמי ספרד במאה ה-12, שבגיל צעיר מאד כתב השגות חריפות על גדול הפוסקים, הרי"ף), כתב (על הלכות הרי"ף, שבת שם), שסיבת האיסור לצאת להפלגה שלושה ימים קודם השבת, היא חילול השבת הצפוי בהפלגה, שבלי ספק יהיה מותר לספנים יהודים בתוך ההפלגה, לקשור ולהתיר

מלחים וספנים שאינם יהודים, ורוב הנוסעים אינם יהודים) – מפני הפגיעה הידועה מראש בעונג שבת.³³³ אולם, אם יש לו תכנון סביר לשבות ולנוח בשבת מבלי להצטרך לחללה, ומבלי להתייגר בה – מותר,³³⁴ וביום ששי לא יצא, אלא אם יכול להגיע למקום שביתה³³⁵ זמן מספיק להתארגנות, לפני שבת.

סעיף כ – מי שיצא שלא כדין

אם יצאו לדרך בימים ד' עד ו' שלא כראוי, ונקלעו לסכנה בשבת, מותר להם לחלל שבת לצורך הצלתם,³³⁶ וכן אם יצאו לדרך בשבת עצמה, בשגגה,³³⁷ ורוב חילוניים שבזמננו נחשבים שוגגים, ומצווה לצאת להצלתם בשבת.³³⁸

חבלים ומפרשים, ולעשות כל הדרוש להפלה משום פיקוח נפש – אבל לצאת לדרך סמוך לשבת, נראה כמתכנן מראש לעקור את השבת, בעצם הכניסה למצב שיחייב אחר כך לדחות את השבת מפני פיקוח נפש, וזה אסור; הר"ף אולי חשב על ספינה, שמלחיה נכרים, ואילו הר"ה חשב על ספינה שמלחיה יהודים, אך ראו בהערה הבאה.

³³² ר' יצחק בר ששת (מגדולי חכמי ספרד במאה ה-14, תלמיד רבינו ניסים, הר"ן), בשאלות ותשובות הר"ב"ש (סימן י"ז), כתב, שאין הבדל אם מלחי הספינה יהודים או נכרים שעושים מלאכות בשבת בשביל יהודים; ועוד נשאל על שיירה שיוצאת למדבר, וברור הדבר שיגיעו לידי חילול שבת מפני הסכנה; ופסק, שדין זה למדנו מתורתו של ר' זרחיה הלוי בעל 'המאור', ולכן יש לצאת לדרך בימי א'-ג', ולא לצאת בימי ד'-ו'; עוד כתב ריב"ש בשם רבו הר"ן, שהדינים היוצאים משני ההסברים הם אמת, ואין סתירה ביניהם; ואכן, מחבר שולחן ערוך ר' יוסף קארו, ששאב פסקים רבים מן הריב"ש, פסק שיש לקיים להלכה את שניהם, וכך פסק בשולחן ערוך (אורח חיים, סימן רמ"ח סעיף ד).

³³³ כתב הרמב"ם (הלכות שבת, פרק ל' הלכה יג) – "אין מפליגים בספינה פחות משלושה ימים קודם השבת, כדי שתתישב דעתו עליו קודם השבת ולא יצטער יותר מדאי"; וכן בשולחן ערוך (אורח חיים, רמ"ח ב) – "ההלכה שאין מפליגים בספינה פחות משלושה ימים קודם השבת, הטעם משום עונג שבת, שכל שלשה ימים הראשונים יש להם צער ובלבול"; וכתב ר' יעקב בעל ה'טורים' (בטור אורח חיים, סימן רמ"ח) – "ולכן מתירים [להפליג] בנהרות הנובעים, שאינו מצטער" [בהם], ובתנאי שיש עומק מים ולכן לא חל איסור יציאה מתחום שבת (שולחן ערוך שם סעיף ב).

³³⁴ למשל, מותר לצאת לדרך ביום ששי, כשיש לו מלון מוכן או אכסניה לשבת, גם אם בסופו של דבר יתברר שאין מקום, או לא יגיעו, ומשום סכנה יצטרכו להמשיך בדרכם, בשבת; וכך נאמר בסוגיית הגמרא (שבת דף י"ט עמוד א), בהמשך להיתר ההפלה לדבר מצוה, אפילו ביום ששי, – "ופוסק עמו (=עם רב החובל הנכרי), על מנת לשבות, ואינו שובת" (=גם אם אינו שובת, כלומר, לא יקיים, ויפליג גם בשבת); וכך בשולחן ערוך (רמ"ח א);

ר' שמעון קיארה, מחשובי הגאונים בבבל (כנראה במאה ה-8), כתב בספרו 'הלכות גדולות' (=בה"ג), שמותר לקנות שביתה על ספינה (של נכרים, שגם רוב נוסעיה נכרים) מערב שבת, ולהיכנס להפלה אפילו בשבת עצמה, והובאו דבריו בטור וברמ"א (אורח חיים, סימן רמ"ח סעיף ג), אבל ר' יוסף קארו בשולחן ערוך (שם), מתיר רק אם הוא נשאר בספינה מערב שבת, מאז שקנה שביתה בה, ואינו יוצא ממנה.

³³⁵ בסוגיית הגמרא (שבת, שם), נאמר: "מצור לצידון, אפילו בערב שבת מותר [להפליג]"; ברמב"ם (שם) ובשולחן ערוך (שם, סעיף א) נפסק, שבדרך מועטת כגון מצור לצידון, מותר לצאת לכל דבר אפילו בערב שבת, אם אפשר להגיע לפני שבת; אבל במקום שנהגו לא לצאת כלל בערב שבת, אין לצאת.

³³⁶ כך מפורש בתשובת הרשב"ץ (להלן הערה 263) על הפלגה ושיירה, וראו הערה 258 לעיל; וכך עולה גם ממלחמת הרשות אם כבר התחילו בה, וראה להלן הערה 264; וגם אם יצאו שלא כדין, סכנת פיקוח נפש מכרעת.

³³⁷ אלא, שאין להם תחום שבת ממקום שהגיעו אליו לכל רוח, בניגוד ליוצאים בהיתר, שיש להם תחום שבת, כמו ביוצאים להציל; וכך מפורש בתשובת הרשב"ץ הנזכרת להלן (הערה 263).

³³⁸ כפי שמתפרש מדברי הרמב"ם על 'בני הקראים' שגדלו בתוך טעותם (הלכות ממרים, פרק ג' הלכה ג), ועל זה סמך ר' אברהם ישעיהו קרליץ ('חזון-א"ש', גדול הפוסקים החרדים בדור הקודם); וכן מפורש בפירוש הרמב"ן לפרשת טטאת הקהל, שמגדיר 'קהל שוגג' (במדבר ט"ו כב), וזו היתה דרכו של הרא"ה קוק; וראה בהרחבה במאמרי 'קהל

סעיף כא – יציאה לצורך מצווה, ומלחמת מצווה

לצורך מצווה (כדלעיל סעיף ג) מותר לצאת גם ביום ששי.³³⁹ ומלחמת מצווה מותר לפתוח בה אפילו בשבת עצמה,³⁴⁰ "ולא כבש יהושע את יריחו, אלא בשבת".³⁴¹

סעיף כב – הגעה בשבת מנסיעה מותרת, ומנסיעת מצוה

מי שיצא לדרך בהיתר, או מי שיצא לדבר מצוה, והתעכב בדרך, או נקלע לסכנה, וכל שכן מי שיצא להציל, והגיע בשבת (או שהגיע לפני שבת לקצה תחום שבת, אבל העצירה

שוגג, 'אקדמות' גיליון י' (כסלו תשס"א), ו"א (תשרי תשס"ב); ובאתר שלי ybn.co.il.

³³⁹ בסוגיית הגמרא (שבת י"ט א) נאמר, שלדבר מצוה, מותר לצאת לדרך גם ביום ששי, וכן נפסק בשולחן ערוך (אורח חיים רמ"ח א); ר' שמעון בן צמח דוראן (מגדולי הפוסקים בספרד, שיצא לצפון אפריקה בגירוש ספרד הראשון, 1391), ענה לשאלה אם מותר לעלות לארץ ישראל בשיירה שנזדמנה לו, והיא יוצאת לדרך ביום ששי, וכתב בתשובתו (תשב"ץ חלק א' סימן כא), שיכול לצאת עם השיירה מפני שהוא דבר מצוה, ויפסוק (=יסכם) עמהם על מנת לשבות בשבת, ואם אחר כך לא ירצו לשבות, ילך עמהם מפני הסכנה; עיקרי תשובתו הובאו להלכה בשולחן ערוך (אורח חיים רמ"ח ד); כל זה לפי עיקר הדין, אך ר' יעקב תם (מגדולי בעלי התוספות, נכדו של רש"י) הקל הרבה יותר, והתיר לצאת לדרך ביום ששי לכל צורך, גם לסחורה וגם לראות חבר, ורק יציאה לטיול נשארה 'דבר הרשות', שאין יוצאים לטיול ביום ששי, אלא אם יש סידור מובטח לשבת – פסיקה זו הובאה בטור (אורח חיים סוף סימן רמ"ח, ובהגהת הרמ"א לשולחן ערוך (אורח חיים סימן רמ"ח סעיף ד); מלשון הרמ"א נראה שמן הראוי לסמוך על היתר זה רק בשעת הדחק.

³⁴⁰ בסוגיית הגמרא (שבת י"ט א) נאמר – "אין צרים על עיירות של נכרים פחות משלושה ימים קודם לשבת, ואם התחילו אין מפסיקים – וכן היה שמאי אומר [על הפסוק: "ובנית מצור על העיר אשר היא עשה עמך מלחמה] עד רדתה" – אפילו בשבת; משתמע מסוגיית הבבלי, שרק אם כבר התחילו במצור, או במבצע צבאי, נלחמים גם בשבת כדברי שמאי הזקן, ואולם בסוגיה המקבילה בירושלמי (שבת פרק א' הלכה ח) נאמר – "... הדא דתימר (=הלכה זו שנאמרה) במלחמת הרשות; אבל במלחמת חובה, אפילו בשבת [מתחילים], וכן מצינו, שלא נכבשה יריחו אלא בשבת ... וכתב: '... עד רדתה' – אפילו בשבת", ומשתמע מסוגיית הירושלמי, שבמלחמת חובה, כמו מלחמת יהושע, אפילו מתחילים בשבת; וכתב הרמב"ם (הלכות שבת, פרק ב' הלכה כה) – "צרים על עיירות הגויים שלושה ימים קודם לשבת, ועושים עמהם מלחמה בכל יום ויום ואפילו בשבת עד שכובשים אותה, ואף-על-פי שהיא מלחמת הרשות – מפי השמועה למדו '... עד רדתה' ואפילו בשבת; ואין צריך לומר במלחמת מצוה, ולא כבש יהושע יריחו אלא בשבת"; נשאלת שאלה כפולה – האם יש מחלוקת בין סוגיות הבבלי והירושלמי? איך פסק הרמב"ם, לא כאשר התחילו להילחם לפני שבת, אלא ביציאה למלחמת מצוה בשבת עצמה? – ר' יוסף קארו בפירושו על הרמב"ם 'כסף משנה', מכריע, שין מחלוקת בין סוגיות התלמודים, אלא השלמה, והרמב"ם פסק לפי הירושלמי, וכן כתב ר' יעקב 'בעל הטורים' (טור אורח חיים, סימן רמ"ט) – "אבל מלחמת מצוה מתחילים אפילו בשבת"; ויש חולקים; בהכרעה זו דן בהרחבה אלוף הרב שלמה גורן, הרב הראשי הראשון לצה"ל, והוכיח "שהיתר לחימה בשבת אינו מתבסס על היתר פיקוח נפש, אלא על ההיתר המיוחד [של שמאי הזקן] אך ורק ללחימה" (בספרו משיב מלחמה כרך א' סימן ב, 'לחימה בשבת באספקלריה של ההלכה', עמ' מא-קט); ואדרבה, מלחמה דוחה פיקוח נפש, שהרי הלוחמים מסכנים את חייהם במלחמה; וראו הערה 197, לעיל.

³⁴¹ דבר זה נלמד מהפסוקים בספר יהושע (פרק ו' ג-ד): "וּסְבֹתָם את העיר כל אנשי המלחמה, הִקִּיף את העיר פעם אחת, כֹּה תַעֲשֶׂה שֵׁשֶׁת יָמִים... וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי, תִּסְבּוּ את העיר, שִׁבַּע פַּעֲמִים"; רש"י ורד"ק הסבירו שהיום השביעי היה שבת, וזה מתאים לפסוקי התורה בהם 'ששת ימים' הם ימי השבוע, ו'היום השביעי' הוא השבת; אפשר היה לומר, שמלחמת יריחו התחילה לפי זה עם ראשית המצור, ביום ראשון, אולם הקרב על העיר התחולל דווקא בשבת, ועל פי תכנון מראש, ומכאן עולה בבירור שיטת הירושלמי, שמלחמת מצוה מתחילים גם בשבת.

היתה בשבת – יכול לרדת מרכב או רכבת, ספינה או מטוס, ויש לו תחום שבת³⁴² (אלפיים אמה, שהם כ-1100 מטר, לכל כיוון, ובריבוע³⁴³ שהאלכסון שלו, כ-1500 מטר), ומותר לו לטלטל תיק או תרמיל, שרוב החפצים בתוכו מותרים, ויש גם חפצים שאסורים בטלטול בשבת³⁴⁴ (= 'מוקצה'), ובלבד, שהאסורים אינם העיקר בתיק, ושלא יטלטל חפצים האסורים בשבת, בידו, וכל זה, במקום שיש עירוב (או בדרך שמותר לטלטל, כגון, בהנחה על 'מקום פטור'³⁴⁵ ועקירה ממנו, או על ידי מי שאינו יהודי, שעובד לטובת עצמו,³⁴⁶

³⁴² נאמר במשנה (ראש-השנה פרק ב'ה) – "בראשונה, לא היו זזים משם כל היום [העדים שראו את מולד החודש ובאו בשבת כדין] – התקין רבן גמליאל הזקן, שיהו מהלכים אלפיים אמה לכל רוח – ולא אלו בלבד, אלא אף החכמה (=המילדת) הבאה לילד, והבא להציל מן הדליקה, ומן הגייס, ומן הנהר, ומן המפולת, הרי אלו כאנשי העיר ויש להם אלפיים אמה לכל רוח"; ועוד במשנה (עירובין פרק ד'ג) – "מי שיצא ברשות, ואמרו לו כבר נעשה מעשה, יש לו אלפיים אמה לכל רוח; אם היה [עדיין] בתוך התחום, כאילו לא יצא; כל היוצאים להציל, חוזרים למקומם"; ובסוגיית הגמרא (עירובין דף מ"ה עמוד א) מבואר, שחוזרים למקומם עם כלי הנשק;

וכתב הרמב"ם (הלכות שבת פרק כ"ז הלכות טז-יז) – "כל מי שיצא ברשות בית דין כגון העדים שבאו להעיד על ראיית הלבנה, וכיוצא בהן ממי שמותר לו לצאת לדבר מצוה, יש לו אלפיים אמה לכל רוח באותו מקום שהגיע לו, ואם הגיע למדינה (=לעיר) הרי הוא כאנשי העיר ויש לו אלפיים אמה לכל רוח חוץ למדינה (=לעיר); היה יוצא ברשות ואמרו לו, והוא הולך בדרך, כבר נעשית המצוה שיצאת לעשות, יש לו ממקומו אלפיים אמה לכל רוח; ואם היה מקצת תחום שיצא ממנו ברשות מובלע בתוך אלפים אמה שיש לו ממקומו, הרי זה חוזר למקומו וכאילו לא יצא; וכל היוצאים להציל נפשות ישראל מיד גויים, או מן הנהר, או מן המפולת, יש להם אלפיים אמה לכל רוח ממקום שהצילו בו; ואם היתה יד הגויים תקיפה והיו מפחדים לשבות במקום שהצילו בו, הרי אלו חוזרים בשבת למקומם ובכלי זינם; וכן נפסק בשולחן ערוך (אורח חיים סימן ת"ז);

ועוד מסופר במשנה (עירובין פרק ד'ב) – "מעשה שבאו מפלנדריסין והפליגה ספינתם בים [גם בשבת] – רבן גמליאל ורבי אלעזר בן עזריה הלכו את כולה (=בכל הספינה, שקנו בה שבתה, וכך נקבעה הלכה); רבי יהושע ורבי עקיבא לא זזו מארבע אמות (=שבהן ישבו, כמי שיצא, או שהוציאוהו חוץ לתחום), שרצו להחמיר על עצמם; פעם אחת לא נכנסו לנמל [בערב שבת] עד שחשיכה – אמרו לו לרבן גמליאל: מה אנו לירד? אמר להם: מותרים אתם [לרדת לחוף], שכבר הייתי מסתכל, והיינו בתוך התחום עד שלא חשיכה", ובסוגיית הגמרא (עירובין דף מ"ג עמוד ב) הוסבר, ש"שפופרת (=משקפת) היתה לו לרבן גמליאל, שהיה מביט וצופה בה אלפיים אמה ביבשה, וכנגדה, אלפיים בים".

³⁴³ כתב הרמב"ם (הלכות שבת פרק כ"ז הלכות ב ו-ד; פרק כ"ח הלכות ו-ז) – "... אלפיים אמה לכל רוח, מרובעות כטבלה מרובעת, כדי שיהיה נשכר את הזיוות"; וכן נפסק בשולחן ערוך (אורח חיים, סימן שצ"ט-י).

³⁴⁴ כך נפסק בשולחן ערוך (אורח חיים סימן ש"י סעיפים ח-ט) – "... תיבה שיש בה דבר המותר לטלטול ומעות [כסף], אם המעות אינם עיקר מותר לטלטלה כמו שהיא, על פי התנאים שנתבארו במחתה [שהיו בה אפר עם שברי עצים, כהיתר שנזכר בסוגיית הגמרא (שבת מ"ז עמוד א)].

³⁴⁵ השיעור הקטן ביותר של 'רשות היחיד' לפי ההלכה הוא ארבעה טפחים על ארבעה טפחים, וגובה עשרה טפחים; בין שלושה לבין עשרה טפחים בגובה, זו 'כרמלית', ודיניה כ'רשות הרבים' מדרבנן; ואולם מקום שהוא קטן מארבעה על ארבעה טפחים, וגובהו יותר מעשרה טפחים, הוא 'מקום פטור', ועליו כתב הרמב"ם (הלכות שבת, פרק י"ד הלכה ז והלכה יב) – "... כשם שמותר לטלטל בכל מקום פטור, כך מותר להכניס ממנו לרשות היחיד או לרשות הרבים, ואין צריך לומר [שמותר להכניס] לכרמלית; ומוציאים לו (=אליו) מרשות היחיד ומרשות הרבים, ואין צריך לומר [שמותר להוציא אליו] מן הכרמלית"; אורך ה'טפח' הוא כ-8 ס"מ לפי השיטה המצמצמת, וכ-10 ס"מ לפי השיטה המרחיבה – מכאן, שעמוד, ברז כיבוי אש, או מעקה בטיחות ברשות הרבים, שגובהם יותר ממטר אחד, הם 'מקום פטור' בלי ספק, ומותר להניח עליהם תיק או תרמיל, ולקחת אותם משם אל היעד, מבלי לעצור בדרך; אם נאלץ לעצור, ימצא עוד מתקן שממדיו עד 30 ס"מ באורך או ברוחב וגובהו יותר ממטר, יניח עליו ויקח ממנו, וילך אל יעדו מבלי לעצור.

³⁴⁶ אסרו חכמים לומר בשבת למי שאינו יהודי לעשות מלאכה עבור יהודי, אבל אם עשה מלאכה לעצמו, מותר להנות ממנה, וכך כתב הרמב"ם (הלכות שבת, פרק ו' הלכות א-ד) – "... גוי שהדליק את הנר, משתמש לאורו ישראל, ואם [הדליק] בשביל ישראל – אסור; עשה גוי כבש לירד בו מן הספינה, ירד אחריו ישראל, ואם [עשה] בשביל ישראל –

וישלם לו אחרי שבת).

כמו כן, מותר לו, שיעשה מי שאינו יהודי מלאכות הדרושות לו, בתנאי, שהוא עובד לטובת עצמו, ואינו עושה מלאכה בשביל היהודי, ובכלל זה – ביקורת דרכונים עם פקיד שאינו יהודי, ושחרור מטען, ואפילו נסיעה עם נהג מונית שאינו יהודי, כניסה למלון עם פקיד קבלה שאינו יהודי, וכניסה לחדר בעזרת עובד מלון שאינו יהודי (שהם עושים מה שמותר להם, במסגרת עבודתם ולטובת עצמם) – אבל אסור לחתום על שום מסמך בעצמו, וגם לא לשלם על שירות או על נסיעה, לא בכסף ולא בכרטיס אשראי, וכמובן אסור לנהוג בעצמו ברכב, וגם לא לנסוע ברכב עם נהג-חבר שאינו יהודי, שנוסע בשביל חברו היהודי, אלא, יתן לנהג המונית דבר שיש לו ערך כמו שעון,³⁴⁷ וישאיר לפקיד קבלה תעודה או דרכון, ויחזור לחתום או לשלם אחרי שבת – וצריך לסכם זאת מראש, לפני הנסיעה, או הכניסה למלון.³⁴⁸

על שבת בשטח, בתוך מסע, או בדרך שהסתבכה, ראו להלן בפרק על שבת בטיולים, בארץ ובחוץ לארץ.

אסור ...; ... נר הדלוק (=שהדלק) במסיבה (=בחדר מדרגות) בשבת, אם רוב ישראל [במקום ההוא], אסור להשתמש לאורו, שהמדליק על דעת הרוב מדליק, ואם רוב גויים מותר להשתמש לאורו ..."; וראו בשולחן ערוך (אורח חיים סימן רמ"ד), שאם קבעו שכר לפני שבת, ואין זו מלאכה ידועה ומפורסמת שהיא של יהודי, מותר לאינו יהודי לעשות מלאכה שיהודי ינהג ממנה; וברור, שכל פקיד או עובד שמקבל את שכרו מרשויות העיר או המדינה, או מחברה בעלת מלון או אכסניה, הרי שכרו קבוע מלפני שבת, וגם היהודי כלל אינו משלם לו שכרו – כל אלה נחשבים **שעושים לעצמם, מה שמותר להם**, וכעין הכבש לרדת מן הספינה, שנזכר בדברי הרמב"ם; עוד נאמר במשנה (שבת פרק כ"ד-א) – "מי שהחשיך בדרך [בערב שבת], נותן כיסו (=עם הכסף ועם חפציו) לנכרי, ואם אין עמו נכרי, מניחו על החמור; הגיע לחצר החיצונה [של הכפר/העיר], נוטל את כלים הניטלים בשבת, ושאינם ניטלים בשבת – מתיר החבלים, והשקים נופלים מאליהם"; ובסוגיית הגמרא (שבת דף קנ"ד עמוד ב) הוסיף רב הונא (דור שלישי לאמוראי בבלי) – "היתה בהמתו טעונה כלי זכוכית, מביא כרים וכסתות, ומניח תחתיה, ומתיר החבלים והשקים נופלים"; הרי שהתירו חכמים גם בסוחר שאיחר להגיע בערב שבת, לתת לנכרי, כדי שלא יטלטל בעצמו ברשות הרבים ויכניס לרשות היחיד, ונתנו לו דרכים להציל את ממונו בהיתר, כדי שלא יעשה באיסור (שבת דף קנ"ג עמוד ב); וכן כתב ברמב"ם (הלכות שבת פרק ו' הלכה כב, ופרק כ' הלכה ו). על נסיעה, ראו בהערה הבאה.

³⁴⁷ נסיעה ברכב עם נהג שאינו יהודי, לכאורה אסורה, כי השכר נקבע בנסיעה עצמה, והנהג נוסע עבור היהודי – אבל אם הוא נהג מונית או הסעות שזו פרנסתו, ואין לו שום זיקה ליהודי זה דווקא, ובמקום של צורך גדול ושעת הדחק, כגון, שהביא חולה לבית חולים, ורוצה לחזור אל משפחתו כדי שלא יצטערו הוא ומשפחתו כל השבת – מותר לחזור במונית עם נהג שאינו יהודי, שהרי הוא עובד לטובת עצמו, אם יסכמו מראש, שיחזור אחרי שבת ויקבל את שכרו, ולא יקבעו סכום בשבת עבור הנסיעה, אלא יתן לו משכון בעל ערך, לא כתשלום, אלא כבטוחה;

³⁴⁸ כאמור לעיל, קביעת שכר בשבת עצמה אסורה; וגם יש איסור להטעות את מי שאינו יהודי, שמא יחשוב שיקבל את שכרו בתום הנסיעה, כמקובל, והטעיה של מי שאינו יהודי, יש בה משום 'חילול השם', כפי שכתב הרמב"ם (הלכות גזלה ואבדה, פרק י"א הלכות ד-ה).